

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 3(107)/2022

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 3(107)/2022

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2022 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2022 г.

July–August–September
September 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғапов

Жауапты хатшы
PhD, ассист. проф.
И.В. Григорьева

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева, С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей); филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина, А. Бочковска,	филол. ғыл. д-ры, ППУ, Павлодар (Қазақстан); ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: +7 701 619 36 56, (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж.
№ KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.09.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 19,0 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс №121.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылгапов

Ответственный секретарь
PhD, ассоц.-проф.
И.В. Григорьева

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, КазНУ им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ППУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан).

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com; Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Компьютерная верстка
М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.09.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 19,0 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 121.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2022

Main Editor
Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary
PhD, Assistant Professor
I.V. Grigoryeva

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Computer layout
M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.09.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 19,0 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 121.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Түйте Е.Е.</i> Қасым Аманжолов шығармаларының тілдік ерекшеліктері: ұлттық сипатты танытатын лексика.....	7
<i>Кенжебулатова Д., Григорьева И.В.</i> К вопросу исследования языковой личности IT- специалиста.....	13
<i>Onalbayeva A.T., Zhumagulova B.S., Cunde Cui.</i> Ethnocultural and communicative features of the Kazakh gastika.....	20
<i>Manasbaeva N.Sh., Bakenova A.M., Sabitova L.S., Rapisheva Zh.D., Dyakonova E.S.</i> Peculiarities of adjectives in the Kazakh language	25
<i>Rakhmetova A.T., Shevlyakova L.R., Antonova E.M., Tynbyaeva G.S., Luchik M.</i> Lexicographic experience of the youth lexicon description.....	35
<i>Тымболова А.О., Калыбаева К.С., Мурзинова А.</i> Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамында сақталған тарихи уәждер	44
<i>Жұмабаева Ж., Аманбаева А.</i> Қазақ тіл біліміндегі фонетикалық және фонологиялық транскрипция	50
<i>Abasilov A., Kenes A.</i> Language policy: cis and kazakhstan experience	56
<i>Мудровская А.М.</i> Из опыта исследования концепта "красота": свободный ассоциативный эксперимент	65
<i>Жақыпов Ж.А.</i> Ұлы жібек жолындағы қазақ астионимдері	71
<i>Аюпова Г.К., Тілеу Қ.Е.</i> Стиль құбылысы: лингвистика және поэтика	78
<i>Karagulova B., Sapina S., Jakub Konechny.</i> Evolutionary processes of common Turkic lexemes	84
<i>Shakhmetova N.A., Bekbossynova A.Kh., Bezhina V.V.</i> Ergonomic potential of multicultural opomastic space.....	93
<i>Уайханова М.А., С.В. Оленев С.В., Ергалиев К.С.</i> К вопросу о ценностной национальной картине мира казахстанского интернет-комментатора	102

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Мустоянова А.Т.</i> «Женское лицо» литературы	110
<i>Курмамбаева К.С., Айтуғанова С.Ш., Мирзахметов А.А., Аймұхамбет Ж.Ә.</i> Абай өлеңдеріндегі көркем этнография	121
<i>Сегизбаева К.К., Штукина Е.Э., Котлярова Т.Я.</i> Спорный текст как объект лингвистического исследования	129

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН
METHODS OF TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES

<i>Пономарева Л.Д.</i> Речетворческое развитие обучающихся в условиях трансформации языкового образования исследования.....	136
<i>Khulanbay G., Alibayeva N.A., Sateeva B.S., Musakhan O.</i> Developing an analytical speech through supplements.....	142
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	149

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2022Ph3/7-12

ӨОЖ 81'35.003.2.3

Е.Е. Түйте

*Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: eldos_t_e@mail.ru)*

Қасым Аманжолов шығармаларының тілдік ерекшеліктері: ұлттық сипатты танытатын лексика

Кез келген халықтың тіл байлығы ақын-жазушылардың шығармалары негізінде толығып отырады. Оларды талдау арқылы заманға сай тілдегі жаңа сөз қолданыстарын, соны тіркестерді байқай аламыз. Мақалада ақын Қ.Аманжолов шығармаларындағы қазақ халқына тән сипаттың, ұлттық ерекшеліктердің тілдік тұлғалар арқылы берілуі сөз болады. Қазақ халқының танымын, табиғатын, қайталанбас ерекшеліктерін суреттейтін ақынға тән сөз қолданыстары тілдік тұрғыдан талданады. Атап айтқанда, Қ.Аманжолов өлеңдерінде халқымыздың болмысын, тұрмыстық тыныс-тіршілігін танытатын заттық, дыбыстық, көру, дәмдік, тактильді бейнеде көрініс беретін тілдік бірліктер, әдет-ғұрып пен салт дәстүрге қатысты лексика, географиямызға тән антропонимика мен топонимикалық атаулар көрсетіледі. Ақынның шексіз сүю мен сағыныштан пайда болған туған жері мен еліне қатысты образды-тілдік суреттеулері, өзіне тән ерекше сөз қолданыстары мысалдармен нақты беріліп, дәлелді түрде көрсетіліп отырады. Ақын өлеңдеріндегі қазақтың дархан даласы мен ауылын сипаттайтын тілдік бейне, тілдік қарым-қатынас үдерісіндегі халқымызға тән жанына жақын тарту, жақсы көру, еркелету мәнді сөздер мен қаратпалар автор мақаласында жан-жақты көрініс беріп, тілдік тұрғыдан талданған.

Кілт сөздер: поэзия, тілдік бірліктер, қазақ әдеби тілі, лексика, ұлттық құндылықтар, заттық бейне, тактильді бейне, тура мағына, ауыспалы мағына, сөз, дыбыс, символ, география, эпитет, теңеу, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тілдік қолданыстар, тіл байлығы.

Kipicne

Кез келген қаламгер шығармасынан өзі туған, өсіп-өнген ортасының ерекшеліктерін, заманының келбетін, тыныс-тіршілігін аңғару қиынға соқпайды. Өйткені адам лексикалық тіл байлығын өзі өмір сүрген ортаның әсерінен қалыптастырады және оны әркез қоғам қажеттілігін өтеу мақсатында дамытып отырады. Қазақ әдеби тілінің дамуына, қазақ поэзиясының жаңа бір сатыға көтерілуіне себепкер болған тұлғаның бірі — Қасым Аманжолов. Қазақ поэзиясында Қасым өлеңдерінің алатын орны ерекше. Поэзия патшасы Абайдан нәр алып, өзіндік қолтаңбасы бар талғамы терең ақын өлеңдерінің мазмұны әр алуан, табиғаты тереңде. Ақынның қай тақырыптағы қандай өлеңін алып қарасаңыз да қазақы дүниетанымға сай ерекшеліктерді, ұлттық құндылықтарды аңғара аласыз. Бұл — ақынның туған елі мен жеріне деген шексіз махаббатының белгісі.

Әй, тәкәппар дүние!

Маған да бір қарашы,

Танисың ба, сен мені?

Мен қазақтың баласы! — дейтін өлең жолдарындағы ақынның «мен қазақ деген халықтың баласымын» деген ойынан дүние ғана емес, өзі де ақынға тән тәкәппарлық мінез танытып, әлемге жар салып тұрғанын байқау қиынға соқпайды. Оған *«Тәкәппарлық, ерлікті Асқар таудан үйренгем»* немесе

«Аты шулы шығып тұр, Қасым деген бір ақын!» деген өлең жолдары да дәлел бола алады. Қазақ әр уақытта қайсар мінезді, рухы биік, тәкәппар, батыр халық болды. Осы қасиеттің бәрін бір бойына сидыра білген ақынның рухы — бұл, заманның қылышынан қан тамып тұрған кезіндегі ақынның ерлігі — бұл.

Негізгі бөлім

Қ.Аманжолов өлеңдерінде халқымыздың болмысын, дәстүрін, тұрмыстық тыныс-тіршілігін танытатын заттық, дыбыстық, көру, дәмдік, тактильді бейнеде көрініс беретін қазақы ұғымдарды бейнелейтін сөздер жеткілікті. Мысалы заттық бейнеде келген *домбыра, қобыз, сырнай, орамал, бөрік, тымақ, тон, камзол, мола, ауыл, қымыз, іркіт, айран, ірімшік, құрт, сыбаға, шаңырақ, түндік, сырғауыл, шымылдық, шолпы, бойтұмар, жайнамаз, күбі, әбдіре, ошақ, бесік, қамшы, қанжыға* т.с.с. тілдік бірліктер көптеп кездеседі. Мысалы: «Күй кеулеп, үй түндігі желпілдейді, Қосылып *домбыраға* сырлы *қобыз*, «Айнымасқа сертгескем, Айғағым бұл *орамал*» немесе «Қалтаңда *ақ орамал*, Бір шетінде *атым бар...*», «*Молаға* екі жігіт келіп жетті, Біреуі ақын еді от жүректі», «*Сыбағам* қайда, *сыбағам*? Жоқ па, сірә, ешқашан?!» немесе «Неге сонша ентелейсің елеуреп, *Сыбағаңды* қоятындай біреу жеп?!», «Өмірден үміт жоқ өзге, Даланың тердім *тезегін*», «*Түндіктері* желпілдеп, Күтіп тұрды жарлы *ауыл*. Шыр айналды *шаңырақ*, Сықырлады *сырғауыл*», «Құлдыңтың құрсауы емес — баста *бөркім*, Табиғат бөбегімін өскен еркін» т.б. Жоғарыдағы домбыра — халқымыздың қасиетті музыкалық аспабы. Домбырамен орындалатын қазақ әндерінің өзінде ерекшелік бар. «Ал ойнайын *домбыра*, Қосыла ғой *Ай, гөкке*». Мұндағы «ай, гөк» ән деген мағынада беріліп тұр. *Ай-гөк, игау-гай, игай-көккім-ай ағауғай, алқарай-гөк, игигай-гиккай* дегендер қазақ халық әндерінде көптеп кездеседі, бұл әнге әр беретін қаратпалар (сөз, дыбыс) болып табылады, халқымыздың бір ерекшелігі осында жатыр. Орамал — сертгің, тазалық пен пәктіктің белгісі, сыбаға — дәстүрімізде сыйлы адамдарға берілетін кәде, шаңырақ — киіз үйдің бір бөлшегі, татулық пен береке-бірліктің символы т.с.с.

Дыбыстық бейнеде келген ән, күй, дыбыстап шақыру: «Ән мен *күйді* сапырған, Сал домбыра — сал ожау», «*Құраулап* жылқы шақырған, Қоңырау үнді келіншек», көру бейнесінде: «Ортада *сапырылған* сары қымыз, *Былқылдап пісіп жатыр* бағланыңыз», тактильді бейнеде: «*Лебіңмен оттай ыстық* тартасың кеп, Тіріліп іздегендей мені әкем», «Ұйықтап бір кетуші еді екі жетім, *Желпуші ед қанатымен* Арқа желі...», «Ай нұры шағылысып ақ жүзіне, *Бетінен сүйіп өтті* самалды леп» т.с.с.

Ақын шығармаларында қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүріне қатысты лексика да көрініс беріп отырады: *ақ отау құру, келін түсіру, жасау беру, қалың мал, табақ тарту, беташар, шаш сипатар, қол ұстатар, ат жарыс, көкбар тарту, бесік жыры* т.б. Мысалы: «Сыбанып білектерін бір топ әйел, Тігіп жүр келін түсер *ақ отауды*. Шәйіден шымылдығы, белден төсек, Қойыпты сірестіріп бар *жасауды*», «Әнші жүр әбден жаттап *бет ашарды*», Боз бала, жас келіншек, қыз — «*аужарды*». Кім алар *«шаш сипатар»*, «*қол ұстатар*», Бәрі де күні бұрын ойлаған-ды», «Жарлылар жабыларын жарыстырып, Жамбы алып жігіттері *көкбар тартты*». Мұндағы *беташар* — жаңа түскен келінге айтылатын өлең түрі, *шашсипатар, қолұстатар* — екі жасты табыстырудың алқашқы амалы, көбіне бұл істі жеңгелері атқарып, сый-кәде алады, *аужар* — жөн-жоралғылар жасалып, қыз аттанар кезде айтылатын өлең түрі.

Қазақ жері өзінің бай тарихымен, тау тұлғалы тұлғаларымен, қайталанбас сұлу табиғатымен ерекшеленеді, көз қызығар байлығымен адамды тәнті етеді. Осыған орай ақын өлеңдерінде өзі мақтан тұтар тарихи тұлғалар есімдері, географиямызға тән жер-су, жан-жануарлар, құс атаулары молынан ұшырасады. Шығармада мұндай лексика не тура, не ауыспалы мағынада келеді.

1. Тарихи тұлғалар есімі: Бұқар жырау, Сүйінбай, Махамбет, Біржан сал, Ақан сері, Абай, Жаяу Мұса, Тәттімбет, Құрманғазы, Сұлтанмахмұт, Жамбыл, Абдолла, Мұхтар, Сәбит, Ғабит т.б. Мысалы: «Келеді *ер Махамбет* — жыр нөсері», «Қиырдан *Құрманғазы* күй тыңдатып, *Тәттімбет* түстік жерден сылқылдатып», «Әндетіп оқып отыр *ақын Абай*» т.б.

Жер-су атауларына қатысты: Баянауыл, Бурабай, Оқжетпес, Сарыарқа, Талғар, Алатау, Қарағанды, Атырау, Орал, Жайық, Есіл, Сыр, Қарқаралы, Ертіс, Арал, Тарбағатай т.б. Мәселен, Көкшетауды *сұлу Көкше, көк қасқа Көкшетау, жер мен көктің жәннаты* деген эпитет, теңеулермен суреттейді. «*Берсе де Гейне Рейнін, Гомер — Парнас, Көкшемді мен айырбас етем бе екем!*» — деп туған жерге деген сүйіспеншілігі мен оны қорғау жолында аянып қалмайтындығын паш етеді. Сол сияқты *сары Емел, айбарлы Алатау, қария Алатау, сұлу Көкше, алтын Алтай, ұлы Балқаш, нұрлы Балқаш, ойлы Балқаш, ерке Сыр* т.б. сияқты қолданыстар бар.

2. Жан-жануарлар атаулары: жылқы, түйе, киік, құралай, бұғы, марал, құлан, арқар, қоян, қасқыр, түлкі, аю т.б. Бұл аталғанның бәрі Қазақстан территориясын мекендегендіктен ақын өлеңдерінде көрініс беріп отырады. Кейде тура мағынасында, кейде ақын айтар ойын осы тілдік бірліктер арқылы астарлап жеткізеді. Мысалы: «Көктемде көрсеніздер Көкшетауды, Жосылар *бұғы, марал, құлан, арқар*» т.б. Немесе ауыспалы мағынада жауды қасқырға теңеу кездеседі: «Апат боп өліктерді басыптап, *Қасқыр* боп, өрт боп дұшпан келді қаптап» т.б.

3. Құс атаулары: бүркіт, бұлбұл, байғыз, қаршыға, сұңқар, лашын, қарлығаш, торғай, қарға, аққу, үкі, үйрек, қаз. Мысалы: «Күзетіп күндіз *бүркіт*, таңда *бұлбұл*, Түн болса, тұғыр етіп *байғыз* қонған» немесе ауыспалы мағынада «Көре алмай содан менің *қаршығамды*, «Қан болып жатыр ма, — деп, — құшып шыңды», адамды қарт бүркітке теңейді: «Альпы тауын бетке ұстап саңқ-саңқ етіп, Шықты ұшып *қарт бүркіт* ер Суворов», аспанда ұшқан ұшақты сұңқарға теңейді: «Шығандап шықты көкке болат *сұңқар*, Ұмтылған қаршығадай қаз ілгелі» т.б.

4. Өсімдік, ағаш атаулары: емен, терек, қайың, қарағай, жауқазын. Мысалы: «Долы қыстың дауылы, Құлата алмас *еменін*», «Терезе алды — жас *терек*, Тұр екен кімдер сүйеніп?», «Би билеттім бұралтып, Ақ балтырлы *қайыңға*», «Жалбырап жұртқа шыққан *жауқазын* ек, Көзіне ерте ұрынған долы күздің» т.б.

5. Балық атаулары: жайын, шортан, аққайран т.б. «Біресе *жайындай* боп жон көрсетіп, Біресе бүктетіліп айдаһардай», «Шолп-шолп еткен *шортанын*, Шоктығынан ұстадым», «*Ақ қайраңы* айға атылған, Көл еркесі, Аралым!».

Бұдан басқа, қазақтың табиғатын, атап айтқанда, дархандығын, сұлулығын, ерекшелігін танытатын мынандай сөз қолданыстары да жиі ұшырасады: *қазақтың кең даласы, қазақтың әні мен өлеңі, Сарыарқаның желі, жер жәннаты — сұлу Көкше, жер мен көктің жәннаты* (туған жерге қатысты), *туып өскен тау-далам, кең далам — дастарханым — атамекен, ұлан-байтақ туған елім, байтақ жатқан сары дала, біздер өскен кең мекен, кең далалы, кең пейілді қазақпыз т.б.*

Ақын туған жеріне, еліне деген ерекше сезімін үнемі *сайран тау, самал жайлау, сырнайлы өзен, арқа ару, нұрлы күн т.б.* эпитеттермен әсерлі жеткізеді. Мысалы, «*Сайран тау, самал жайлау, сырнайлы өзен*, Лебімен алар тартып, шықсаң қырға», «*Арқа ару*, ашып нұрлы күн бетінді, Ойнатып, еркелетіп мен жетімді» т.б.

Сол сияқты елді, жерді сипаттайтын *алтын нұр, алтын ту, алтын тұғыр, алтын жаз, алтын жұлдыз, сом алтын, алтын айна, алтын от, алтын өмір, алтын қалам, алтын таң, алтын дария, алтын арай, алтын тау, алтын кірпік, алтын жайлау, алтын ай, алтын Алтай, алтын жыр, алтын арна, алтын бесік, алтын діңгек, алтын жсал, алтын күн* сынды сөз қолданыстары да бар. Мысалы: «*Алтын жайлау*, ата жұртым, Әкеткендей жерсің ыстық», «Ай астында *алтын тау*, Әлде нұрлы күмбез бе?», «Аспандағы *алтын ай*, Адастырмай алып бар», «Көрген жоқ мұндай ерді жаралғалы, Тау болып Тарбағатай, *алтын Алтай...*», «*Алтын жыр* ақтарылып ауызынан, Желпілдеп жер түндігі дауысынан», «Уа, дариға, *алтын бесік* — туған жер, Қадырыңды келсем білмей, кеше гөр!» т.б.

Қ.Аманжолов туған елі мен жерін ерекше махаббатпен сүйді. «*Мың есе білдірдің гой қадіріңді, Атыңнан айналайын ата қазақ!*» немесе «*Сарыарқа, самалды тау, сырнайлы өзен, Сағындың сен де мені, айтпай сезем. Айбарлы ақсақалым — Алатауым, Күт мені сабырлы оймен, түңілме сен*». Сондықтан Отан алдындағы борышын зұлмат соғыста өтеді. Туған жері ақынға рух берді, үміт отын сыйлады:

Туған ел, сен дегенде жаным жайлау,
Орнашы зердеме кеп, ұлы Алатау,
Құйылшы жүрегіме, Есіл мен Сыр,
Өтейін қаптатып сел, қиратып жау.

Сол сияқты:

«Қазақ деген атымды,
Өшіре алмас ешбір жау!
Төбесінен, тиіссе,

Төңкерілер Алатау» — деген жолдардан ақын бойындағы намысты, өршілдікті көреміз. Өзінің рухты өлеңіне туған жерін косып, құдіретін жырлаудан еш жалыққан емес. «*Бөтен елдің падишасы болғаниша, Өз елімнің терсем артық тезегін!*» деп ерекше тебіренеді. Өзге елде сұлтан болуды емес, бар жан-тәнімен ұлтаны болуын қалады. Біз қазақтан Қасымды, Қасымнан қазақты еш уақытта бөле алмаймыз.

Кез келген ақынды даралап, пайымын парықтайтын — оның өзіне тән ерекше сөз қолданысы. Ақын-жазушыларымыздың міндеті объективті ортада болып жатқан дүниені немесе қоғамның шындығын шығармасына арқау ету ғана емес, тіл байлығын да арттырып, бұрын-соңды болмаған соны тілдік қолданыстарды лексикаға қосу. Ақын өлеңдеріне тән ерекше қолданыстар бар, олар түрлі сөз жасаушы тілдік тәсілдер арқылы сәтті шыққан: *өлгеннің сыбағасы, күле толқу, толқынның асау тайы, ұлпа бұлт, долы бұлт, өлеңнің ерке өзені, көңілімнің нұр сәулесі, тіршіліктің жәрмеңкесі, қарттықтың боз қырауы, өмірдің алтын кесесі, қиялымның қанаты, жанымның жанат нуы, жанымның терезесі, көңілдің кілті, бостандықтың бүркіті, дүниенің кірі, бақыттың бесігі, түн жүрегі, орман шашы, ескіліктің күлі, ақылдың алтын оты, намыстың нажағайы, жауыздықтың тәж бен тағы, сәулетті өмір саясы т.б.* Мысалы: «Жамандап өлген жанды кәсіп еткен, Өлгеннің сыбағасын нәсіп еткен», «Бауырында Оқжетпестің тұрдым жалғыз, Көл жатты күле толқып, айтып аңыз», «Ұлпа бұлт бейне торғын орамалы, Тоқып кеп тау мойнына оралады», «Ағыттым бойдан ел үшін, Өлеңнің ерке өзенін», «Сықылды тіршіліктің жәрмеңкесі, Ғажайып нендей сыр бар, нендей күш бар?!», «Өмірдің алтын кесесін, Тосқанмын айдың нұрына», «Түсірген ой сәулесін шар тарапқа, Ақылдың алтын оты сөнген шақта» т.б.

Табиғаттағы болып жатқан тылсым дүниелерді, ерекше құбылыстарды ақын жанымен сезініп, барынша әсерлі суреттейді. Мәселен бір ғана толқынды алайық. Ақын қолданысында оны *асау тайға, төбелескен айғырға, қасқырға* теңеген ерекше қоладаныстар кездеседі: «Қайталық, тіл алыңыз, әне алда, Толқынның ойнақтап жүр *асау тайы*», «Даурығып әлденеге толқын шулап, *Көкала айғырлардай* жатыр *тулап*», «*Ту асау* толқындарға мініп алып, Ән шырқап Бурабайда салдық сайран», «Толқынды алсам керек ашулантып, *Қасқырдай* қамады кеп жан-жағымнан, Жіберді қайығымды қалтылдатып» т.б.

Халқымыздың ерекшелігін, танымын түр-түстер арқылы да сипаттап беруге болады. Түр-түске қатысты әр ұлттың таным-түсінігі әр басқа. Қасым өлеңдерінде ақ, көк, қызыл, күрең, қоңыр т.б. түр-түстердің тілдік қолданысы мен мән-мағынасынан мыналарды көруге болады: *ақ орамал, ақ қанат, ақ қағаз, көк дауыл, көк шалғын, көк сүңгі, көкала арлан, қара құйын, қара түн, қара бұлт, қара ту, қара дүлей, қара ағаш, қара топан, қара көз, қара жартас, қара барқыт, қып-қызыл дария майдан, жап-жасыл балғын шақ, күп-күрең таудың шыңы, сары аяз, сар дала, сары қымыз, қоңыр самал, қоңыр бел.* Мұндағы ақ — тазалықты, пәктікті; көк — шөпті, асқақтықты; қара — көбіне жамандықты, соғысты; қоңыр — сабырлықты, жайлылықты білдіреді. Мысалы: «*Көк дауылдай* кеуделі, Жігіт болдым, ер жеттім», «*Алқара көк* астымда, Белде болат қанжарым», «Қауіпті *қара құйын* желі соғып, Қашырып бара жатыр беттің қанын», «*Қып-қызыл дария майданға*, Басыммен сүңгіп келемін», «*Жап-жасыл балғын шағымда*, Шомылып өртке өскем мен», «Қоңыр самал төске алып, Үнді қуып жөнелдім».

Ақын шығармасында *қалқатай, сәулем, сәулешім, жаным, нұрым, қозым, құлыным, еркешім, қарағым, қарғам, шырағым, айым, күнім, жұлдызым, бұлбұлым, балапаным, бауырым, қалқажаным, сүйінішім* деген қазаққа тән еркелету, жанына жақын тарту, жақсы көру мәнді сөздер мен *дарига* сынды қаратпа сөз жиі кездеседі. Мұндай тілдік бірліктер ұлттық ерекшелігімізді, болмысымызды танытады. Мысалы: «Аққудайын айдыңға қонар күні, Болар ма екен құмартқан *қалқатайдың!*», «Сүйген *сәулем* — серігі жас жанымның, Сеніменен мәңгілік жасар едім», «Алдында кезек сүйіп екі ұлын, Дейтіндей *жаным, нұрым, оу, құлыным*», «Түсінемін бақытыңды, *қарағым*, Қолда барым — осы өлеңді әкелдім», «Сүйдіретін маңдайын, *Қозым* менің, *құлыным*, Әрі қызым, әрі ұлым», «*Дарига*, бізе де бір тиді кезек, Сені өртеп жатыр міне ызалы кек» немесе «*Дарига*, бар екен ғой ескерушім, Алыстан адал тілеп, жүрген жебеп» т.б. Ақын қолданысындағы «дарига» қаратпа сөзі әртүрлі мағынада жұмсалады.

Ақын өлеңдерінен таза болмыс-бітімі мен туған жерге деген сағыныштан ауыл келбетін, тыныс-тіршілігін көруге болады. Ауыл бейнесін *қорадағы қой, көгендегі қозы-лақ, белдеудегі бұзау, жылқы, қыстау, қора, күресін* сияқты тілдік бірліктер арқылы көз алдына әкеледі. Мысалы:

«Дүркіреп қойлар үркіп, қойшы сасып,

Шулады көгендегі қозы-лағы.

Бұзаулар белдеулерді үзе қашып,

Мөңіреді азан-қазан сиырлары.

Дөңкиіп түйелер де тұрып жатты.

Шідерін үзе үрікті жабы-дағы».

Сол сияқты:

«Құраулап жылқы шақырған,
Қоңырау үнді келіншек;
Қуалап құлын қайырған
Қайда жүрсің, жеткіншек?!».

Немесе:

«...Қыс. Қыстау атамекен Қызылдағы,
Ерттеулі аттар толы қора маңы.
Томпандап үйге жалғыз келе жаттым,
Тойдырып күресіннің сырғанағы».

Ақын қаймағы бұзылмаған қазақтың бейнесін, келбетін былай деп суреттейді.

Кемпір көрем көк өзендей» күй төккен,
Шалды көрем жыр ұшырған көкіректен.

Қызымыз бар құралай көз, қара шаш,
Күлкісі — күн, сайрап кетсе — сандуғаш,
Жігітіміз барабар жас түлекпен.

Бұл «Қазақстан» дейтін өлеңінен біздің ұлылығымыз бен даналығымызды, өзгеден биік даралығымызды, ойлағанда тереңдігімізді, ашылғанда кеңдігімізді, ән салғанда асқақтығымызды көреміз, марқаймыз, қазақ боп туғанға қуанамыз. Немесе:

Ата қазақ ақ сақалды,
Атыңа мін, ал домбыра.
Жина жырман ұрпағыңды,

Аш кеуденді батырыңа — дегеннен салты мен дәстүріне берік, рухы биік көшпелі қазақ халқының ғасырлар бойы жасап келе жатқанын аса мақтанышпен жырлайды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Қасым Аманжолов поэзиясының қазақ әдеби тілін дамытудағы орны ерекше. Ақынның өлеңдерінен өршіл рухты, асқақ арманды, қайталанбас ерлікті, туған жерге деген сағынышты, елге деген ыстық ықылас пен сезімді, табиғатқа деген сұлулықты, өмірге деген құштарлықты, досқа деген адалдықты, балаға деген шексіз сүюді, қазаққа деген зор махаббатты көреміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аманжолов Қ. Дариға, сол қыз: Өлеңдер мен поэмалар / Қ. Аманжолов. — Алматы: Раритет, 2006. — 256 б.
- 2 Аманжолов Қ. Нұрлы дүние: Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар / Қ. Аманжолов. — Алматы: Жазушы, 1991. — 392 б.
- 3 Аманжолов Қ. Дариға, сол қыз. Өлең-жырлар / Қ. Аманжолов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 212 б.

Е.Е. Туйте

Языковые особенности произведений Касыма Аманжолова: лексика, отражающая национальный характер

Язык любого народа обогащается и пополняется на основе произведений поэтов и писателей. Анализируя их произведения, мы можем наблюдать новые словоупотребления и новые выражения в современном языке. В статье рассматриваются система лингвостилистических средств, характерных для творческой манеры языковой личности поэта К.Аманжолова. Анализируется совокупность языковых и стилистико-текстовых особенностей поэта, характеризующие речевое воплощение автора, а также природу и национальный характер казахского народа. В частности, анализируется система связей лексических единиц, относящихся к обычаям и традициям, к антропонимике и топонимике, отражающие предметное, звуковое, зрительное, вкусовое, тактильное представление о быте нашего народа. Индивидуальный слог поэта рассматривается как главный в организации языкового пространства и личности автора и идиолектной парадигмы его идиостиля. Стилистическая доминанта и авторская индивидуальность помогли выявить индивидуальные особенности поэтического стиля, которые подробно отражены в языковых образах казахской бескрайней степи и аула, а также в словах и выражениях, характерных только казахскому народу.

Ключевые слова: поэзия, языковые единицы, казахский литературный язык, лексика, национальные ценности, материальный образ, тактильный образ, прямые значения, переносные значения, слова,

звук, символ, география, эпитет, уравнение, традиции, обычаи, языковые средства, языковое богатство.

Ye.Ye. Tuyte

Language features of the works of Kasym Amanzholov: vocabulary reflecting national character

Writing is very important for human society. This is the highest indicator of cultural development. Writing provides linguistic communication between people. For many centuries man has been using writing to communicate with each other. It helps to connect people who are from each other both at close and at a great distance. The article examines the problem of the origin of writing in the history of mankind, the history of the formation and development of the known types of writing, as well as its social role (functions). The article reveals the issues of the process of improving writing: its meaning in the development of society, the main stages of its formation. The letter has a long and complex history of its development, which covers a period of several thousand years. Therefore, the article determines the place of pictographic, ideographic, syllabic and letter psychology in meeting social needs. of its time. The writing of the peoples of the world has developed along different paths, the writing of each language of the world has its own characteristics that distinguish it from all other types of written speech. The article covers in detail such issues as the approximate time of the origin of writing, the causes and foundations of its occurrence, i.e. the factors that influenced its emergence, as well as the first users of writing, the form of the first writing, its evolutionary development over time, existing today types and signs of writing. The issues of the alphabet that caused the origin of writing (writing), the first sounds and types of Phoenician writing, its improvement, Greek and Aramaic writing, which caused the origin of the alphabet of the countries of the West and the East, problems of the science of descriptiveness — the problem of graphics, spelling, transcription and transliteration are considered.

Keywords: poetry, linguistic units, Kazakh literary language, vocabulary, national values, material image, tactile image, direct meaning, figurative meaning, words, sound, symbol, geography, epithet, equation, traditions, customs, linguistic means, linguistic wealth.

Referenses

- 1 Amanzholov, K (2006). Dariga sol kyz [Dariga sol kyz]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- 2 Amanzholov, K (1991). Nurlı dunie: Tandamaly olender men poemalar [Shining worlds: Selected poems and poems]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Amanzholov, K (2003). Dariga sol kyz. Olen-zhyrlar [Dariga sol kyz. Olen-zhyrlar]. Almaty: Atamura [in Kazakh].

Д.Т. Кенжебулатова^{1*}, И.В. Григорьева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

²Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

(E-mail: kenzhebulatova.di@gmail.com, grigorjevai@mail.ru)

К вопросу исследования языковой личности IT-специалиста

В данной статье рассматривается проблема анализа категории языковой личности в современной лингвистике. В условиях развития глобализации и информатизации изучение профессиональной языковой личности, владеющей всесторонними компетенциями в области информационно-коммуникационных технологий, считается актуальной. Целью исследования является выявление основных параметров языковой личности на основе обзора научной литературы и результатов свободного ассоциативного эксперимента. Для достижения поставленной цели авторами статьи выдвигаются задачи: провести свободный ассоциативный эксперимент, проанализировать полученные данные, сравнить и сопоставить имеющиеся определения феномена языковой личности IT-специалиста, а также дать собственное определение профессиональной языковой личности IT-специалиста. В ходе проведенного исследования авторами использованы такие методы, как: анализ и синтез, обобщение и классификация, описательный метод, анкетирование, ассоциативный эксперимент. Выявлено, что языковая личность является сложной, многоаспектной, не имеющей единого определения, что обуславливает необходимость комплексного подхода к ее исследованию.

Ключевые слова: языковая личность, профессиональная языковая личность, IT-специалист, информационные технологии, комплексный подход.

Введение

Языковая личность – это индивид любого языка, который использует в своей жизни все языковые, когнитивные, коммуникативные, прагматические навыки и т.п.

Цель статьи – рассмотреть особенности категорий языковой личности на основе научно-теоретических источников по данному вопросу и провести свободный ассоциативный эксперимент с целью выявления ассоциативного ореола концепта «IT-специалист». С появлением парадигмы «антропоцентризм» в современной лингвистике особое внимание уделяется человеку как центру всех научных исследований. В связи с этим тема данной статьи является актуальной. На сегодняшний день с широким внедрением информационно-коммуникационных технологий во все сферы социальной жизни общества (образование, сфера информационных технологий, экономика, культура, политика и т.д.) она приобретает особый интерес. Информационные технологии как одна из продуктивных форм деятельности человека нуждается в пристальном изучении и применении их в жизни каждого человека и общества в целом.

Нами предполагаются следующие виды работ: изучить научно-теоретические источники по данному вопросу; проанализировать историю возникновения и развития понятия языковой личности в современной лингвистике; провести сравнительно-сопоставительный анализ имеющихся в науке определений понятия языковой личности; провести ассоциативный эксперимент, выявить частотные ответы-реакции к слову «IT-специалист», классифицировать ассоциации, установить эффективные методы и приемы исследования языковой личности; выявить особенности языковой личности специалиста информационных технологий.

Предметом исследования является категория языковой личности специалиста информационных технологий. Объект исследования – фундаментальные научно-теоретические и научно-методические источники и данные, полученные в результате ассоциативного эксперимента.

Методы исследования.

В данной статье для исследования и изучения научно-теоретических источников используются методы: обобщение, классификация, анализ и синтез, анкетирование, ассоциативный эксперимент,

* Автор корреспонденции. E-mail: kenzhebulatova.di@gmail.com

измерение частоты, индукция и дедукция и др. С целью определения основного понятия исследования применены следующие методы: сравнение, сопоставление, аналогия. Для описания результатов работы использован описательный метод.

Материал исследования.

Материалом исследования является языковая личность специалиста в области информационных технологий. Вопросы изучения языковой личности являются многогранными и многоаспектными, и они являются объектом исследования таких ученых, как: В.В. Виноградов, Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, А.А. Ворожбитова, Л.П. Клобукова, В.И. Карасик, Х.Х. Махмудов, Б.М. Жылкибаев, Э.Д. Сулейменова, Н.И. Гайнуллина, Р.С. Зуева, Ш.К. Жаркынбекова, У.М. Бахтикереева, А.Б. Туманова, М.Б. Амалбекова и Р.А.Токсеитова и др.

Понятие языковой личности впервые ввел ученый В.В. Виноградов, он использовал данное понятие в своих работах по художественной прозе в широком, понимании этого явления, включая и ораторскую речь, при этом исследования В.В. Виноградова были ориентированы в основном на анализ языковой личности. В.В. Виноградов в разработке понятия «языковой личности» шел не психолингвистическим и не лингводидактическим путем, он ставил перед собой задачу исследования языковой личности в художественной литературе во всей его сложности и всем многообразии [1; 66].

Г.И. Богин предложил модель, которая включает умение правильно строить свою речь, используя все выразительные средства данного языка; умение понимать речь и тексты, созданные на этом языке другими, умение выбирать из богатого арсенала языковых средств такие, которые были бы адекватны речевой ситуации и возможностям адресата. Нетрудно заметить, что данная модель языковой личности связана с практическим обучением, поэтому автор исследовал с помощью лингводидактики [2; 8].

Клобукова Л.П. рассматривает языковую личность с позиции лингводидактики, когда интеллектуальные силы вступают по ту сторону обыденного языка [3; 27]. Автор полагает, что стоит придерживаться помимо понятия языковой личности, также использовать понятие речевая личность, так как личность представляет собой многогранную парадигму речевых личностей, которые различаются тремя уровнями:

1. Первый уровень учитывает различные степени языка;
2. Второй уровень учитывает основные виды речевой деятельности;
3. Третий уровень учитывает темы, сферы, ситуации в речевом общении [5; 29].

По мнению Клобуковой Л.П., третий уровень считается основным при изучении языковой личности в лингводидактике. В свою очередь она утверждает, что необходимо в обиход языкознания ввести такие термины как: исходный, базовый и планируемый портрет языковой личности [3; 30].

В современной науке общепризнанной является работа Ю.Н. Караулова «Русский язык и языковая личность». Ю.Н. Караулов представил конструкт языковой личности из трех уровней: 1) вербально-семантический – это естественное владение языком; 2) когнитивный – это мышление, идеи, концепты языковой личности, с помощью, которого отражается картина мира. 3) прагматический – этот уровень включает в себя цели, мотивы, интересы личности. Ученый сделал вывод, что данная модель языковой личности, взаимосвязана с тремя типами коммуникативных потребностей, таких как: контактоустанавливающая, информационная, воздействующая, – и следующими сторонами процесса общения: коммуникативная, интерактивная и перцептивная [4; 52].

Языковая личность рассматривается с позиции лингвокультурологии следующими учеными: В.А. Маслова, Ю.В. Степанова, А. Вежицкая, В.И. Карасик и др.

Карасик В.И. изучает языковую личность как носителя культуры, языка, знаний и ценностей коммуникативной деятельности. Автор опирается на лингвистическом изучений языковой личности, учитывая психологические, социологические признаки, которые в свою очередь находят отражение в прагматике и языковой семантике. Это позволяет автору построить типологию языковой личности с помощью релевантных индексов, которые образуют тип личности [5; 58].

Ворожбитова А.А. анализирует категорию профессиональной языковой личности, рассматриваемая в системе необходимых компетенций трудовой деятельности субъекта, владеющей необходимыми навыками в своей области. Исследователь предлагает понятие лингвориторической парадигмы и дает определение профессиональной языковой личности как сильному, независимому типу [6; 98].

Формирование полилингвальной языковой личности в Республике Казахстан проанализировано Жаркынбековой Ш.К. В своей статье автор анализирует современные теории обучения языкам, исследовательские интересы, национальные приоритеты. А также автором затронуты проблемы форми-

рования языковой личности в полилингвальном пространстве, вопросы функционирования трех языков и внедрения трехязычного образования на территории Казахстана [7; 30]. По мнению Жаркынбековой Ш.К., политика трехязычия положительно влияет на гармоничное развитие личности. Основной целью такого образования является формирование полиязычной личности выпускника, который владеет тремя языками, знает предметные области на этих языках, умеет успешно вести диалог по различным сферам деятельности, ценит культуру своего народа и, при этом, понимает и уважает культуру других народов [7; 32].

Кушегенова И.Т. и Туманова А.Б. предлагают свою модель формирования языковой личности будущего учителя русского языка в условиях полиязычного Казахстана. В работе рассматриваются основные компетенции будущего учителя на основе описания коммуникативных компетенций Яна Ван Эка, считающего что необходимо также учитывать и предметную компетентность, так как в данной области формируются навыки профессиональной деятельности. С учетом реализации национального проекта данная компетенция включена как одна из основных в программу комплексного подхода к обучению учителя русского [8; 61]. Наиболее важным в данной статье представляется рассмотрение профессиональной языковой личности в трех компетентностных областях. В первую очередь, авторы затрагивают работу над текстами, обсуждение вопросов, построение собственной речи в парной, групповой работе и проектной деятельности. Во второй компетентностной области внимание уделяется различным материалам СМИ, и в-третьих, будущие учителя-словесники должны обучаются различным методам обработки информации [8; 62].

Результаты и их обсуждение.

Обзор научной информации по данной проблематике статьи позволяет определить понятие языковой личности как сложное интегрированное явление, включающая различные составляющие такие как: лексика, мышление, поведение, коммуникация. В основу своего исследования нами берется многоуровневая модель Ю.Н. Караулова. Нулевой уровень языковой личности – когнитивно-лингвистический, первый уровень – тезаурусный, второй уровень – мотивационный. Мы предполагаем рассмотреть языковую личность специалиста в сфере информационных технологий [4; 28].

Сфера информационных технологий развивается с большой скоростью, соответственно ИТ технологии глубоко проникают в различные области жизни людей: научную, образовательную, культурную и т.д. Происходит информатизация общества, которая влияет на все стороны жизни каждого человека и общества в целом. В связи с чем особую актуальность приобретает подготовка будущих специалистов информационных технологий.

Языковая личность формируется в определенном социокультурном пространстве, т.е. духовной, ментальной сфере, сообразно культурным традициям и ценностным установкам которой осуществляется социальная и коммуникативная деятельность людей, населяющих данную территорию. Ценности, высшие ориентиры, образование определяющие поведение людей, составляют наиболее важную часть языковой картины мира. Речевые портреты позволяют воссоздать образ языковой личности, владеющей и использующей все коммуникативные навыки в разных ситуациях и сферах общения в полиэтническом обществе.

Любая языковая единица или структура вызывает в сознании человека определенные ассоциации. В трудах Р. М. Фрумкиной подчеркивается, что ассоциации респондентов позволяют обнаружить связь между объектами или явлениями, причем имеющиеся связи возможно будут различаться в зависимости от личного опыта каждого человека. Естественно, что этот опыт формируется в какой-то степени и под влиянием общекультурного сознания, неотъемлемой частью которой мы являемся, но все же в большей мере является индивидуальным, имеющим отношение к отдельно взятому индивиду [9; 64].

В языке каждое слово указывает на наличие связи с определенными ассоциациями. М.М. Копыленко писал: «Любое слово, было ли оно произнесено, услышано или прочитано, способно вызвать у человека множество ассоциаций. Не зависимо от того, что ассоциации для каждого человека являются индивидуальными, специфичными, давно было замечено, что в сознании людей возникают одинаковые ассоциации, отражающие условия жизни определенных общественных групп» [10; 28]. Дополняя слова М.М. Копыленко можно указать, что ассоциации являются отражением условий существования определенных общественных групп, но и жизненно важных значимых компонентов.

Целью нашего ассоциативного исследования является анализ концепта «ИТ-специалист». С целью выполнения задач анализа было проведено исследование на основе ассоциативного эксперимента. Данный эксперимент проводился на территории Казахстана с января по июнь 2022 г. В исследе-

довании приняли участие 118 респондентов, среди них 67.8% представителей мужского пола и 32.2% – женского пола (см.рис.1).

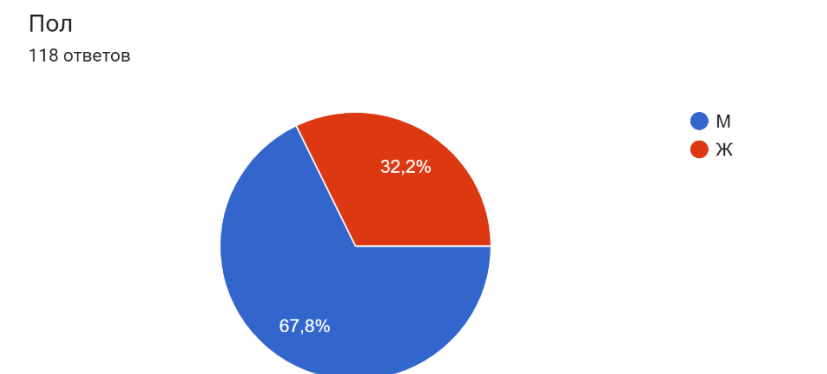

Рис.1

Респонденты были разных возрастов от 16 лет до 46 и старше. Категория по возрастам была разделена на пять групп. Среди них в возрасте до 17 лет опрос прошли всего 4 респондента (3%), от 18 до 23 лет – 86 (73%), от 24 до 34 лет – 22 (20%), от 35 до 45 лет всего 2 респондента (1%) и от 46 лет и старше 4 респондента (3%) приняли участие в свободном ассоциативном эксперименте.

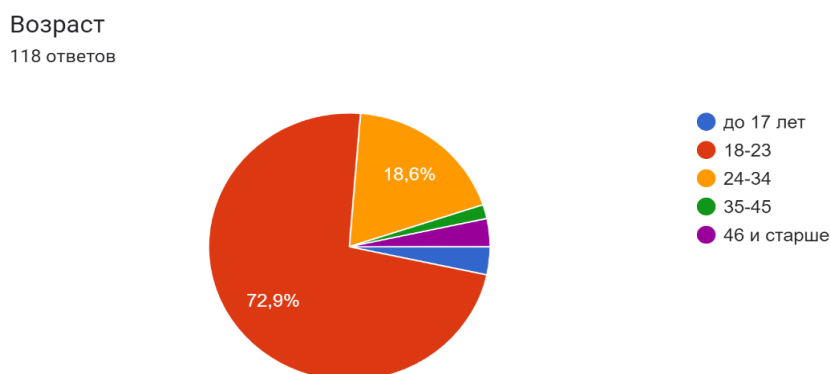

Рис.2

В опросе приняли участие в основном студенты в возрасте от 18 до 23 лет, что составляет 73% от количества всех респондентов. В опросе приняли участие студенты следующих образовательных программ: «Информационные технологии», «Информационная безопасность», «Радио и электротехника», «Аналитика больших данных».

Участники опроса были из разных сфер деятельности, но в основном приняли участие IT-специалисты (70%), преподаватели (15%) и сотрудники СМИ (4%) и 11 % – представители иных профессиональных направлений.

Основной ценностью данного исследования являются результаты, полученные в ходе ассоциативного эксперимента со словом-стимулом «IT-специалист». Ассоциации к данному слову позволяют описать особенности восприятия личности IT-специалиста, так как каждый носитель языка представляет себе определенный предмет, образ, соответствующий его представлениям и его картине мира.

Рассмотрим ряды ассоциаций, полученных в нашем свободном ассоциативном эксперименте к слову-стимулу «IT-специалист» следующим образом:

Ответы-реакции разделены на четыре группы с учетом индекса частотности:

1. Ядро (самые частые ответы-реакции);
2. Ближняя периферия (на несколько ответов-реакций меньше от ядра);
3. Дальняя периферия (малочастотные реакции);
4. Единичный (зона крайней периферии) [11; 60]

Слова-реакции респондентов на стимул «IT-специалист»

	Слова-реакции	Всего реакций
Ядерные реакции	Программист (28), компьютер (25)	53
Ближняя периферия	Коды (14), программирование (12), будущее (8), разработчик (8), хакер (7), айтишник (6),	55
Дальняя периферия	Деньги (4), разработка (5), технологии (4), google (4), умный (3), java (2), веб дизайн (2), веб дизайнер (2), задрот (2), кодинг (2), программы (3), интеллект (2), компьютерщик (2), сайты (2), ум (3), алгоритмы (2), креативность (2), приложения (2) современность (2) язык программирования (3) игры (2)	53
Единичный	их/ui, анонимус, банк, большие данные, востребованность, гаджет, геймдев, десятичная система, домосед, зарплата, зарубежные страны, инженер, интернет, киберпространство, коллцентр, компьютерные технологии, работает в сфере информационных технологий, мозг, образованный, очкарик, прогресс, профессия, работа в хороших обстоятельствах, сидящий перед ноутбуком и работающий дистанционно, создатель, талант, удобные платформы, упорство, худи, game developer, it специалист, js, ботан, будущее Казахстана, в очках за компьютером, веб разработчик, гений, дизайнер, защита информации, инноватор, инновация, искусственный интеллект, кибербезопасность, компания, кремниевая долина, лучший, любить кофе, математика, не стандартность, новые технологии, отличный заработок, программное обеспечение, программист айтишник, программист-разработчик работа с большими данными, разработка кодов, решение it задач, родитель искусственного интеллекта, с#, связанное с цифровизацией, современный, создатель новых технологий, специалист в области программирования, специалист, терпеливый, умение, умный в очках, умный человек, хороший программист, человек, элита	68

Анализируя полученные данные на слово-стимул «IT-специалист», можно сделать вывод о том, что в языковом сознании людей IT-специалист связан с работой с компьютером и является программистом. В ходе свободного ассоциативного эксперимента было получено 229 реакций к словосочетанию «IT-специалист». Преобладающими реакциями-ответами на концепт «IT-специалист» являются «компьютер» и «программист». Ассоциации со словом «компьютер» составляют 12%, так как компьютер является основным инструментом работы IT-специалиста. Ответы-реакции со словом «программист» составляют 11%, так как многие считают, что IT-специалист – это, в первую очередь, программист, и все IT-специалисты могут решить проблемы с компьютером или с программами. Однако, в современном мире большое количество направлений в сфере информационных технологий.

Анализируя полученные ответы-реакции, мы можем сделать вывод о том, что IT-специалист – это программист, разработчик, хакер, айтишник, компьютерщик; человек, который умеет работать в качестве веб-дизайнера, инженер; он работает в сфере информационных технологий, веб-разработчик, дизайнер, инноватор, программист-айтишник, программист-разработчик, родитель искусственного интеллекта, создатель новых технологий, специалист в области программирования, специалист. IT-специалист связан с кодами, программированием, разработкой, технологиями, google, веб-дизайном, программами, алгоритмами, приложениями, играми, большими данными, гаджетами, десятичной системой, математикой, киберпространством, компьютерными технологиями, кремниевой долиной, искусственным интеллектом и разработкой кодов. IT-специалист – умный, «задрот», образованный, очкарик, сидящий перед ноутбуком () и работающий дистанционно; талант, в очках за

компьютером, лучший, терпеливый, умный в очках, умный человек, хороший программист, человек, элита и будущее Казахстана.

IT-специалист – это обобщенное наименование всех направлений, связанных с информационными технологиями, таких как: программирование, аналитика в сфере баз данных, информационная безопасность и др. Представляется важным рассмотрение языковой личности специалистов IT в когнитивном, психолингвистическом и коммуникативно-прагматическом аспектах; исследование в данной области является многоаспектным, многогранным. Таким образом, комплексное исследование лексико-грамматического, лингво-когнитивного аспектов анализа языковой личности; формирование профессиональных компетенций, совершенствование умений и навыков коммуникации позволит более полно проанализировать языковую личность специалистов сферы IT и представляет перспективы для дальнейшей работы в данной области.

Выводы.

Проведенный анализ по данной проблеме позволяет сделать нам следующие выводы: во-первых, языковая личность является сложной, многогранной, многоуровневой и др. Во-вторых, в современной лингвистике существуют различные точки зрения ученых и нет единого определения данного понятия. Ученые используют различные подходы и методы исследования языковой личности, такие как: лингвистический, лингводидактический, психолингвистический, лингвориторический и др. В-третьих, ассоциации каждого индивида являются индивидуальными, отражающими его своеобразие, специфичность, однако было замечено, что в сознании определенных групп возникают схожие ассоциации. Данные, полученные в ходе анализа результатов свободного ассоциативного эксперимента, являются чрезвычайно разнообразными и имеют большое значение в определении специфики языковой личности IT-специалиста. За основу исследования языковой личности специалиста в сфере информационных технологий мы также берем когнитивно-дискурсивный аспект, в рамках которого будет изучена и сформирована предполагаемая собственная модель языковой личности IT-специалиста. Быстро меняющиеся реалии современного мира и, соответственно, появление новейших технологий требует исследования языковой личности на основе комплексного подхода. Изучение данной проблемы представляется актуальным и перспективным.

Список литературы

1. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные труды: о языке художественной прозы / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
2. Богин Г.И. Концепция языковой личности: автореф. дис. ...д-ра филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / Георгий Исаевич Богин. – Ленинград, 1982. – 31 с.
3. Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики / Л.П. Клобукова // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей Вып. 1. / под ред. В.В. Красных, А.И. Изотова. – М.: «Филология», 1997. – С. 25-31.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – 7-е изд. / Ю.Н. Караулов. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 332 с.
6. Ворожбитова А.А. Филолог-исследователь как профессиональная языковая личность: лингвориторический подход: учебное пособие / А.А. Ворожбитова. – Сочи: – РИЦ ФГБОУ ВО «СГУ», 2019. – 176 с.
7. Жаркынбекова Ш.К. Формирование полилингвальной языковой личности в условиях новой языковой политики Казахстана / Ш.К. Жаркынбекова // Вестн. Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты, 2017. – №22-2. – С. 29-34.
8. Туманова А.Б., Кушегенова И. Т. Особенности модели языковой личности учителя русского языка в полиязычном пространстве Казахстана / А.Б. Туманова, И. Т. Кушегенова // Вестн. Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты, 2021. – №26-1. – С. 59-63.
9. Фрумкина Р.М. Психолингвистика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р.М. Фрумкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.
10. Копыленко М.М. Об «аспирине» и товарных знаках / М.М. Копыленко. – Актуальные проблемы лингвистики (сб. научных трудов). – Алматы, 1998. – С. 243-246.
11. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Монография. – 3-е изд., стереотип. – Воронеж: Истоки, 2003. – 320 с.

Д.Т. Кенжебулатова, И.В. Григорьева

IT-маманның тілдік тұлғасын зерттеу мәселесі

Бұл мақалада қазіргі лингвистикадағы тілдік тұлға санатын талдау мәселелері қарастырылады. Жаһандану мен ақпараттандырудың дамуы жағдайында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы жан-жақты құзыреттерге ие кәсіби тілдік тұлғаны зерттеу өзекті болып саналады. Бұл мақаланы Зерттеудің мақсаты-ғылыми әдебиеттерді шолу және еркін ассоциативті эксперимент негізінде тілдік тұлғаның негізгі параметрлерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мақала авторлары келесі міндеттерді қояды: Еркін ассоциативті эксперимент жүргізу, алынған мәліметтерді талдау, IT маманның тілдік тұлғасы құбылысының қолда бар анықтамаларын салыстыру және салыстыру, сонымен қатар IT маманның кәсіби тілдік тұлғасына өзіндік анықтама беру. Зерттеу барысында авторлар талдау және синтез, жалпылау және жіктеу, сипаттамалық әдіс, сауалнама, ассоциативті эксперимент сияқты әдістерді қолданды.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, кәсіби тілдік тұлға, IT маманы, ақпараттық технологиялар, кешенді тәсіл.

D.T. Kenzhebulatova, I.V. Grigoriyeva

On the issue of the study of the linguistic personality of an IT specialist

This article discusses the problems of analyzing the category of linguistic personality in modern linguistics. In the context of the development of globalization and informatization, the study of a professional linguistic personality with comprehensive competencies in the field of information and communication technologies is considered relevant. The purpose of the research of this article is to identify the main parameters of a linguistic personality based on a review of scientific literature and a free associative experiment. To achieve this goal, the authors of the article puts forward the following tasks: to conduct a freely associative experiment, analyze the data obtained, compare and contrast the available definitions of the phenomenon of the linguistic personality of an IT specialist, as well as to give his own definition of the professional linguistic personality of an IT specialist. In the course of the study, the authors used such methods as: analysis and synthesis, generalization and classification, descriptive method, questionnaire, associative experiment.

Keywords: language personality, professional language personality, IT specialist, information technologies, complex approach.

References

- 1 Vinogradov, V.V. (1980). O iazyke khudozhestvennoi prozy [On the language of artistic prose]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Bogin, G.I. (1982). Kontseptsiiia iazykovoi lichnosti [The conception of language personality]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].
- 3 Krasnykh V.V., Izotov A.I. (eds) (1997). Fenomen iazykovoi lichnosti v svete lingvodidaktiki [The phenomenon of linguistic personality in the light of linguodidactics]. Jazyk, soznanie, kommunikacija [language, consciousness, communication]: Digest of articles. Vol. 1. Moscow: Filologiya [in Russian].
- 4 Karaulov, Iu.N. (2010). Russkii iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality]. Moscow: Izdatelstvo LKI [in Russian].
- 5 Karasik, V.I. (2002). Iazykovoi krug: lichnost, kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 6 Vorozhbitova, A.A. (2019). Filolog-issledovatel kak professionalnaia iazykovaia lichnost: lingvitoricheskii podkhod: uchebnoe posobie [Philologist-researcher as a professional linguistic personality]. Sochi: RITs FGBOU VO «SGU» [in Russian].
- 7 Zharkynbekova, Sh. K. (2017). Formirovanie polilingvalnoi iazykovoi lichnosti v usloviakh novoi iazykovoi politiki Kazakhstana [Formation of a multilingual linguistic personality in the context of the new language policy of Kazakhstan]. Vestnik Lingvitoricheskaya paradigma: teoreticheskie i prikladnye aspekty – Bulletin of the linguistic and rhetorical paradigm: theoretical and applied aspects, 22-2, 29-34 [in Russian].
- 8 Tumanova, A.B., Kushegenova, I.T. (2021). Osobennosti modeli iazykovoi lichnosti uchitelia russkogo iazyka v poliiazychnom prostranstve Kazakhstana [Features of the model of the linguistic personality of a teacher of the Russian language in the multilingual space of Kazakhstan]. Vestnik Lingvitoricheskaya paradigma: teoreticheskie i prikladnye aspekty – Bulletin of the linguistic and rhetorical paradigm: theoretical and applied aspects, 26-1, 59-63 [in Russian].
- 9 Frumkina, R.M. (2003). Psikholingvistika [Psycholinguistics]. Moscow: Izdatelskii tsentr «Akademii» [in Russian].
- 10 Kopylenko, M.M. (1998). Ob «aspirine» i tovarnykh znakakh [About "aspirin" and trademarks]. Aktualnye problemy lingvistik [Actual problems of linguistics]: collection of scientific papers. Almaty [in Russian].
- 11 Popova, Z.D.&Stermin, I.A. (2003). Ocherki po kognitivnoi lingvistike [Essays in cognitive linguistics]. Voronezh: Istoki [in Russian].

A.T. Onalbayeva¹, B.S. Zhumagulova², Cunde Cui²¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan;²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
(e-mail: Aigul4814@gmail.com, chendian0406@163.com, bakitgul@inbox.ru)

Ethnocultural and communicative features of the Kazakh gastika

One of the vivid features of modern science is the introduction of the human factor into the orbit of scientific research and an integrative approach to the object under study, to which many new scientific directions owe their birth, and non-verbal semiotics is no exception.

This study is devoted to the substantiation of an integrated approach to the study of non-verbal communication, in terms of which, particular attention is paid to gastika. The article is dedicated to the study of Kazakh gastika, one of the private sciences included in non-verbal semiotics, which studies the communicative and cultural functions of food, treatment and drinks. Many ancient beliefs and archetypal representations of native speakers of the language and culture are reflected in the gastika of the Kazakh language. The following issues are considered in the article: dastarkhan as the central concept of the institution of the hospitality of the Kazakh culture, target dastarkhans as a reflection of the constants of the Turkic mentality, and the symbolic meaning of national dishes and their ingredients. Gastika as a private theory within the framework of the general theory of non-verbal communication considers food, treatment, and the ritual of eating as special signs expressing cultural semantics used as a means of communication. The central concept of gastika in Kazakh culture is the concept of dastarkhan, which is evaluated not only as a meal but also as communication during treatment. The analysis of the factual material was selected from the literary texts of Kazakh classic writers such as M. Auezov, O. Sarsenbayev, T. Assemkulov, etc.

Keywords: code, verbalization, concept, analysis, culture, language picture of the world, hospitality, the cult of the word, communication, dastarkhan.

Introduction

Gastika, as a private theory within the framework of the general theory of non-verbal semiotics, considers food, treatment, and the ritual of eating as special signs expressing cultural semantics used as a means of communication.

This scientific article analyzes the cultural and communicative functions of the gastik system of the Kazakh culture.

The basis of gastika of the Kazakh people is the institution of hospitality, consecrated by mythological ideas about the first Kazakh ancestor Alasha, which has ancient historical roots and is aimed at rallying society as a whole.

The central concept of gastika in Kazakh culture is the concept of *dastarkhan*, which is evaluated not only as a meal, treating a guest, but also as communication during a meal.

The concept of *communication* in the mentality of the Kazakhs occupies one of the most important places, appearing in the form of a cult of the word, a belief in the magic of the word, which, in turn, is based on the laws of contiguity and contrast.

Language is the core of all communication processes, among which audible speech plays the main role, while the relationship between the speaker and the listener in oral dialogue communication is of particular value for the Turkic worldview. Communication in the minds of the Kazakhs is not perceived as narrowly as we interpret it now (as interpersonal interaction), but broadly — as a person's interaction with the outside world, with the other world.

The cult of the word among the Turkic peoples is also since communication, words appear to a person as one of the most valuable opportunities for learning new things, every guest, and every new person appearing in their environment is a source of new information, information about new lands, customs, events and new ideas.

Methods and materials (Experimental)

The target setting and tasks of the work required the involvement of a complex of linguistic methods and techniques: the descriptive-analytical method was used by us in the selection and analysis of factual material from special and explanatory dictionaries, and literary texts; the psycholinguistic method contributed to the disclosure of the national character, the identification of the features of being and personality; conversational analysis (analysis of conversation, dialogue, conversation, processing) was used to analyze the recording of conversations with informants; the technique of introspection was used at all stages of the study since the author of the study is the bearer of the Kazakh culture and has the opportunity to use her cultural practice and her observations for scientific purposes.

Results and their discussion:

The communication system in which a person is in the process of his life is a product of historical conditions, therefore, each act of communication unfolds against a different social background, explaining the differences in the verbal and non-verbal aspects of communication, customs, traditions of representatives of different national cultures.

Non-verbal language is an integral part of national culture, functions in parallel within the framework of a communicative act, is controlled by national cultural rules, and is determined by national culture.

Each non-verbal sign always has a pronounced national character, which has an independent meaning. Therefore, the study of non-verbal language is as necessary as the study of the language itself. Without taking into account the linguoculturological aspect, it is impossible to adequately assimilate the cultural values of any people and the specifics of communication. The study of non-verbal means used in certain communicative situations, with a combination of national and cultural factors, allows us to understand the features of a certain linguistic culture.

The national cultural markedness of non-verbal means of communication is closely related to the cultural constants of the language. Non-verbal communication is characterized by a higher degree of national and cultural marking than verbal communication and is a form of representation of the national mentality through basic concepts.

One of the private sciences of non-verbal semiotics is called gastika. Gastika is a private science that studies the communicative, cultural and symbolic meanings of food. According to G.E. Kreydlin: «... gastika is the science of the sign and communicative functions of food and drinks, of meal, cultural and communicative functions of potions and treatment» [1].

Gastika as a private theory within the framework of the general theory of non-verbal communication considers the ritual of eating as special signs expressing cultural semantics used as a means of communication.

The procedure for eating, the ritual of treatment is a kind of symbiosis of the interaction of verbal and non-verbal signs, sometimes wearing a ritualized character, giving an idea of the features of the Kazakh gastik culture.

The basis of gastika of the Kazakh people is the institution of hospitality, which has ancient historical roots and is aimed at uniting society as a whole.

The dominant feature of gastika in Kazakh culture is the concept of *dastarkhan*. We can reveal the meaning of the word *dastarkhan* more fully by linking it with Kazakh hospitality.

Dastarkhan is perceived by the Kazakh people not only as a reception and treat for a guest, but also as communication during treatment.

The features of Kazakh hospitality are mentioned in the works of A.I. Levshin (1797–1879). The researcher in his writings describes in detail the history of the Kazakh people from ancient times to the end of the 18th century, the work contains a lot of original information about the way of life, economy, life and culture of the people. Also, the topic of national cuisine as part of material culture, and the use of food in rituals and ceremonies were discussed in the works of N.Yu. Polkanova, D. Katran, E.N. Studenetskaya [2].

Therefore, it is arguable that the ritual of sharing food is a universal phenomenon that exists in all cultures: ancient and modern.

S.E. Tolybekov gives the following explanation for this phenomenon: «The institute of hospitality was caused by the need, in the conditions of a military-camping way of life of a nomad, which subjected him to endless adventures, deprivations of hunger, cold and heat, always remember the goodness of a person who fed him when he was hungry, warmed him when he was cold and gave him drink when thirst. Showing re-

spect, honour and help to the person who gave food was considered the highest dignity in a nomadic society» [3].

The institution of hospitality contributed to the formation of such features of the Kazakh people as mercy, benevolent attitude towards people, respect, gratitude for the assistance provided and at the same time a sense of certain security, because any person has the right to count on help in a difficult situation, especially being on the way.

As D. Katran notes: «The ways of observing the laws of hospitality among the Kazakhs and the preparation of treatment were associated with the peculiarities of cultural and economic existence. Each treat had its special ritual meaning, determined the degree of respect and attention, showed the degree of kinship with the person to whom the treatment was intended, and indicated the social status of the guest. Each offering of a dish was accompanied by conditions and rules and had its special ritual meaning. This traditional attitude to treatment is a clear indicator of the culture of not only eating. If you look at the essence, then the laws and customs of hospitality among nomadic peoples were one of the most reliable ways to preserve the social community, strengthening its internal ties as an integral organism» [4].

As noted above, the concepts of *dastarkhan* and *hospitality* are closely interrelated. Hospitality includes the concept of *dastarkhan* as one of the components.

In our study, we strongly emphasize two types of *dastarkhan*: target *dastarkhan* (*arnaiy zhaiylgan*/especially spread) and non-target *dastarkhan*.

Target *dastarkhan* is a means of marking especially important events in the life of a person and society. Important events in the life of a person can be the stages of socialization, the beginning of seasonal changes, etc.

Target *dastarkhan* must have special dishes with a certain symbolic meaning, the presence of a specific addressee.

Both the target and non-target *dastarkhan* are based on such cultural constants as the concepts of «person -society», «offspring», «family hearth», etc.

In our study, we consider the ritual of eating in a specific communicative situation. As a component of the communication act, as a special sign, that has its meaning.

One of the target *dastarkhans* of the Kazakhs is *konil shay* (comforting tea, tea-support (author's translation)), this is a specially laid *dastarkhan*, which was arranged for close relatives of a recently deceased person. A feature of this *dastarkhan* is that close relatives are invited [5].

The purpose of the *dastarkhan* is to distract from sad thoughts, and to set people up for a positive perception of life.

Konil shay should be perceived as a reflection of the mentality of the ethnic group and, above all, the collective perception of life and death as components of a constant circulation of phenomena, to which not only people, but everything on earth is subject. But in this circuit, the value of life itself is undoubted, therefore, even at the moment after death, expressing condolences to the relatives of the deceased (*zhubatu*), the Kazakhs tuned a person's thoughts to the living.

During the target *dastarkhan*, non-verbal and verbal means interact with each other.

Verbally — condolences are pronounced again, then in a reduced form, the idea is expressed that the Almighty predetermined the life span of every living being, and that constant bitter thoughts are condemned by religion.

Non-verbal means of communication — generous treatment, small gifts aimed at raising the mood.

Konil shay performs an honorific function (*expression of a respectful, reverential attitude*) through non-verbal means. So, during the meeting of guests, the following are used:

tactile kinemas of greeting (*hugs, bows, accompanying to the house by the elbow*);

proxemes (*accommodating in a place of honour in accordance with the status of a guest*);

gastemas (*during the serving of the main meat dish, treating with a piece of lamb or horse meat, corresponding to the status of a guest*)

The semantics of respect and honour are conveyed in general by the maximum observance of traditions and customs.

Konil shay is based on the opposition «person-society», which in this *dastarkhan* is realized in the form of moral support that society provides to people who have suffered the loss of loved ones.

Konil shay aims to form a dualistic society among the members of society. understanding of being: the inextricable link between life and death, sorrow and joy, good and bad, the relativity of everything earthly.

Konil shay performs an informative function since during the entire dastarkhan there was communication between the participants, they learned about new events, etc.

Konil shay performs the function of carrying out the continuity of traditions and customs between generations (joint preparation for meeting guests, serving the main dish itself). The younger generation learns models of behaviour in communication from the example of the elders. The idea is instilled in young people that people are a single entity, where each person occupies a certain niche, and actions should be conditioned by common interests.

The target dastarkhan — *konil shay* is based on several concepts: «respect for the memory of ancestors», «namys», «hospitality», «senior-junior», «personality-society».

The main dish at each target dastarkhan is «et» (meat), «ulken tamaq» (main dish). When serving treatment, the relationship between the status of a person and the symbolic significance of parts of a human carcass is necessarily observed. The status of a person is his/her social status, status in the circle of relatives, gender characteristics of the person, whether he/she is the addressee of the target dastarkhan or not, etc.

Conclusion

Thereby, the main component of hospitality is dastarkhan. In the work, we have singled out the target dastarkhan as a means of marking important events in the life of a person and society. With a target dastarkhan, there must be special dishes with a certain symbolic meaning. Dastarkhan is laid for a specific addressee. The main dish at the target dastarkhan *konil shay* is the dish «et» or it is also called «ulken tamaq».

The target dastarkhans are based on the concepts of «respect for the memory of ancestors», «namys», «hospitality», «senior-junior», and «personality-society».

The most interesting type of target dastarkhan is *konil shay* — this is a specially laid dastarkhan, which was arranged for close relatives of a recently deceased person. A feature of this dastarkhan is that close relatives are invited.

Konil shay should be perceived as a reflection of the mentality of the ethnic group and, above all, the collective perception of life and death as components of a constant circulation of phenomena, to which not only people, but everything on earth is subject.

Konil shay performs a regulative function, an honorific function through the means of non-verbal communication, an informative function, and the function of implementing the continuity of traditions and customs between generations.

References

- 1 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика / Г.Е. Крейдлин. — М.: Новое литературное обозрение, 2002. — 400 с.
- 2 Левшин А. Описание киргизо-казачьих или киргизо-кайсацких орд и степей / А. Левшин. — СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. — 304 с.
- 3 Толыбеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках / С.Е. Толыбеков. — Алматы: Казгосиздат, 1959. — 448 с.
- 4 Катран Д. Казахские свадебные обычаи: краткий экскурс в прошлое и настоящее / Д. Катран // Справочник государственного служащего. — Алматы, 2008. — № 3. — С. 31–40.
- 5 Оналбаева А.Т. Стратификация невербального общения в социокультурном контексте: дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19 / А.Т. Оналбаева. — Кокшетау, 2010. — 298 с.

А.Т. Оналбаева, Б.С. Жұмағұлова, Синдэ Цуй

Қазақ гастикасының этномәдени және коммуникативтік ерекшеліктері

Қазіргі ғылымның жарқын белгілерінің бірі — ғылыми зерттеу орбитасына адам факторын енгізу және зерттелетін объектіге интегративті көзқарас. Осыған байланысты ғылымда жаңа бағыттар пайда болды, соның бірі — бейвербалды семиотика.

Бұл зерттеуде бейвербалды қарым-қатынасты кешенді негіздеуге арналған, әсіресе гастикаға ерекше назар аударылады. Мақала қазақ гастикасына зерттеуге арналған. Гастика — бейвербалды семиотикаға кіретін жеке ғылымдардың бірі. Ол тағамдар мен сусындардың коммуникативті және мәдени фун-

кцияларын зерттеуге арналған. Қазақ тілінің гастикасында халықтың мәдениетінің көне нанымдары мен архетиптік көріністері көрініс тапқан. Мақалада келесі мәселелер қарастырылады: дастархан қазақ мәдениетінің қонақжайлық институтының орталық ұғымы ретінде, арнайы дастарқан түркі ділінің тұрақтылығының көрінісі ретінде, ұлттық тағамдар мен олардың ингредиенттерінің символдық мәні ретінде. Гастика жеке теория ретінде бейвербалды қарым-қатынастың жалпы теориясы аясында тамақтану рәсімін байланыс құралы ретінде және мәдени семантиканы білдіретін ерекше белгілер ретінде қарастырады. Қазақ мәдениетінің гастикасының негізі ретінде дастархан ұғымы құрайды, ол тек тамақ ішу ғана емес, сонымен бірге тамақтану кезінде қарым-қатынас ретінде де қарастырылады. Талдауға алынған материалдар М. Әуезов, О. Сәрсенбаев, Т. Әсемқұлов және т. б. қазақ жазба классиктерінің көркем мәтіндерінен алынды.

Кілт сөздер: код, вербализация, концепт, талдау, мәдениет, әлемнің тілдік бейнесі, қонақжайлылық, сөзге табыну, қарым-қатынас, дастархан.

А.Т. Оналбаева, Б.С. Жумагулова, Синдэ Цуй

Этнокультурные и коммуникативные особенности казахской гастики

Одной из ярких примет современной науки является введение в орбиту научного исследования человеческого фактора и интегративный подход к изучаемому объекту, которому обязаны своим рождением многие новые научные направления, невербальная семиотика — не исключение. Настоящее исследование посвящено обоснованию комплексного подхода к исследованию невербального общения, в рамках которого особое внимание уделяется гастике. Статья посвящена исследованию казахской гастики, одной из частных наук, входящих в невербальную семиотику, изучающая коммуникативные и культурные функции пищи, угощений и напитков. В гастике казахского языка нашли отражение ряд древних верований и архетипических представлений носителей языка и культуры. В статье рассматриваются следующие проблемы: дастархан как центральное понятие института гостеприимства казахской культуры, дастархан как отражение константы тюркского менталитета, символическое значение национальных блюд и их ингредиентов. Гастика как частная теория в рамках общей теории невербального общения рассматривает пищу, угощения, ритуал приема пищи как особые знаки, выражающие культурную семантику, используемые как средства коммуникации. Центральным понятием гастики казахской культуры является понятие дастархан, который оценивается не только как прием пищи, но и как общение во время угощения. Анализируемый материал был отобран из художественных текстов казахских писателей-классиков, как М. Ауэзов, О. Сәрсенбаев, Т. Асемқұлов и т.д.

Ключевые слова: код, вербализация, концепт, анализ, культура, языковая картина мира, гостеприимство, культ слова, общение, дастархан

References

- 1 Kreydlin, G.E. (2002). *Neverbalnaya semiotika*. [Non-verbal semiotics]. Moscow: Novoye literaturnoye obozreniye [in Russian].
- 2 Levshin, A. (1832). *Opisaniye kirgizo-kazachikh ili kirgizo-kaysatskikh ord i stepey* [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. St. Petersburg: Tip. KarlaKrayya [in Russian]
- 3 Tolybekov, S.E. (1959). *Obshchestvenno-ekonomicheskii stroy kazakhov v XVII-XIX vekakh* [Socio-economic structure of the Kazakhs in the XVII-XIX centuries]. Almaty: Kazgosizdat [in Russian].
- 4 Katran, D. (2008). *Kazakhskiy svadebnyye obychai: kratkiy ekskurs v proshloye i nastoyashcheye* [Kazakh wedding customs: a brief digression into the past and present]. *Spravochnik gosudarstvennogo sluzhashchego — Directory of a civil servant*. Vol.3. Almaty [in Russian].
- 5 Onalbayeva, A.T. (2010). *Stratifikatsiya neverbalnogo obshcheniya v sotsiokulturnom kontekste* [Stratification of non-verbal communication in the socio-cultural context]. *Doctor`s thesis*. Kokshetau [in Russian].

N.Sh. Manasbaeva^{1*}, A.M. Bakenova², L.S. Sabitova¹, Zh.D. Rapisheva², E.S. Dyakonova³

¹*Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan;*

²*Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan;*

³*Institute of Modern Languages and International Studies of the M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Sakha Republic, Russia*

Peculiarities of adjectives in the Kazakh language

This article provides an overview of the semantics of adjectives and the grammatical mechanisms by which the adjectives are modulated. The division into relative and qualitative, into simple and complex, performs the function of an attribute or predicate in a sentence. But along with this, the distinctive features of the adjective in the Kazakh language, because of the agglutinative structure, arouse interest to their study. Perhaps the most informative window into this domain is to deeply study adjectives' syntax function, morphological features, and declension by cases, and comparison problems. These provide a view of how adjectives fit into larger structures. Still, it is possible to look in the other direction by using a variety of morphemes to explore subtle distinctions in the lexical semantics of adjectives themselves. Over the past decade, significant progress has been made in answering an important question about the features of adjectives in the Kazakh language.

Keywords: adjective, types of adjectives, Kazakh language, structural characteristics, word — formation.

Introduction

Like other Turkic languages, the Kazakh language has a very developed system of suffixes in the process of word-formation. It is worth noting that most of the Turkic languages belong to the agglutinative type. That is, all word-forming elements take place after the root base. It is not only about creating entirely new words and single-root derivatives but also about moving a lexeme from one part of speech to another: by adding or truncating structure-forming morphemes. In the modern Kazakh language, the adjective is of great interest. An adjective in the Kazakh language is one of the main parts of speech. The adjective is a word belonging to one of the primary form classes in numerous languages and typically serves as a modifier of a noun to denote a quality of the thing named, indicate its quantity or extent, or specify a thing as distinct from something else. Adjectives represent one of the most numerous categories of words with standard semantic and grammatical features.

Adjectives in Kazakh do not have any gender inflections, and an adjective does not harmonize with the noun in number or case; they adjoin noun. In the Kazakh language, adjectives, as defining words, are prepositional, i.e., they should stand only before the defined words. For example: үлкен үй — (ulken ui' a big house, ақ гүл (ak gul)' white flower. However, the postposition of an adjective is often found in poetic speech or in an independent sentence 'күн жылы, ай жарық', where an adjective functions as a predicate.

Literature review

Turkic languages were actively studied on the territory of post soviet union countries starting from early 1920s, scholars like Kononov A.N. studied grammar of modern Turkic literature language. Analytical and syntactic word formation methods in Azerbaijani, Bashkir, Kyrgyz, Uzbek, and some other languages were studied by T.M. Garipov, B.M. Yunusaliyev, B.O. Oruzbayev, A. Gulyamov, Yuldashev A. A., studied the analytical forms of the verb in the Turkic languages, Dmitriev N. K., conducted a comparative grammar of the Turkic languages. Modern process of Kazakh word-formation were studied by S. Sultanbekova, A. Kosheikova, A. Bizhkenova, M. Anafinova, L. Sabitova. It attracts the interests of scientists such as M. Erdal, Rono Tash, L. Johanson, E. Chata, I.V. Kormushin, and others.

The study of the adjective is one of the "least studied and difficult parts of speech to study" in particular, in Turkic linguistics. Many scientists still study such issues as morphological features of adjectives, structural and semantic features of adjectives, criteria for determining the degrees of adjectives, the number of these degrees, the nature of their means of expression, lexical and semantic features. So, for

*Corresponding author. E-mail address: manasbaeva_nagim@mail.ru

example, Kaliev B. and Ramazanova Zh. consider the comparative characteristics of the adjective in the Kazakh and Russian languages, the distinctive features of these languages, the specific features of the Kazakh language, and the causes of errors in speech and writing students Kazakh in the study of the adjective in the Russian language. Such scientists considered the question of degrees of comparison of adjectives as Musabaev G. "Degrees of comparison of the adjective in the Kazakh language", Wolf E. M. "Grammar and semantics of the adjective", Khametova A. "Superlative and exaggerated degrees of adjectives in the Turkic languages /on the material of modern Uzbek, Uyghur, Kazakh and Turkmen languages". Zh Sarbalayev considered the history of suffixal ways of forming adjectives in the Kazakh language. Sarbalaev, Bizhkenova A. analyzes deonym adjectives in Russian, Kazakh and German, their own characteristics in derivation. Despite the large number of studies of the adjective, there is a need for further in-depth studies of this group.

Methods

The collected empirical material was analyzed from the point of view of its structural characteristics, identifying relevant word-formation models through component analysis, establishing the level of motivation of derivatives, and studying their semantics' features. The method of the semantic valence of adjectives was used to study the compatibility of adjectives with nouns. The study of word-forming morphemes was carried out through a semantic-syntactic technique, where morphemes are the units of context, a function replaces the meaning, and the context itself is considered any text environment.

Discussion

Adjectives in the Kazakh language primarily act as an attributive. The most common in this function are qualitative and relative adjectives that denote a variety of features of objects. For example: *мейірімді адам* 'meirimdi adam' — kind person, *ақ қар* 'ak kar' — white snow, *ағаш үй* 'agash ui' — wooden house, *бойшаң адам* 'boishan adam' — tall man, *қызыл гүл* 'kyzyl gul' — red flower. Attributive does not agree with the defining word. The subject's role is played by substantive adjectives, which in the meaning of the noun express various qualities and properties of objects. For example: *ауру емделуге келді* 'auru emdeluge keldi' sick* came to be treated, *қызылдар жеңді* 'kyzylдар zhendi' reds* won. [1, p.283] In these sentences, sick* and reds* are perceived as a sick person, red fighters. Also, adjectives denoting the state, act in the sentence as a predicate. For instance: *ауа райы жақсы* 'aua raiy zhaksy' — the weather good*, *ай жарық* 'ai zharyk' — the moonlight*.

In the Kazakh language, the personal name is usually associated with the definition in such a way that the definition can be placed both before and after the name: *Айман сұлу* 'Ayman Sulu' Aiman beautiful — *сұлу Айман* 'sulu Ayman' beautiful Aiman.

As in all languages, adjectives in the Kazakh language, according to their meaning and grammatical structure, fall into two large classes that are presented in table 1:

a) Depending on the morphological structure, adjectives are divided into simple and complex. The complex in turn, are divided into *қосалқы* 'kosalky — paired' and *тіркесті* (tirkesti phrasal).

b) According to the method of formation they are divided into *негізгі* 'negizgi — non-derivative) and *туынды* (tuyn di — derivatives). Due to semantic, meaning adjectives are divided into *сапалы* (qualitative sapaly) and *қатыстық* (katastyk relative).

Simple adjectives are represented by non — derived base morpheme: *ақ* 'ak' — white, *сары* 'sary' — yellow, *терең* 'teren' — deep, *әдемі* 'ademi' — beautiful, *қызыл* 'kyzyl' — red, *үлкен* 'ulken' — big, and so on. Derived adjectives are represented by derived base formed from concatenated adjectives, from combinations of nouns and adjectives, by adding suffixes to adjectives and other parts of speech. For example:

кеше+гі 'keshe+gi' — yesterday's; *әл+сіз* 'al +siz' — weak; *бедел+ді* 'bedel+di' — authoritative; *балалы* 'bala+ly' —having child or children and so on.

The main way to form an adjective is suffixation. In the course of its development, the values of individual suffixes were differentiated. Some changes occurred in the sound composition of individual suffixes. Furthermore, finally, some suffixes, having merged with the root, were lost as a means of word formation [2; 203].

The semantic meaning of an adjective consists of two parts: the semantic meaning of the base morpheme and the word-forming suffix's meaning. It is important to note that suffixes are multifunctional, i.e., the same suffix can serve as a word-forming morpheme for different parts of speech.

Table 1

Types of the Kazakh adjectives

Feature	Type	Example
Morphological structure	Simple	Ақ (aq) — white, қара (qara) — black, жасыл (zhasyl) — green, кең (ken) — wide, жақсы (zhaqsy) — good.
	Complex	Phrases Ең жақсы (en zhaqsy) — the best, еркек қой (erkek qoi) ram, қыз бала (qyz bala) little girl.
		Paired Биік — биік (biik — biik) — high, ойлы– кырлы (oily — quirly) — thoughtful, жап– жақсы (zhap — zhaqsy) — very good.
Word formation	Non — derivative	Әдемі (ademi) — nice, жеңіл (zhenil) — light, зор (zor) — huge, жаман (zhaman) — bad.
	Derivatives	Бойтақ (boitay), өнерпаз (onerpaz), бүгінгі (bugingi), көктемгі (koktemgi).
Semantic meaning	Qualitative	Көк (kok), таза (taza), тамаша (tamasha), аз (az).
	Relative	Білімді (bilimdi), сусыз (susyz), жазғы (zhazgy), мектептегі (mekteptegi).

For instance:

(N)Соққы sokky — blow (Adj); ойнақы oinaky — playful;

(N)Күлкі kulki — laughter (Adj); ішкі ishki — inner;

(N)Талқы talky — conversion (Adj); жинағы zhinaky — compacted.

Оның соққысы 'sokkysy' қатты — his beat is hard;

Оң қол соққысы 'sokkysy' — right — handed blow;

Соққы 'sokky' бепу — strike;

Соққы жеу 'sokky' — get hit;

Ойнақы 'oinaky' көз — playful eyes;

Ойнақы 'oinaky' мінез — playful character;

Сәбидің күлкісі 'kulkisi' — baby's laughter;

Әсерлі 'aserli' күлкісі — infectious laughter

This undifferentiation has left its traces in the modern language. [3; 167]

Suffixes — -қы/-кі, -ғы/-гі, -қ(-к) -ky/-ki; -gy/-gi; -k(-k) form adjectives from verbs with modal semantics. In the modern Kazakh language, some words with the element -ky due to the archaization of the root cannot be divided into a root and a suffix.

Example: мәңгі 'mangi' — immortal, алғы 'algi' — front, кәдімгі 'kadingi' common, игі 'igi' kind, ежелгі 'ezhelgi' — old etc.

Suffixes -ғы(gy), -гі(gi), -қы(ky), -кі(ki) -in such cases are used after case ending according to the following structure:

Stem Case inflection Adjective forming suffix

Байтурсынов даңғылы+нда+ғы үй — Baitursynov dangyly+nda+gy uj — house on the Baitursynov avenue;

Алматы+да+ғы саябақ — Almaty+da+gy sayabak — park in Almaty 'Almaty's park';

Дүкен+де+гі адамдар — Dyken+de+gi adamdar — people that are in the shop

A significant number of adjectives in the Kazakh language were formed via suffixes -қ (k); -ық; — ік; -к. Some of the original base morphemes have lost their lexical independence, and their meaning is reconstructed based on comparative facts. So, root — morphemes of adjectives жарық — zharyk, арық— aryk, жырақ — zhyrak, биік are not used independently. For example: shirik — rotten; sirek — rare; bolek — separated and so on. In contrast to words with the suffix — қы(ky), many adjectives with the suffix -қ (k) did not lose their ability to control, for example: ауылдан қашық ауyldankashyk, мінезгесынык мінезгесының, iskeshirak іскеширақ. However, in his work, Mahmud Kashgar explains к/к (k) as a type of verbal noun and

notes that adjectives are formed by adding the suffix- лы (ly), but it should be taking into account that he considered common Turkic suffixes [4; 551].

It should also be stated that suffixes -к(k), -ық(yk), -ік(ik), -к(k) are multifunctional, firstly they are used as diminutive suffixes for noun, as an example күшік < күш + ік — kushik < kush+ik — puppy; қод-ық — kodyk < kod+yk — horse colt, child of a donkey. Secondly, these suffixes are derivational suffixes for adjectives, such adjective usually denote decreased quality: кіші-ре-к — ‘kishi +re+k’ — quite small, жас+ық ‘zhas+yk’ — lacking willpower.

Suffixes mentioned above are not the only multifunctional adjective suffixes: — syz;-siz; like English prefixes — in; -un that these suffixes, like English suffixes, have a negative meaning, but unlike English suffixes, they are applied to both nouns and adjectives.

N кіпат Kitap+syz — without book; Adj Zhumys+syz — unemployed;

N Bala+syz — without child; Adj Ui+siz — homeless.

There are much more adjective suffixes that can be attached to noun base:

-ly;-li;-dy;-di;-ty;-ti; -tyk;-tik suffixes joining nouns form relative adjectives with the meaning of the relation of one object to another:

Бала ‘bala’ child бала +лы ‘bala+ly’ with children

Қар ‘kar’ snow қар +лы ‘kar +ly’ snowy

Жас ‘zhas’ summer жас +ғы ‘zhas+dy’ summerly

Ағаш ‘agash’ tree ағаш+ ты ‘agash +ty’ woody

Тас ‘tas’ stone тас +ты ‘tas +ty’ stony

These suffixes are also applicable for nouns borrowed from foreign languages.

Натурыл+ды ‘natural+dy’ — natural

Компьютер+лік ‘komputer+lik’ — computational

Оператив+тік ‘operativ+tik’ — operational

Коммуникат+ті ‘kommunikat+ti’ — communicational

The most productive suffixes, which form mainly relative adjectives with the meaning of the quality of one subject relative to another, are

-dai, -dei, -tai, -tei

Бала ‘ala’ child Баладай ‘bala+dai’ like children

Жел ‘zhel’ snow Жел+дей zhel +dei snowy

Тай ‘tau’ mountain Тай+дай ‘tau+ dai’ as a mountain

Ағаш ‘agash’ tree Ағаш+тай ‘agash +tai’ like atree

Тас ‘tas’ stone Тас+тай ‘tas +tai’ like a stone

Adjectives with suffixes — қыш/кіш (kysh/ kish, ғыш/гіш (gysh/gish). These adjectives, formed from verb bases, have the meaning of being inclined to something and having something to a large extent.

Тап+қыш ‘tap+kysh’ — quick-witted

Кес+кіш ‘kes+kish’ — rasping

Болжа+ғыш ‘bolzha+gysh’ — foreseeing

Сез+гіш ‘sez+gish’ — sensitive

Біл+гіш ‘bil+gish’ — aware

In the modern Kazakh language, there are not so many derived words formed with the help of these suffixes. Derived words formed on the basis of verb-nominal bases are called both objects and qualitative features [5; 156]. A group of adjectives that denote a propensity, ability to do something, quality, or property of an object: — қыр/кір (qyr/kir), — ғыр/гір (gyr/gir):

(V)Ұшу — to fly (Adj) Ұш +қыр ‘ush+qyr’ — high-speed, trotting;

(V)Табу — to find (Adj)Тап +қыр ‘tap+qyr’ — smart

(V)Өту — to go (Adj) Өт +кір ‘ot+kir’ — sharp

(V)Алу — to take (Adj) Ал +ғыр ‘al+gyr’ grasping

(V)Білу -to know (Adj) Біл +гір ‘bil+gir’ — informed

Complex adjective suffixes include:- ымды/імді (-ymdy/imdi), -мды/мді (-mdy/mdi), -ынды/інді (-yndy/indi), — нды/нді(-ndy/ndi):

Жағы+мды 'zhagy+mdy' — pleasant
 Жарас+ымды 'zharas+ymdy' — appealing
 Ұста+мды 'usta+mdy' — reserved 'person'
 Ағы+нды 'agy+ndy' — lotic
 Асыра+нды 'asyra+ndy' — adoptive
 Түйі+нді 'tuii+ndi' — knotty
 Туы+нды 'tuy+ndy' — derived
 Жаса+нды 'zhasa+ndy' — artificial

We can assume the following model of formation: verb base +nominal suffix+adjective suffix. The first element of the suffix-m/n; directly joins the verb, forms names: otim, batym, tatym, and by means of the suffix-dy 'variant-di' — adjectives.

Түйі+н+ді 'tuii+n+di'

Туы+н+ды 'tuy+n+dy'

Жарас+ым+ды 'zharas+ym+dy'

Suffixes –ғыл/ғылт (gyl/gylt), –қыл/қылт (kyl/kylt), –ғылым/–қылым (gyltym, -kyltym).

The structure of these suffixes includes -ыл, -іл, -л (yl, -il, -l), which are multivalented and, accordingly, multifunctional. Initially, these suffixes were added to the name roots in quality meaning. For example: кыз+ыл 'kyz+yl' — red, жас+ыл (zhas+yl) — green. They are also part of the complex suffixes — қал/кел (kal/kel', -қыл/кіл (kyl/kil), -мал/мел (mal/mel), -тал/тел (tal/tel). One of the function of these suffixes is formation diminutive forms of patronymic and verbal adjectives:

Бозғыл 'boz+gyl' — whitish;

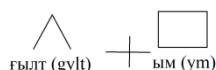
Сұрғыл-т 'surgylt' — greyish;

Аш-қыл-тым 'as+kyl+tym' — sourish.

Later the specified suffix has become part of a more complex word — formation morpheme: — ғылт/гілт (gylt/gilt), -ілдip (ildir) –ғылым/гілтім (gyltym/giltim). According to the classification of G. Musabayev these suffixes are suffixes of diminutive forms of degrees of comparison of adjectives 'shagyn shyrai' [6, p.51]. In our opinion, these suffixes are in the structural expressions of diminutives of adjectives.

The diminutive form of the word implies something small, cute, loved, or special. There are a large number of definitions of the term "diminutive" in the literature. Linguists interpret this concept differently, but all researchers agree that the diminutive's main function is to mark an object of small size. Naturally, this is not its only function. So Vinogradov noted that the diminutive form expresses the concept of small and kind While L. Bauer points out, "often diminutives have other meanings besides indicating the size, such as emotional overtones of approval and sympathy". So these complex suffixes, as the contain possessive ending — m/ ym, express some emotional overtones.

Structure of suffix — ғылт (gyltym/giltim)

During historical development suffix and ending merged into one complex suffix with diminutive meaning.

The adjective is also formed from the verb in the imperative mood the main suffixes are малы/–мелі/(maly/meli)–балы/–белі(baly/beli)/–палы/–пелі(paly/peli). For instance: құбылмалы 'kubylmaly'–variable, соқпалы 'sokpaly'–mobile, таңдамалы 'tandamaly' — selected, ect.

One of productive ways of forming adjectives in Kazakh is word composition. Complex adjectives are most often formed by:

Combination of two stem adjectives or nouns: Биік — биік 'biik — biik', ойлы– қырлы 'oily — kuryly', жап– жақсы 'zhap — zhaksy'.

Combination of adjective and noun without affixation. For example: ең жақсы 'en zhaksy', еркек қой 'erkek koi', қыз бала 'kyz bala'.

Additionally, complex adjectives are formed by the combination of the adjective with other parts of speech, usually employing the adjective forming suffix –лы/–лі 'ly/li)/–ды/–ді/(dy/di)–ты/–ті(ty/ti). For example: көк көзді 'kok kozdi' — blue — eyed, қыр мұрынды 'kur muryndy' — with a straight nose, дөңгілік жүзді 'dongilik zhuzdi' — round — faced.

Some compound adjectives consist of a combination of a non-derived noun or adjective with a derived adjective formed from the bases of nouns. Example: ұзын бойлы ‘uzyn boily’ tall, кең пейілді ‘ken peideli’ easy — going, қой көзді ‘koi kozdi’ hazel eyes.

In the Kazakh language, where a noun and verb phrases are characterized by a strict arrangement of words, noun becomes the grammatical and semantic center. Example: қараңғы түн ‘karangy tun’ — dark night, жуас түйе ‘zhyas tuye’ — docile camel. In the reverse order of words, dependent words are used in the predicative function: қараңғы түн ‘tun karangy’ — the night is dark, жуас түйе ‘tuye zhuas’ — the camel is humble, etc.

Substantivisation of adjectives

Due to close connection and interaction of adjectives with nouns in the Kazakh language leads to the fact that some adjectives are used in the meaning of nouns. Several scholars of Turkic languages for a long time did not recognize the adjective as a separate part of speech. The main reason lies in the fact that the Kazakh language was compared with Russian or Turkish.

Professor Baskakov, in his work "The Karakalpak language" [7; 372], considered an adjective as a type of noun. Later in his work "Nogai language and its dialects" Baskakov recognized an adjective as a separate part of speech, but still confused adjectives with nouns.

Substantive adjectives of a part are characterized by narrowing and concretization of their general lexical meaning, i.e., these adjectives do not denote a general concept, but only a certain object that has this quality. The substantiation of adjectives causes changes in their numbers, cases, and the possibility of adding affixes of possession. For example: қара жер ‘kara zher’ — black earth, қара тас ‘kara tas’ — black stone, қара кітап ‘kara kitap’ — black book. The adjective қара ‘kara’ — black does not change. In combinations: қаралар келді ‘karalar keldi’ — blacks have come, мен қарамен ойнадым ‘men karamen oynadym’ I have played with black, the word қара ‘kara’ becomes a noun and changes according to the specified categories taking plural inflection — лап/ — лер (-lar/-ler); — дар/ — дер (-dar/-der); — тап/ — тер (-tar/-ter):

The plural form of the adjective is formed by adding the suffix -lar. After words that end in a vowel or the phonemes [r] (in orthography: `r) and [j](orthography: n), — lar has the forms `lar/-ler', with alternation in the vowel depending on the quality of the final vowel in the root.

Күшті+лер ‘kushti+ler’ strongs;

Мықты+лар ‘mykty+lar’ cools; жақсы+лар ‘zhaksy+lar’ goods.

For roots that end in other sonorants (nasals [m], [n], [ŋ]) and approximate [l] and voiced fricatives ([z] and [ʒ]), the plural ending is –dar/-der, again, alternating for vowel harmony with the furthest right syllable in the root.

үлкендер ‘ulken+der’

grown- ups*; қызылдар ‘kyzyl+dar’ reds

Roots ending in all other sounds, i.e. voiceless consonants, as well as voiced — stops [b], [v], [g], and [d], take the plural endings –tar/-ter:

жас+тап ‘zhas+tar’ youngs; дөңгелек+тер ‘dongelek+ter’ rounds; жалпақ+тап

‘zhalpak+tar’ plats

As well as these adjectives can take cases

Table 2

Declension of the Kazakh adjectives by cases

Septik — case	Сұлу (sulu) beautiful	Көк (kok) blue	Жасыл (zhasyl) green
Atay (Nominative)	Сұлу (sulu)	Көк (kok)	Жасыл (zhasyl)
Tabys (Accusative)	Сұлуды (suludy)	Көкті (kokti)	Жасылды (zhasyldy)
Ilik (Genitive)	Сұлудың (suludyn)	Көктің (koktin)	Жасылдың (zhasyldyn)
Barys (Dative)	Сұлуға (suluga)	Көкке (kokke)	Жасылға (zhasylga)
Shygys (Ablative)	Сұлудан (suludan)	Көктен (kokten)	Жасылдан (zhasyldan)
Jatys (Locative)	Сұлуда (suluda)	Көкте (kokte)	Жасылда (zhasylda)
Komektes (Instrumental)	Сұлумен (sulumen)	Көкпен (kokpen)	Жасылмен (zhasylmen)

Substantive adjectives have syntactic functions of nouns, i.e., they can be sentence part.

Examples:

Альпинист биікке әрең шықты ‘alpinist biikke aren shykty’ — climber barely reached the top — biikke— indirect object.

Қой семізі қойшыдан ‘koi semizi koishydan’ — fatness of a sheep depends on the shepherd — koishydan— indirect object.

The main meanings of substantive adjectives in the Kazakh language from the lexical point of view corresponding. The correspondence of these meaning can be illustrated by the following examples:

A) naming people in accordance with any features from their physical appearance, their physical disabilities and conditions:

Соқыр ‘sokyr’ blind

Ақсақ ‘aksak’ halting

Керең ‘keren’ deaf

Сыңарқол ‘synarkol’ single-handed

Б) names of people based on some external or internal feature or generally depending on inner qualities:

Жас ‘zhas’ young

Кішкентай ‘kishkentai’ small

Үлкен ‘ulken’ elder

Таныс ‘tanys’ acquaintance

Батыл ‘batyl’ brave

In the Kazakh language, in phraseological combinations of an adjective with a noun, they can act as an adjective, for example, in combinations of the words ашық қол ‘ashyk kol’ literally open hand — generous, and the phraseological fusion ала аяқ ‘ala ayak’ in the meaning of қу (ku) cunning.

In combinations with nouns, adjectives of the Kazakh language do not change in numbers and cases as mentioned earlier, but in substantiation cases, adjectives use possessive endings that is presented in table 3.

Table 3

Possessive forms of the Kazakh adjectives

Person	Ақылды (Akyldy) Clever	Батыр (Batyр) Brave	Көрікті (Korikti) Good- looking
Singular			
I	Ақылдым (Akyldy+m) my clever	Батырым (batyrym) my brave	Көріктім (koriktim) my good — looking
II	Ақылдың (Akyldy+n) your clever	Батырың (batyryn) your brave	Көріктің (koriktin) your good — looking
II	Ақылдыңыз (Akyldynyz) your clever	Батырыңыз (batyrynyz) your brave	Көріктіңіз (koriktiniz) your good — looking
III	Ақылдысы (Akyldyn) its clever	Батыры (batory) its brave	Көріктісі (koriktisi) its good — looking
Plural			
I	Ақылдыларымыз (Akyldylarymyz) our clevers	Батырларымыз (batorylarymyz) our braves	Көріктілеріміз (koriktilerimiz) our good — lookings
II	Ақылдыларың (Akyldylaryn) your clevers	Батырларың (batorylaryn) your braves	Көріктілерің (koriktilerimin) your good — lookings
II	Ақылдыларыңыз (Akyldylarynyz) your clevers	Батырларыңыз (batorylarynyz) your braves	Көріктілеріңіз (koriktileriniz) your good — lookings
III	Ақылдылары (Akyldylary) their clevers	Батырлары (batorylary) its braves	Көріктілері (koriktileri) its good — lookings

Degree of comparison

The degrees of comparison in Kazakh, as well as in other Turkic languages, both in semantics and in the number of degrees themselves, do not fully correspond to the degrees of comparison in other languages. In the modern Kazakh language, adjectives can also form degrees of comparison from adverbs: алыс ‘alys’ — distant; алыста ‘alysta’ — far away; алыстағы ‘alystagy’ — located at a far distance. Qualitative adjectives have four degrees of comparison: a) positive, b) comparative c) intensifying and superlative. In the Ka-

zakh language the positive degree of an adjective is called simple degree (zhai shyrai). Simple degree serves as a base form for other degrees.

Comparative degree (salystmaly) in the Kazakh language is formed from a simple degree by applying productive affix — rak/-rek; -urak/ irek. This affix represents attractive comparative principles as from derived base, as well as from non- derived bases. "For example.: күшті 'kushti' and — strong, күштірек 'kushtirek' — stronger, etc. Also suffixes —лау/леу (lau/leu);-дау/деу (dau/deu);-тай/тей (tau/teu) and —ғыш (gysh), -ғылт(gylt), -ғылым (gyltym), -шыл/ шіл (shyl/shil), -ілдір (ildir) used to form adjectives with semantic of softening and degression. For example: сары — сарылау 'sary — sarylau' — yellow — yellowish: тап — таплай 'tar — tarlau' — tight — tightish. Suffix — ілдір (ildir) is used only with the word көк 'kok' — blue, көгілдір 'kogildir' — bluey.

Intensifying degree (kusheitpeli) enhances the quality of the item compared to another item. It is formed by reduplication of the base's first two sounds while adding —п (p) to the amplifying syllable. The amplifying syllable is written with a hyphen:

Қызыл 'kyzyl' red қып-қызыл 'кyp- kyzyl' red red* or very red

Әдемі 'ademi' beautiful әп-әдемі 'ap -ademi' beautiful beautiful * or very beautiful

Қиын 'kiyn' difficult қып-қиын 'kyn — kiyn' difficult difficult* or very difficult

Таза 'taza' clean тап-таза 'tap — taza' clean clean * or very clean

There are two exceptions with words ақ (ak) and көк (kok). Their intensifying form is аппақ 'appak' and көкпенбек 'kokpenbek'. Superlative degree (asymaly) is form analytically with the help of adverb өте 'ote', аса 'asa', тым 'tym', ең 'en', нағыз 'nagyz' denoting the highest degree of quality: ең жақсы 'en zhaksy' — the most good*, ең әдемі 'en ademi' — the most beautiful. The base form of adjective does not change.

Phonetics

In the Kazakh language, all adjectives are stressed on the last syllable, and in derived adjectives, the stress falls on affixes. For example: қара 'kara' — black, сары 'sary' -yellow, биік 'biik' — tall or high, толық 'tolyk' — overweight, таулы 'tauly' -mountainy, жыртық 'zhyrtyk' -torn, сусыз 'susyz' — waterless. Some non-derivative bases of adjectives have special stress. Word stress in adjectives with particle ақ 'ak' fall on this particle. For example:

ауылдың малы семіз-ақ екен! 'auldyn maly semiz — ak eken!'.

In adjectives formed by reduplication stress fall on the first syllable: әп-әдемі 'ap — ademi', біп-биік 'bip — biik', жап-жаңа 'zhap — zhana', жап-жасыл 'zhap — zhasyl'. In words аппақ 'appak' and көкпенбек 'kokpenbek' the first syllable stressed. Suffixes — дай/дей (dai/dei), -тай/тей (tai/tei) in derived adjectives are not stressed. For example: таудай 'taudai', жаздай 'zhazdai', тастай 'tastai', сүттей 'suttei' and so on.

Conclusion

The adjective in the Kazakh language has common features with the same part of speech in many languages of the world. The division into relative and qualitative, into simple and complex, performs the function of an attribute or predicate in a sentence. But along with this, the distinctive features of the adjective in the Kazakh language, because of the agglutinative structure, arouse interest to their study. In the Kazakh language, word-forming suffixes have a common Turkic origin, which justifies their polyfunctionality concerning different parts of speech. They are involved in the formation of both the noun and the adjective. They semantically express the presence of abilities, inclinations, incompleteness of the manifestation of a trait, their position in space, time, etc. The substantivization process allows the Kazakh adjective to perform all the functions of nouns, such as the ability to convert into nouns and back appeared via complex historical development of Kazakh grammar. This unique feature of adjective demands further discussion applying completely different approach as well as methods of analysis.

References

- 1 Бектұров Ш.К. Қазақ тілі: Лексика, фонетика, морфология, синтаксис / Ш.К. Бектұров. —Алматы: Атамұра, 2006. — С. 283
- 2 Сарбалаев Ж. Из истории имени прилагательного в казахском языке / Ж. Сарбалаев // Вестник Омского университета. — 2014. — № 4. — С. 202-206.

- 3 Қайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А. Қайдаров. — Алматы: Ғылым, 1996. — Б. 167
- 4 Махмуд әл-Қашқари. Диван Луга ат-Тукр / әл-Қашқари Махмуд. — Алматы: Дайк Пресс, 2005. — Б.551.
- 5 Muhamedova R. Kazakh: A Comprehensive Grammar. London: Routledge Comprehensive Grammar Series / R. Muhamedova, 2016. — P.156.
- 6 Мусабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселері / Ғ. Мусабаев. — Алматы: Арыс, 2008. — Б.42-53
- 7 Баскаков Н. Каракалпакский язык. Том II. Фонетика и морфология. Часть первая. Части речи и словообразование / Н. Баскаков. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 372-378.
- 8 Биженкова А.Е. Структурно-семантические особенности имен прилагательных в русском, казахском и немецком языках [Электронный ресурс] / А.Е. Биженкова. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n>
- 9 Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Vol. 1-10. Almaty: Nauka, 1974-1986.
- 10 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.) / А.Н. Кононов. — Ленинград: Наука, 1980. — С. 256.
- 11 Севортян Е. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке / Е. Севортян. — М.: Наука, 1966. — С. 437.
- 12 Тектигул Ж.О. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке / Ж.О. Тектигул. — Москва: Академия Естествознания, 2013. — С. 289.
- 13 Wolf E. Functional semantics of evaluation. — Moscow, 2002. — P. 261

Н.Ш. Манасбаева, А.М. Бакенова, Л.С. Сабитова, Ж.Д. Рапишева, Е.С. Дьяконова

Қазақ тіліндегі сын есімдердің ерекшеліктері

Бұл мақалада сын есімдер пайда болатын сын есімдер мен грамматикалық механизмдердің семантикасына шолу жасалады. Қазақ тіліндегі сын есім әлемнің көптеген тілдерінде сын есімдермен ортақ белгілерге ие. Қазақ тіліндегі сын есімнің ерекшелігі, агглютинативті құрылымына байланысты оларды зерттеуге қызығушылық тудырады. Сын есімдердің синтаксистік қызметін, морфологиялық ерекшеліктерін, септеу жағдайларын және салыстыру дәрежесінің мәселелерін терең зерттеу Бұл деректер сын есімдердің үлкен құрылымдарға қалай сәйкес келетіні туралы түсінік береді. Сын есімдердің семантикасындағы нәзік айырмашылықтарды түсіндіретін әртүрлі морфемаларды зерттеу міндетті екенін есте ұстаған жөн. Қазақ тіліндегі сын есімдердің айрықша ерекшелігі-жыныс флексияларының болмауы, сонымен қатар сын есім зат есімге байланысты зат есімге сан немесе септік бойынша сәйкес келмейді. Соңғы онжылдықта қазақ тіліндегі сын есімдердің ерекшеліктері туралы маңызды сұраққа жауап беруде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді.

Кілт сөздер: сын есім, сын есімдердің типтері, қазақ тілі, құрылымдық сипаттамалары, сөзжасам.

Н.Ш. Манасбаева, А.М. Бакенова, Л.С. Сабитова, Ж.Д. Рапишева, Е.С. Дьяконова

Особенности прилагательных в казахском языке

В статье представлен обзор семантики прилагательных и грамматических механизмов, с помощью которых образуются прилагательные. Авторами обосновывается, что имя прилагательное в казахском языке имеет общие черты с именами прилагательными во многих языках мира. Отличительные особенности прилагательного в казахском языке, в силу агглютинативной структуры, вызывают интерес к их изучению. Авторами приводится мнение, что, возможно, наиболее информативным путем является глубокое изучение синтаксической функции прилагательных, морфологических особенностей, склонения по падежам и проблем степени сравнения. Эти данные дают представление о том, как прилагательные вписываются в более крупные структуры. При этом необходимо учитывать, что изучение различных морфем, объясняющих тонкие различия в семантике самих прилагательных, является обязательным. В статье доказано, что отличительной особенностью имен прилагательных в казахском языке является отсутствие флексий рода, кроме того, имя прилагательное не согласуется с существительным по числу или падежу, примыкая к существительному. За последнее десятилетие были достигнуты значительные успехи в ответе на важный вопрос об особенностях имен прилагательных в казахском языке.

Ключевые слова: прилагательное, типы прилагательных, казахский язык, структурные характеристики, словообразование.

References

- 1 Bekturov, Sh. (2006). Leksika, fonetika, morfologiya, sintaksis [Lexicology, Phonetics, Morphology, Syntax] Almaty: Atamura [in Kazakh]
- 2 Sarbalaev, Zh. (2014). Iz istorii imeni prilagatel'nogo v kazakhskom iazyke [From the history of adjective name in Kazakh language]. *Vestnik Omskogo universiteta — Bulletin of Omsk University. Vol.4.* [in Russian].
- 3 Kaidarov, A. (1996). Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom iazyke [Structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Russian]
- 4 Mahmud al-kashgari. (2005). Diwan Luga at-Tukr [Diwan Lughat al-Tukr]. Almaty: Dyke Press [in Kazakh]
- 5 Muhamedova, R. (2016). Kazakh: A Comprehensive Grammar. London: Routledge Comprehensive Grammar Series [in English].
- 6 Musabayev, G. (2008). Khazakh til biliminin maseleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 7 Baskakov, N. (1952). Karakalpakskij jazyk. Fonetika i morfologija. Chast' pervaja. Chasti rechi i slovoobrazovanie [The Karakalpak language. Phonetics and morphology. Part one. Parts of speech and word formation]. Vol. II. Moscow: Izd-vo AN SSSR [in Russian]
- 8 Bizhkenova, A.E. (2015). Strukturno-semanticheskie osobennosti imen prilagatelnykh v russkom, kazakhskom i nemetskom iazykakh [Structural-semantic peculiarities denoting adjectives in Russian, Kazakh and German]. Scientists Mirebrahimi Union (ESU)#12. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n> [in Russian]
- 9 Explanatory Dictionary of the Kazakh language (1974-1986). Vol. 1-10. Almaty: Nauka [in English].
- 10 Kononov, A.N. (1980). Grammatika jazyka tjurkskich runicheskikh pamjatnikov (VII-IX vv.) [Grammar of the language of Turkic runic monuments (VII-IX centuries)]. Leningrad: Nauka [in Russian]
- 11 Sevortyan, E. (1966). Affiksy imennogo slovoobrazovaniia v azerbaidzhanskom iazyke [Affixes of nominal word formation in the Azerbaijani language]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Tektigyl, Zh.O. (2013). Evoliutsiia obshcheturkskikh affiksov v kazakhskom iazyke [Evolution of common Turkic affixes in the Kazakh language]. Moscow: Academy of Natural Sciences [in Russian].
- 13 Wolf, E. (2002). Functional semantics of evaluation. Moscow [in English].

A.T. Rakhmetova^{1*}, L.R. Shevlyakova¹, E.M. Antonova¹, G.S. Tynbyaeva¹, M.Luchik²

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

²University of Zielona Gora, Poland

(E-mail: solnyshko2006@mail.ru, lubovsh1@ya.ru, yelena_antonova@mail.ru,
gulnara.st@mail.ru, alorzata@luckyk.pl)

Lexicographic experience of the youth lexicon description

The article is devoted to the study of the lexicographic experience of describing the youth lexicon and the theoretical foundations of its complex multidimensional representation in the dictionary. At the present stage of development of the Russian language, its lexical system is being rapidly updated, which is due to various extralinguistic factors. One of the signs of the times is the activation of occasional word formation. The main reason for the appearance of occasionalism is the need for a special means of expression that arises in the process of communication. The authors of this article have studied occasional words, which are the result of linguo-creative activity of students (aged 17 to 21). The chosen approach provides an opportunity in the process of research to find out which areas of reality, already indicated by the vocabulary of the literary language, are covered with new formations for the second time. Such facts testify to the undeniable importance of these areas in the life of native speakers of this age group. The term «occasional word» in the proposed work is used to refer to «all speech innovations, systemic and asystemic; speech neoplasms created with deviations from the modern word-formation system of the language; system formations that are the implementation of a productive word-formation model in a speech act.

The main method for describing the identified occasional neoplasms was ideographic classification, i.e. systematization of words on logical and conceptual grounds: reality is divided logically, and lexical units are correlated with one or another isolated sphere. Within the allocated spheres, separate areas are distinguished, each of which is divided into smaller groups.

Keywords: youth jargon, lexical unit, occasional new formation, network community, lexicographic description.

Introduction

Representatives of various scientific fields turn to the issue of studying youth subculture. In Western philosophy, interest in youth culture was associated with the revolutionary moods of the 60s of the XX century, although studies of this phenomenon began in the first half of the XX century. Russian scientific studies of youth as a special subject of cultural creativity emerged only in the 80s of the 20th century and were devoted to describing the external manifestations of the youth subculture, although attempts were made to identify the causes of this phenomenon.

The current stage of development of Kazakh linguistics is characterized by an increased interest in the functional aspects of linguistic phenomena. Language changes are caused by both external reasons and internal ones. They are caused, first of all, by changes in the life of a multilingual society. These processes are subjected to intensive scientific comprehension and open up new horizons for the study and analysis of the language in the conditions of multilingualism. Integration processes have an impact on the language situation in Kazakhstan as well. Kazakhstan is a multinational and multicultural state. Languages functioning within the same state naturally experience mutual influence. Bilingualism of the titular nation contributes to the interaction of the Kazakh and Russian languages [1; 256].

In this aspect, youth jargon is an interesting linguistic phenomenon, the existence of which is determined not so much by age limits as by time factors. Slang vocabulary, as the most mobile language layer, requires constant fixation and analysis of the collected material, being part of the modern language picture of the world.

Thus in line with modern trends in linguistic science, for example, Kazakh researchers [2;125] pay attention to the concept of «slang» and its role in the speech of the modern young generation. Researchers say that the language competence and speech behaviour of the linguistic personality of modern youth is the leading vector in the development of society and other social subsystems of the language, since all prospects are

*Corresponding author. E-mail address: solnyshko2006@mail.ru

connected with the young generation, it is the linguistic personality of the modern young person that determines the direction and development of both colloquial speech and literary language. «Youth slang as the everyday language of communication of the younger generation is a kind of indicator of the level of development, interests, tastes and needs» [2; 125].

Despite all the diversity of both Kazakhstani and foreign studies of youth jargon, in modern linguistics there is no unity in the interpretation of this term, there are no boundaries for its certain specific characteristics and properties, and there are no system parameters that allowed the separation of jargon from such linguistic phenomena as slang expressions, slang, inter jargon, dialect, vernacular.

Another stumbling block in the study of youth jargon is the question of periodization in determining the age of recipients, i.e. what the age limits for a young person are. In this regard, many researchers, speaking of youth, mean young people of age from 14 to 30 years old [3; 17], who are in the stage of psychophysiological, social, professional and personal development. ... the youth are those who have reached biological maturity but have not yet reached social maturity.

Researchers Stepanenko E.V., and Redvanetskaya Y.I., on the contrary, believe that «youth language is not a specific category of language that has an age limit, but only a common name for the period of commonly used words and expressions» [2; 124].

At the same time, the frequency and specificity of the use of slang vocabulary in the colloquial speech of representatives of different regions of Kazakhstan in the context of bilingualism suggest the need to take into account the patterns of their choice in the communication process, due to the specifics of this vocabulary, the potential functioning and intentions of the speaker. Thus, in accordance with the current situation in modern linguistics in Kazakhstan, there is a need to study youth jargon in the aspect of formation and functioning in a linguocultural environment in conditions of bilingualism.

The authors of the article studied occasional words, which are the result of the lingo-creative activity of students (aged 17 to 21 years).

The term «occasional word» in the proposed work is used to refer to «all speech innovations, systemic and asystematic; speech neoplasms created with deviations from the modern word-formation system of the language; system formations that are the implementation of a productive word-formation model in a speech act».

The main method for describing the identified occasional neoplasms was ideographic classification, i.e. systematization of words on logical and conceptual grounds: reality is divided logically, and lexical units are correlated with one or another isolated sphere. Within the allocated spheres, separate areas are distinguished, each of which is divided into smaller groups.

The chosen approach provides an opportunity to find out which areas of reality, already indicated by the vocabulary of the literary language, are covered with new formations for the second time. Such facts testify to the undeniable importance of these areas in the life of native speakers of this age group.

The end of the XX — the beginning of the XXI century was marked by a turn to the theoretical understanding of the phenomenon of youth subculture (Schepanskaya T.B., Petrov D.V., Zapesotsky A.S., Levikova S.I. and others). Of particular interest in this context is the study of the language of youth, which is most often defined as youth jargon.

Youth jargon is a phenomenon that functions in any language and exists in any culture; it only changes its quantitative composition and scope under the influence of both linguistic and non-linguistic factors. Being an integral part of youth culture, since no culture can exist without «its own» communicative code, the language is widely distributed in everyday, cultural and political spheres, which, in turn, is due to a number of its specific characteristics. Multifunctionality can be considered one of the main features of this language. Youth jargon performs a large number of functions, often polar in terms of a goal-setting principle, which determines the reasons for the scale of its distribution in various fields and determines the dominant ways of representation.

However, youth jargon is mobile, and changeable over time; evidence of changes in the lexical composition of youth jargon are lexicographic works, the vocabulary of which often reaches several thousand modern youth jargon

. This means that the appeal to youth jargon does not lose its relevance; in addition, there are gaps in the study of this phenomenon, and there are many controversial issues. Thus, the issue of the term «youth jargon», the composition of youth jargon, is ambiguously resolved; the lexicographic experience of fixing youth jargon needs to be studied.

One of the conditions for the functioning of the information society at the present stage is the expansion and complication of the sphere of social communication, the emergence of new ways of interactive interaction, determined by the special nature of the multi-structural network dialogic space. Being a landmark phenomenon in the life of society and an important factor in the emerging information culture, Internet communication of the younger generation is turning into an object of study that is relevant for linguists, culturologists, anthropologists, sociologists, and philosophers.

The network neology of youth jargon is one of the promising, dynamically developing areas of the language. In connection with the growing popularity of Internet technologies at the beginning of the 21st century, there is reason to talk about the formation of a new communication environment.

A feature of the organization of the communicative Internet environment is its division into groups — communities that are formed based on the unification of participants in network communication according to interests or activities. These communities are formed on websites, forums, and in group chats. «Network communities are a specific form of organization of the Internet, an expression of its structure and structure, including social structure and social structure. But with all this, online communities are an element of virtual reality» [4;95]. With this «its variable nature is connected, in contrast to the constant-stable and constant-nature of ordinary reality» [4;95]. That is, a special type of reality is built in Internet communication, which is called the «second reality», the virtual world. In the works of I.A. Akchurin, V.L. Vasyukova, G.P. Menchikova, S.S. Khoruzhy and other authors given some fundamental differences between these two types of reality. Virtual reality as the above-described phantom of objective reality and virtual reality network communities are a system of information interaction. This is a dynamically developing system (a system of information resources, their owners, material and technical resources, and actors in a complex network of information interaction); a system that reflects the needs and demands of objective social reality, but in many respects develops according to its principles and laws.

The virtual space is gradually being mastered by various categories of users. The classification of network users is a subject of interest for sociology, philosophy, and cultural studies. Attempts have been made to separate users of network resources according to the principle of association into communities: users «are divided into temporary and permanent users, users united in network communities according to interests, hobbies, professional, educational, commercial, ideological, confessional, national, cultural or political preferences» [4;96].

The rules of network identity, and belonging to a network environment of a certain type are established between users connected by belonging to a certain network community. Researchers of network communication note that the virtual environment is becoming an alternative to the real world, it is given some signs of emerging and developing social structures: «a virtual global information network improves the network structure of its device. It is also represented by networks of virtual stores, electronic presentation platforms, marketing networks, professional and amateur communities, etc.» [4; 97].

Based on this theory, it can be concluded that «virtual reality acquires the features of an objectively existing reality; it can become the subject of study and analysis. In such an aggregation of people, «recruited according to interests, professional characteristics, goals and predilections, the whole spectrum of social relations is formed: emotional, personal, societal, etc. It is also difficult to answer the question of what contributes to the formation of youth network communities in cyberspace. Probably, as modern researchers emphasize, the roots of this phenomenon should be sought in the processes of urbanization, globalization, etc., which actualize certain internal psychological motives and social needs of a modern young person. First of all, we are talking about the need for a young developing personality in communication, based on which social groups and communities are organized on the Web. Such communities are built based on chats, various forums, gaming and other servers. Virtual communities cover all dimensions of the community as such: economic, political, social, educational, self-educational, leisure, gaming and cultural» [4;98]. Such a «form of information interaction, as social interaction within the framework of electronic conferences and chats, leads to the formation of various kinds of interpersonal and social relations between participants» [5].

The linguistic sphere of the subculture goes beyond the boundaries of purely oral communication, and there are much more sources of its study. According to the researchers, despite the active study of issues related to the semantics, structure and composition of jargon vocabulary, the features and rules of their use, new prospects have opened up for the study of jargon in the linguistic and cultural aspects of the region. Thus, in accordance with the current situation in modern linguistics, there is a need to study youth jargon in the context of bilingualism, to identify the territorial variability of youth slang. In this, we see the relevance and prospects of this problem.

Research methods and material

The work uses general scientific methods: description, comparison, observation; linguistic methods: structural-semantic (component analysis), elements of contextual analysis, methods and techniques of lexicographic description

The authors carried out work on the study of the lexicographic experience of describing the youth lexicon and developed the theoretical foundations of its complex multidimensional representation in the dictionary. In particular, to study the experience of the lexicographic description of youth jargon, the analysis of the «Dictionary of youth slang» by T.G. Nikitina [6], «Dictionary of modern youth jargon» by M.A. Grachev [7], «Regional Dictionary of Slang (Pskov and Pskov Region)» edited by T.G. Nikitina and E.I. Rogaleva [8]. The next stage of the work is a lexicographic description of the identified corpus of occasional neoplasms. The glossary of occasional words should act as a descriptive, registering lexicographic publication, designed to demonstrate the «life» of a word in the real speech of native speakers.

Results

Within the framework of the scientific project, the authors identified the actual problems of fixing youth slang units; in particular, they analyzed the issue of the sources of the material and the methodology for collecting it. Since the subject of study in the project study is the lexicographic description of the youth lexicon, special attention is paid to the lexicography of Russian youth jargon units in bilingual network space, as well as based on an analysis of various modern youth jargon dictionaries, the authors of which are T.G. Nikitina, S.I. Levikova, M.A. Grachev, R.I. Maltseva and others. The authors of this article attempted to lexicographically describe their glossary of the youth lexicon of students of the Karaganda region.

Based on the work of Tsibizova O.V. [3], the authors highlighted the macrostructure of the glossary. This includes an introductory part, the main section, which consists of a description of units, an index of synonymic series, and a list of sources. Let's take a look at each of these parts.

The introductory part of the glossary contains the Preface, the author's recommendations to potential recipients, as well as abbreviations and a list of graphic symbols. In the Preface, the authors presented a brief description of the youth jargon, discusses the features of its functioning at the present stage, ways to replenish the vocabulary, etc. There is also information about the main sources of material and it sets the goal of the glossary — a complete, systematic description of the youth lexicon of the Karaganda region in all its diversity. Note that the nature of the presentation and the material of the glossary is designed both for specialists in the field of linguistics and for ordinary users.

The list of abbreviations is presented in alphabetical order, decoding of graphic symbols of idiomatic expressions, set phrases of a non-idiomatic nature (compound names and terms), etc. is also given there.

In accordance with the objectives of the lexicographic work — to describe the youth jargon of the Karaganda region in all its diversity — it includes jargon from the speech of various groups of young people: schoolchildren, and students, taking into account the bilingual multicultural space of the region.

Let's notice that the authors of the dictionary do not name the criteria for selecting material, as is done, for example, in the prefaces of other dictionaries of youth jargon. Thus, M.A. Grachev defines the following criteria when selecting, referring a word to youth jargon: a) its use among young people; b) recognition of it as «one of their own» by a certain youth group; c) the frequency of its use, the presence in its lexical meaning of an indication of a clear jargon sphere of use [9; 13].

Social networks, the content of which served as a practical basis for research and compilation of a glossary, were determined by a sociological survey among students of 1-2 courses of various faculties of Buketov Karaganda University. Most of the recipients mentioned social networks.

TikTok and Instagram provide an opportunity not only to exchange textual information but also to realize creative potential through the creation of photo and video material.

The VKontakte social network allows users not only to send messages to each other, create their pages and communities, share images, and audio and video recordings, but also to transfer money and play browser games.

The authors have studied such a genre of virtual communication as a commentary.

In the last three years, user activity in this particular genre has increased. This is due to extralinguistic factors (restrictions associated with the COVID-19 pandemic: distance learning format, the impossibility of personal contact between communicants).

Commentary is a separate genre of Internet communication, located at the intersection of other genres. On the one hand, it is a product of oral speech, on the other — written, on the third — a product of various Internet trends that set the features and norms of text construction.

The commentary combines such properties as efficiency, informativeness, conciseness, analyticity and, as a result, expressiveness, that is, it involves the implementation of the main functions of journalistic discourse — informing, influencing and persuading.

Modern researchers consider a commentary as an explanation of the text, reasoning, or remarks about something or on the Internet — to a post (message). The speech used in the process of virtual commentary has some distinctive features. These features may be changes in the generally accepted rules of spelling, punctuation, and syntax.

The main objective of this article is an attempt to analyze the lexicographic description of the glossary of the youth lexicon, collected in the framework of the grant project of the authors of the article.

Following the studies devoted to the lexicographic description of dictionaries, we will begin our analysis of the glossary with its organizational structure and move on to the microstructure of the glossary.

The dictionary entry is the main unit of the glossary, and its main element is the lexico-semantic variant (LSV), i.e. a word with a separate meaning schematized in the definition. The structure of a dictionary entry has several parameters (components, zones); the most important of them for the ideal dictionary entry of P.N. Denisov notes the following: «1) a headword; 2) its formal characteristics (grammatical, orthoepic, spelling, etc.); 3) its semantization; 4) extracts from texts illustrating one or another formal or semantic feature of the headword; 5) indications of the «neighbours» of the headword in the lexical system of the language along different axes of the semantic space of the language; 6) sendings and certificates of various nature and purpose»[10; 84].

Let us note that the full dictionary entry of T.G. Nikitina [6] suggests, along with the above components, the inclusion of functional and expressive-stylistic characteristics. Some articles also include stable combinations based on a headword. The authors of the glossary, using the experience of T. Nikitina's dictionary, built dictionary entries.

Dictionary entries in the glossary of the authors of this article are arranged in alphabetical order. Capital (heading, vocabulary, main) words are highlighted in bold.

For example:

Adiki (from English Adidas — the name of the brand of clothing and footwear) is the name of the sports shoes of the Adidas brand. For example: buy adiki, put on new adiki. This word, by morphological nature, is a noun formed from the initial part of the transliterated word adidas (adi) with the addition of a diminutive suffix to and the plural ending of the noun -i.

The glossary contains not only the original words, but their word-formation variants, which are described in separate articles with their indirect interpretation and word-formation methods.

For example:

Bug (from the English bug — beetle) — an error, a breakdown in the Internet space. Eg: I have bugs (i.e. breaking the game due to bugs in the program or other factors beyond human control). A noun formed by transliteration.

Bagnutyi (from bug) — broken, disturbed. For example a buggy game (a game with breakdowns in the system), a buggy site (a site that is difficult to use as a result of errors in the technical system). An adjective is formed in a suffixal way: by adding the suffix -t and the interfix -nu.

Considering the grammatical component of the glossary, we can say that, unlike the dictionary of Nikitina T.G. the authors of the glossary did not single out the part-of-speech characteristics of occasional words, but, in the future, the vocabulary material involves the calculation and review of occasional words and neoplasms with a linguistic analysis of morphological, word-formation, stylistic, syntactic characteristics.

A special place in dictionaries is occupied by stylistic marks. The authors of the glossary suggest placing stylistic marks in the dictionary entry, with a characteristic of the emotionally expressive colouring of the word.

Speaking about stylistic marks in the glossary, it should be noted that for the lexicographer, according to many researchers, it is functional-stylistic differentiation that is the most problematic issue.

«Insufficient theoretical development of the characteristics of various functional styles, criteria for attributing vocabulary to one or another layer leads to their very approximate differentiation in dictionaries, which differs from dictionary to dictionary since the authors solve these issues subjectively or completely

abandon stylistic marks, which reduces the value of the dictionary because it does not give a true picture of the functioning of the vocabulary». [11; 19]; (refer also [12; 275], [13; 8]). Let us add that M.A. Grachev in his dictionary does not use labels denoting the emotional and expressive characteristics of slang words [youth refers to young people whose age starts at 14 and ends at 30 [3;17]. We believe that the use of stylistic "markers" is necessary already because thanks to them, synonyms of the same type, and uniform interpretations can reveal semantic differentiation.

The main advantage of the glossary, in addition to formal characteristics, can be considered the attention of the authors to the semantic organization of occasional words. When analyzing dictionary entries, antonyms, homonyms, and synonyms were found. In addition, the authors take into account the linguistic and cultural features of the bilingual Karaganda region.

Based on the foregoing, we would like to say that the genre of the slang dictionary is relatively new, and we, agreeing with the opinion of many researchers, believe that it is impossible to be ahead of time by criticizing or scolding authors, voicing claims to illustrative material or insufficient quantitative composition of occasional neoplasms. The authors, at least, have made attempts to develop their product glossary with a certain methodology, and the presentation and selection of language material are being improved and modernized. We focus special attention on the fact that the authors have studied such a genre of virtual communication as commentary. For the first time, the comments of the student community of a certain region with its multicultural and bilingual features are studied, which undoubtedly updates and increases the value of the glossary. In addition, as we noted above, the publication of the glossary is designed for a wide audience, consisting of both specialists and general reader-teachers, schoolchildren, and parents. And for specialists, the publication of a glossary of occasional words may entail further prospects for scientific research on the linguistic personality of a modern student within the framework of an anthropocentric approach.

Conclusion

Language development is certainly accompanied by the renewal of speech resources — this process can be called «neogenesis» [14; 72]. In the field of language functioning in the field of network communication, the same laws apply as in the language system as a whole, as well as laws that are characteristic only of the Internet communication zone and are practically not manifested in other areas of language functioning.

The development of network neology is determined by four types of factors:

- a) non-linguistic, extralinguistic, common to different areas of language functioning;
- b) extralinguistic, related to the functional features of Internet communication;
- c) intralingual system-wide;
- d) intralingual, determined by the specifics of the sphere of Internet communication.

As extralinguistic factors common to all areas of the functioning of the language, we will name the following:

- social and cultural processes;
- processes characterizing the economic and political situation in the world. These phenomena cause the emergence of key concepts that are subject to the nomination, actualizing certain aspects of reality, and putting them forward as an object of naming.

The factors for the emergence of occasional neoplasms have a cognitive basis: «The process of the emergence of new lexical units is due to several cognitive factors. Among them, we include the emergence of new concepts in the process of cognition of reality and their language; clarification, rethinking and in-depth knowledge of the fragments of the conceptual picture of the world already fixed by the public consciousness; cultural and historical factors of rethinking known concepts; cognitive-pragmatic factors» [15; 76].

The main functional task of using the youth vocabulary can be considered a communicative function. A unique own language acts as an identifier and a kind of password in the discourse of youth subcultures. The formation of a special society, as well as external signs of identity and linguistic neoplasms, are primarily aimed at establishing contact with their peers, like-minded people and the possibility of implementing a communicative act. The formation of a special society, as well as external signs of identity and linguistic neoplasms, are primarily aimed at establishing contact with their peers, like-minded people and the possibility of implementing a communicative act. In the current lingua-cultural situation of bilingual multicultural Kazakhstan, when, undoubtedly, the phenomenon of the interpenetration of virtual and real environments is noted, one of the main sources of replenishment of youth jargon is Internet communication.

References

- 1 Сегизбаева К.К. К вопросу о национальной вариативности русского языка / К.К. Сегизбаева // Мир языковых форм: сборник научных статей. — Санкт-Петербург: ВИ ЖДВ и ВОСО, 2015. — С. 255-258.
- 2 Степаненко Е.В., Редванецкая Ю.И. К вопросу о молодежном сленге [Электронный ресурс] // НИР/S&R. — 2021. № 4 (8). — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-molodezhnom-slenge>.
- 3 Цибизова О.В. Современный молодежный жаргон: проблемы лексикографического описания: дис.... канд. филол. наук: 10.02.01. — «Русский язык» / О.В. Цибизова. — Северодвинск, 2006. — 183 с.
- 4 Курбатов В.И. Сетевые сообщества Интернета как социальные конструкты [Электронный ресурс] / В.И. Курбатов // Гуманитарий Юга России. — 2012. — № 4. — С. 94-101. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/setevye-soobshchestva-interneta-kak-sotsialnye-konstrukty>
- 5 Скуратов А.Г. Локальные интернет-сообщества крупного российского города: социально-стратификационный анализ: автореф. дис. ... канд. социол. наук: спец. 22. 04. 22 — «Социальная структура, социальные институты и процессы» / А.Г. Скуратов. — Екатеринбург, 2009. — 25 с.
- 6 Никитина Т.Г. Словарь молодежного сленга / Т.Г. Никитина. — 3-е изд., испр. и доп. — СПб.: Фолио-Пресс, 2003. — 704 с.
- 7 Грачёв М.А. Словарь современного молодежного жаргона / М.А. Грачёв. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 672 с.
- 8 Никитина Т.Г., Рогалева Е.И. Региональный словарь сленга (Пскова и Псковской области) / Т.Г. Никитина, Е.И. Рогалева. — М.: ООО «Изд-во ЭЛПИС», 2006. — 384 с.
- 9 Грачёв М.А. Специфика и особенности молодежного жаргона: на примере г. Горького / М.А. Грачёв // Вопросы терминологии и истории русского языка. — М., 1984. — С. 11-14.
- 10 Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания / П.Н. Денисов. — М.: Русский язык, 1993. — 248 с.
- 11 Хидекель С.С., Перебийнос В.И., Слонимская И.М. Функционально-стилистическая дифференциация лексики и словари / С.С. Хидекель, В.И. Перебийнос, И.М. Слонимская // Социальная и стилистическая вариативность современного английского языка: Межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В.А. Хомякова и др. — Пятигорск: ПГПИИЯ, 1988 — С. 18-24.
- 12 Девкин В.Д. Сленг пробивает себе дорогу в русской лексикографии II Вопросы лингвострановедения и лексикологии: межвузовский сборник статей, аннотаций, рецензий и библиографий / под ред. В.Д. Девкина. — М.: Прометей, 2003. — С. 250-253.
- 13 Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина. — СПб.: «Норинт», 2000. — С. 4-9.
- 14 Попова М.А. Факторы и векторы процесса неологизации современного русского языка / М.А. Попова // Известия Волгоградского педагогического университета. — 2008. — С. 72-75.
- 15 Касьянова Л.Ю. Когнитивные факторы порождения нового слова / Л.Ю. Касьянова // Известия Волгоградского педагогического университета. — 2008. — С. 75-82.

А.Т. Рахметова, Л.Р. Шевлякова, Е.М. Антонова, Г.С. Тынбаева, М. Лучик

Жастар лексикасын сипаттаудың лексикографиялық тәжірибесі

Мақала жастар лексикасын сипаттаудың лексикографиялық тәжірибесін зерттеуге және оның сөздікте жан-жақты көп қырлы көрінісінің теориялық негіздеріне арналған. Орыс тілінің дамуының қазіргі кезеңінде оның лексикалық жүйесі әр түрлі экстралингвистикалық факторларға байланысты тез жаңарып отырады. Уақыттың белгілерінің бірі-кездейсоқ сөзжасамның жандануы. Кездейсоқтықтың пайда болуының негізгі себебі-байланыс процесінде пайда болатын арнайы экспрессивті құралға қажеттілік. Осы мақаланың авторлары студенттердің лингвокреативті қызметінің нәтижесі болып табылатын кездейсоқ сөздерді зерттеді (17 жастан 21 жасқа дейін). Таңдалған тәсіл зерттеу барысында әдеби тілдің лексикасымен белгіленген шындықтың қай салалары екінші рет неоплазмалармен жабылғанын анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай фактілер осы жас тобындағы ана тілінің өміріндегі осы бағыттардың сөзсіз маңыздылығын көрсетеді. Ұсынылған жұмыста «кездейсоқ сөз» термині «барлық сөйлеу инновациялары, жүйелік және асистемалық; тілдің қазіргі сөзжасамдық жүйесінен ауытқумен құрылған сөйлеу ісіктері; сөйлеу актісінде өнімді сөзжасамдық модельді жүзеге асыратын жүйелік формациялар» үшін қолданылады. Анықталған кездейсоқ ісіктерді сипаттаудың негізгі әдісі идеографиялық жіктеу болды, яғни. логикалық және тұжырымдамалық негіздердегі сөздерді жүйелеу: шындық логикалық түрде бөлінеді, ал лексикалық бірліктер белгілі бір оқшауланған саламен байланысты. Бөлінген сфералар аясында жеке аймақтар ерекшеленеді, олардың әрқайсысы кішігірім топтарға бөлінеді.

Кілт сөздер: жастар жаргоны, лексикалық бірлік, кездейсоқ неоплазма, желілік қауымдастық, лексикографиялық сипаттама.

А.Т. Рахметова, Л.Р. Шевлякова, Е.М. Антонова, Г.С. Тынбаева, М. Лучик

Лексикографический опыт описания молодежного лексикона

Статья посвящена изучению лексикографического опыта описания молодежного лексикона и теоретические основы его комплексного многоаспектного представления в словаре. На современном этапе развития русского языка стремительно обновляется его лексическая система, что обусловлено различными экстралингвистическими факторами. Одной из примет времени является активизация окказионального словообразования. Главной причиной появления окказионализмов является возникающая в процессе коммуникации потребность в особом выразительном средстве. Авторами настоящей статьи исследованы окказиональные слова, представляющие собой результат лингвокреативной деятельности студентов (в возрасте от 17 до 21 года). Избранный подход предоставляет возможность в процессе исследования выяснить, какие участки действительности, уже обозначенные лексикой литературного языка, вторично покрыты новообразованиями. Подобные факты свидетельствуют о неоспоримой важности этих участков в жизнедеятельности носителей языка данной возрастной группы. Термин «окказиональное слово» в предлагаемой работе используется для обозначения «всех речевых инноваций, системных и асистемных; речевых новообразований, созданных с отступлениями от современной словообразовательной системы языка; системных образований, являющихся реализацией продуктивной словообразовательной модели в речевом акте». Основным методом описания выявленных окказиональных новообразований выступила идеографическая классификация, т.е. систематизация слов на логико-понятийных основаниях: действительность расчленяется логически, а лексические единицы соотносятся с той или иной вычленяемой сферой. В рамках выделяемых сфер различаются отдельные области, каждая из которых делится на более мелкие группировки.

Ключевые слова: молодежный жаргон, лексическая единица, окказиональное новообразование, лексикографическое описание.

References

- 1 Segizbayeva, K.K. (2015). K voprosu o natsionalnoi variativnosti russkogo iazyka [On the question of the national variability of the Russian language]. Mir iazykovykh form — The world of language forms: collection of scientific articles. Saint-Petersburg: VI ZhDV i VOSO [in Russian].
- 2 Stepanenko, E.V. & Redvaneckaya, Yu.I. (2021). K voprosu o molodezhnom slenge [On the issue of youth slang]. Vol.4. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-molodezhnom-slenge> [in Russian].
- 3 Tsybizova, O.V. (2006). Sovremennyyi molodezhnyy zhargon: problemy leksikograficheskogo opisaniia [Modern youth jargon: problems of lexicographic description]. Candidate's thesis. Severodvinsk. [in Russian].
- 4 Kurbatov, V.I. (2012). Setevye soobshchestva Interneta kak sotsialnye konstrukty [Internet network communities as social constructs]. Gumanitarii Iuga Rossii — Humanities of the south of Russia, Vol. 4, 94-101. cyberleninka.ru. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/setevye-soobshchestva-interneta-kak-sotsialnye-konstrukty> [in Russian].
- 5 Skuratov, A.G. (2009). Lokalnye internet-soobshchestva krupnogo rossiiskogo goroda: sotsialno-stratifikatsionnyi analiz [Local Internet communities of a large Russian city: socio-stratification analysis]. Extended abstract of candidate's thesis. Ekaterinburg[in Russian].
- 6 Nikitina, T.G. (2003). Slovar molodezhnogo slenga [Dictionary of Youth slang]. Saint-Petersburg: Folio-Press [in Russian].
- 7 Grachev, M.A. (2006). Slovar sovremennogo molodezhnogo zhargona [Dictionary of Youth slang]. Moscow: Izd-vo Eksmo [in Russian].
- 8 Nikitina, T.G. & Rogaleva, E.I. Regionalnyi slovar slenga (Pskova i Pskovskoi oblasti) [Regional Dictionary of slang (Pskov and Pskov region)]. Moscow: ООО «Izd-vo ELPIS» [in Russian].
- 9 Grachev, M.A. (1984). Spetsifika i osobennosti molodezhnogo zhargona: na primere g.Gorkogo. [Specifics and peculiarities of youth jargon: On the example of Gorky c.]. Voprosy terminologii i istorii russkogo iazyka — Issues of terminology and history of the Russian language. Moscow[in Russian].
- 10 Denisov, P.N. (1993). Leksika russkogo yazyka i printsipy ee opisania [Vocabulary of the Russian language and principles of its description]. Moscow[in Russian].
- 11 Khomyakov, V.A. (ed.) (1988). Funktsionalno-stilisticheskaya differentsiatsiya leksiki i slovari [Functional and stylistic differentiation of vocabulary and dictionaries]. Sotsialnaya i stilisticheskaya variativnost sovremennogo angliiskogo iazyka [Social and stylistic variability of modern English]: collection of intercollegiate scientific papers. Pyatigorsk: PGPIIIa [in Russian].
- 12 Devkin, V.D. (ed.) (2003). Sleng probivaet sebe dorogu v russkoi leksikografii [Slang is making its way in Russian lexicography]. Voprosy lingvostranovedeniia i leksikologii. — Questions of regional studies and lexicology: Interuniversity collection of articles, annotations, reviews and bibliographies. Moscow: Prometei [in Russian].
- 13 Mokienko, V.M. & Nikitina, T.G. (2000). Bolshoy slovar russkogo zhargona [A large dictionary of Russian jargon]. Saint-Petersburg: «Noriit» [in Russian].

14 Popova, M.A. (2008). Faktory i vektory protsessa neologizatsii sovremennogo russkogo iazyka [Factors and factors of the process of neologization of the modern Russian language]. Izvestiia Volgogradskogo pedagogicheskogo universiteta — Proceedings of the Volgograd Pedagogical University. Volgograd [in Russian].

15 Kasyanova, L.Yu. Kognitivnye faktory porozhdeniia novogo slova [Cognitive factors of generating a new word]. Izvestiia Volgogradskogo pedagogicheskogo universiteta — Proceedings of the Volgograd Pedagogical University. Volgograd [in Russian].

А.О. Тымболова^{1*}, К.С. Калыбаева², А. Мурзинова³¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: tymbolova@mail.ru, kalybaevakalamkas@gmail.com, msai2013@mail.ru)

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамында сақталған тарихи уәждер

Мақалада қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамында сақталған тарихи уәждер сөз етіледі. Оларды қарастырудың тіл тарихы үшін маңызы зор. Тіліміздегі кейбір тұрақты тіркестер құрамындағы сөздер сан мың жылдарды артқа тастаған соң, бастапқы мағынасы ұмытылып немесе ұмытылуға жақындап көмескілене бастайды. Сөз бір халықтан, екінші бір халыққа әртүрлі жолдармен ауысады. Осындай сөз ауысулары арқылы алыс дәуірлердегі ұлттар арасындағы мәдени байланыстар мен қатынастарды кей ретте әлдебір тарихи куәлар мен ескерткіштер қалмаса да білуге болады. Тіпті кейбір компоненттер идиомаға айналады. Сөздердің бұлай идиомалануы тұрақты тіркестердің мағынасынан туған ерекшелік болып табылады. Демек бірнеше сөздің тобы идиом болуы үшін көп уақыт, көп замандар қажет болады. Ана тілінің бай қазынасымен сусындаған әрбір адам тұрақты тіркестерді, небір афоризмдер мен мақал-мәтелдерді қолданады. Бірақ сол тұрақты тіркестердегі, мақал-мәтелдердегі кейбір сөздерді жеке-дара алып қарағанда кез-келген адамның түсіне беруі неғайбыл. Тілімізді қаншама меңгердік дегенмен оның беймәлім тұстары да жетерлік. Сондықтан ана тіліміздің біз үшін әлі де ашылмаған қыр-сыры көп. Сондықтан мақалада қазақ тіліндегі тұрақты тіркес сыңарларының дыбыстық жағынан көнерген түрлері қарастырылды.

Кілт сөздер: тарихи уәж, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, сөз төркіні, көнерген сөздер.

Kipicne

Ұлт тілдеріндегі бейнелі сөздер – фразеологизмдердің мағынасы көбінесе сол тілде сөйлейтін қауымға түсінікті. Алайда даяр қалпында жұмсалатын тұрақты тіркестер табиғаты өзіндік тұлға, мазмұн ерекшеліктерімен тіпті ана тілін білетіндер үшін де кейде түсінікті бола бермейді. Өйткені фразеологизмдер – ұзақ дәуірдің жемісі.

Сөз тарихы ұлт тарихымен тығыз байланысты. Қазіргі қазақ тілі де көне тілдердің бірі. Себебі қазақ тілі – көне түркі тілдерінің генетикалық негізін құрайтын бай тіл. Сөз бір халықтан, екінші бір халыққа әртүрлі жолдармен ауысады. Осындай сөз ауысулары арқылы алыс дәуірлердегі ұлттар арасындағы мәдени байланыстар мен қатынастарды кей ретте әлдебір тарихи куәлар мен ескерткіштер қалмаса да білуге болады.

Тіліміздегі кейбір тұрақты тіркестер тізбегіндегі сөздер сан мың жылдарды артқа тастағаннан соң, бастапқы мағынасы ұмытылып, я болмаса ұмытылуға жақындап көмескілене бастайды. Тіпті кейбір компоненттер идиомаға айналып өлі мүшелерінде ғана тіркесіп, тірлік кешеді. Сөздердің бұлай идиомалануы тұрақты тіркестердің мағынасынан туған ерекшелік болып табылады. Демек бірнеше сөздің тобы идиом болуы үшін көп уақыт, көп замандар қажет болады. Бұл пікірдің мақалдар мен мәтелдерге де қатысы бар.

Ана тілінің бай қазынасымен сусындаған әрбір адам ауызекі тілінде тұрақты тіркестерді небір афоризмдермен мақал-мәтелдерді қолданады. Бірақ сол тұрақты тіркестердегі, мақал-мәтелдердегі кейбір сөздерді жеке-дара алып қарайтын болсақ, кез-келген адамның түсіне беруі неғайбыл.

Тілімізді қаншама меңгердік дегенмен оның беймәлім тұстары да жетерлік. Сондықтан ана тіліміздің біз үшін әлі де ашылмаған қыр-сыры көп. Мәселен, кейбір жеке сөздің немесе сөз тіркесінің, мақал-мәтелдердің көпшілік үшін жалпы мазмұны таныс болуы мүмкін. Бірақ соларды жеке-дара алып қарайтын болсақ, олардың лексикалық, грамматикалық мағынасын ажырату, тұлғасы жағынан түстеп тану, шығу төркіні мен тілдік табиғатын анықтау кез келген адамның қолынан келе бермейді.

Фразеологизмдер жеке сөздермен салыстырғанда көріктеуіш құрал ретінде жұмсалатын бейнелі, экспрессивті, эмоцианалды мәнге ие. Атап айтқанда, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер қабатын құрайды. Сондай-ақ мәдени ұлттық мазмұнға аса бай келеді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tymbolova@mail.ru

Тіліміздегі кейбір сөздер уақыт өте келе көнеріп, құрып кетуі мүмкін немесе жаңадан пайда болып лексикалық қорды байытып жатады.

Ал фразеологизмдер болса халық өмірімен біте қайнасып, мәңгі өмір сүреді. Олар ешқашан жоғалмайды. Жоғалмайтын себебі де олардың алмастың жүзіндей өткір, тиген жерін тіліп түсер құдіреттілігінде. Адам ойы қанша жылдам болса, оны жеткізу сонша қиын. Осындайда астарлап айтып, ой тереңін ықшам сөздермен бере білуде халқымыз небір көркем сөз орамдарын орынды қолдана білген.

Кейбір сөздер тарихының көнелігімен байырғы ұғым, түсініктерді ашуға жетелейді. Сөздердің төркінін зерттеу арқылы қазақ халқының өткен өмірін, бай мұрасын, тұрмыс-салтын, мәдени-рухани өміріндегі өзгерістерін, басқа ел-жұртпен қарым-қатынасын көруге болады.

Негізгі бөлім

Қазақ тілінде тұрақты тіркес сыңарларының дыбыстық жағынан көнерген түрлері кездеседі. Және олар тілдік қолданыста жиі ұшырасады. Солардың бірі – *Ай дер әже, қой дер қожа жоқ*. «Осы мен тоқалдан тумаған шығармын, иттің құлы итақай газет шығарып, аузына келгенін айтып-ақ жатыр. «Әй» дейтін әже, «қой» дейтін қожа жоқ». (ҚӘ, 1995, №21) Салаласа тіркескен бұл мәтелдің параллель компоненттері өзара тең тұрып тоғысып, жарыса жұп құрап тұр. Осы тіркестегі көнерген компоненттер әртүрлі. Мәселен, осы мәтелдің мағынасын талдаған Ә.Нұрмағамбетовтың деректеріне сүйенсек, онда «ажа» тұлғасы былай талданған. «Ажа-ауылдың сыйлы, құрметті үлкен адамы» [1; 70]. Бұл мәтел қырғыз тілінде де бар дейді автор. Ажа – жасы үлкен (старшой) К.Юдахин (Қырғызша-орысша сөздігі). Алтай, тува тілдерінде де мағынасы осы тәріздес. Өзіміздің сөздіктерімізден де «әй дер әже жоқ, қой дер қожа жоқ» тіркесінен «бетке қарсы келер ешкім жоқ» деген мағынаны көреміз. Осы берілген түсініктердің бәрінің жалпы мағынасы дұрыс.

Сөз о баста «а» дыбысымен басталған. Ал кейінірек әже қалпына жетуі, уақыт оза келе, алғашқы мағына көмескіленіп, бір дыбысты соған үндес екінші дыбыспен сәйкестендіруден туған құбылыс, – деп көрсетеді. Сөйтіп, «ажа» емес «әжені» дағдыға айналдырған. Әрі қарай, автор осы жорамаларды тіл деректерімен бекіте түседі. Көне түркі сөздігінде: (ДТС, 1969) *ачу* (6 бет) немесе *аджу* [2; 74] сөздері ескі түркі тілдерінде «әке» мағынасында қолданылған екен. Осы екі сөздің өз дәуірінде, түркі тілдеріндегі дыбыс заңдылықтарына сәйкес «ажа» деп айтылуы заңды да. Сонымен «ай дер ажа» дегеніміздің кезіндегі мағынасы – «ай дер әке», арыдан айтсақ, «әй дер құдай» болып түсіндірілмек [3; 89], – дейді ғалым.

Бұл сөз жайында А.Әбдірахманов былай деп жазады: «Түркі тілдерінде *й/ж/з/д/ч/с/с* дыбыстарының кеңінен алмасатыны белгілі. Осыған орай қазақ, қырғыз, алтай, тува, т.б түркі тілдерінде қолданылатын «ай» дейтін әже (ажа, ача) жоқ, «қой дейтін қожа жоқ» деген мәтелдегі әже сөзін проф. К.К. Юдахин «старшой» деп аударады. Бұл мәтелде аналық дәуірдің ізі жатыр. Ру басы әже (әйел басшы) болғанда айтылған сөз болуы керек. Мұндай мақал-мәтелде, тұрақта тіркестерде сөздің мағынасы көбірек сақталатыны лингвистикада белгілі құбылыс. Бурят – монғол тілдеріндегі *эжэн/эзэн* «хозяин, владелец», қалмақ тіліндегі *эзн* – «хозяин» сөздері осы сөзге жақын, бір арнадан сияқты деген пікір айтады.

М.Әуезов еңбектерінің 19-томында осы тіркес жөнінде мынадай бір пікір бар. Енисей-Орхон жазулары мен “Ұлы Мемлекеттік” дәуірінде ежелгі қырғыз тілінде қолбасы немесе хақан “Ажо” деп аталған. Кейін жыршылардың ауызша айтуында өзгеріп, ол Әжі деген кісі атына айналған және оған бай дегенді қоса айтқан. Эпостың қазіргі нұсқаларының бірінде Әжібай деген кейіпкер бар. Ол – Манастың жақын достарының, шораларының бірі. Қазіргі тыңдаушылар үшін бұл сөз қажы, қырғызша айтқанда, әжі дегенмен үндес, ұқсас естілуі ықтимал. Бұл алғашқыда, о баста туған сөздер қаншалықты өзгеріске ұшырайтындығының анық айғағы [4; 144].

Дәл осы пікірді қайталайтын мына бір жорамалды да келтіре кетейік. «Қырғыздар билеушісін *ажо* деп атайды. *Ажо* басында алтыннан соғылған алуан өрнекті тәжі киіп отырады. Қорғаны Енисей бойында. Қатаң күзеті бар», – дейді Әл-Идриси жиһанкез. «Әй дейтін ажа, қой дейтін қожа жоқ» деген қазақ мәтеліндегі *ажо* осы ажодан қалған шығар» [5; 257].

Әрине, бұл жорамал ғана. Әйтсе де бұл пікірлер бір сөздің көптеген ғасырларды артқа салып, бізге жеткенге дейінгі талай-талай өзгеріске ұшырауына нақты ғылыми дәлел бола ала ма, жоқ па оны уақыт көрсетер.

Профессор Б.Сағындықұлының зерттеуінде бұл тіркес былай талданады: «әже» деген сөзді жуан формасына түсірсек – «ажа», хибат-ул хақайик дастанында «Иигит қожа болар яны ескерүр», қазақшасы: «жас қартайды», жаңа ескіреді деген өлең жолдары бар. Демек, көне түркі тілінде «Қожа» –

«қартайған ер адам». Әр үйдің қартайған кісісі – сол үйдің қолында билігі бар қожасы. Осы сөз уақытысында араб елдерінен келген дін басыларға да «елдің қожасы, билеушісі» деген мағынада таңылған болуы керек,-дейді. «Ай, дер ажа, қой дер қожа жоқ» мақалындағы «қожа, ата» мәнінде тұрса «ажа» әже мәнінде тұр. «Ажа» – «ажым» сөзімен түбірлес. «Ажым» сөзі әдеби тілде – «әжім». Кемпірдің беті ерекше әжімденетіні себепті «ажа» аталуы мүмкін. Қысқасы, *аж* мен *әже* сөздерін варианттас деп есептейміз [6; 92-93],-деп тұжырымдайды.

Сонымен, келтірілген тіркес құрамындағы *аж* компонентінің этимологиясы туралы бірнеше пікір талдадық.

Сонда *аж* деген көнерген сөздің негізгі лексикалық мағынасы – әйел. Б.Сағындықұлының түсіндіруінше, «абысын-ажын» қос сөзінің құрамындағы «ажын» тұлғасы да әйел деген мағына береді. Осы «абысын-ажын» қос сөзін тұтастай алып қарағанда, апалы-сіңілі деген ұғымды білдіреді. Мысалы, нағашы, ұрғашы сөздерінің құрамындағы **ашы** компоненті де әйел деген мағына береді. Нағашы – әйелдің жақындары. Ұрғашы – әйел жынысы деген мағына да жұмсалады [6; 146-147].

Біздіңше, әйел деген сөз бірте-бірте қартайған деген қосымша мағына жамап алған. Сонда «*аж*» көнерген сөзін қартайған әйел деген мағынада да түсінеміз.

Ал «қожа» сөзі тарихи ескерткіштердегі фактілер бойынша, қартайған ер кісі деген ұғымды білдіреді. Осы тұрақты тіркестің құрамындағы әй және қой сөздеріне назар аударсақ, бірін әйелдер, екіншісін ер адамдар айтатынын аңғару қиын емес. Яғни, «әй» деп әйелдер, «қой» деп еркектер айтады. Талданып отырған тұрақты тіркестің негізгі лексикалық мағынасын осы заманғы мағынаға жуықтатсақ, «әй дер әже, қой дер ата» жоқ болып шығар еді.

Оның қабағынан ызғар шашу себебі де күйеуінің кесірі екенін Қадияша енді білді,оны елей қоймай, қара дүрсінге басып қолын бір сермеді (Ә.Әбішев, Жас түлектер, 148).

Осы мысалдағы **қара дүрсінге басты (салды)** фразеологизмі қарапайым, жабайы, жоба, мөлшерде деген мағыналарды ұғындырады.

«Дүрсін» сөзінің төркіні туралы деректі ғалым Ә.Нұрмағамбетовтың зерттеуінен кездестірдік. «Дүрсін» сөзін дербес күйінде түркі тілдерін былай қойғанда, соған жақын саналатын топ – моңғол тілдерінен де табу қиын. Алайда, арасы өте алшақ жатса да, маньчжур тілінде: *дерсен* – қарапайым, жай (простой) мағынасында қолданылады (ССТМЯ, 1, 273). Бұл жерде айта кететін жайт, «қара» сөзі көптеген сөздермен тіркесіп келгенде, «жай» мағынасында қолданылады. Өзімен мағыналас осы «қара» сөзіне «*дәрзен*» тұлғасы тіркесіп, қазақ тілінде «*қара дүрсін*» қалпына дейін жеткен. «Э» дыбысы қазақ тілінде «Ө»-ге алмасып, «дәрсөн», одан әрі тіліміздегі ө ~ у дыбыс сәйкестігі заңдылығымен: *дурсун* > *дүрсін* тұлғасы туған (оған дәлел – төсек, өгей, дөнен кей жерлерде түсек, үгей, дүнен деп айтыла береді) [3; 78].

Профессор Б.Сағындықұлының көрсетуінше, есім сөздердің барлығына

-ын, -ін, -н жұрнағы жалғанып отырған. Яғни, мұндай көне жұрнақ жалғанған сөздер зат есім, сын есім, сан есімнің біреуі болып табылады.

Осы заңдылық бойынша талдасақ, *дүрсін* сөзінің түбірі – *дурс*.Ежелгі дәуірде түркі тілінде **рс** дыбыс тіркесі жиі кездескен. Мысалы: зат есім – барс, еліктеуіш – тарс-тұрс т.б. Демек тіліміздегі *түр* сөзі ежелгі дәуірде *тұрс* түрінде қолданылған. С дыбысы түсіп қалуы нәтижесінде *түр* сөзі қалыптасып, *дүрсін* сөзінің құрамында сақталып қалған.

Сонымен **т** дыбысының ұяңданып **д**-ға айналуына байланысты **қара дүрсін** фразеологизмінің лексикалық мағынасы **қара түр** болса керек деп жорамалдаймыз.

Біза кернеді, ашуы келді деген ұғымдарды білдіретін **зығырданы қайнау** тіркесі тілімізде **зығыры қайнау** деп те айтыла береді. Зығыр өсімдігіне ешқандай қатысы жоқ бұл тіркес “**зығырданы қайнаудың**” қысқарған түрі болу керек.

- Атама!Еске алсам **зығырым қайнайды**. Әбінің орағы Әзімбайдың қалтасын қырықса, рауа зой деп ем! (М.Әуезов, II т., 56).

Бұл тұрақты тіркестің этимологиясы тек **зығырдан** сөзіне ғана байланысты анықталатынын көреміз,-дейді Ә.Қайдаров. Бұл жердегі **зығырдан** парсы тілінен енген **заһардан**>**zahar**+**дан**, яғни “**зәһәр**” у құйған ыдыс; ауыспалы мағынасында “өт жолы” (“желчный пузырь”) деген мағына береді. **Заһарданның зығырданға** айналуын қазақ тілінің дыбыстық жүйесі тұрғысынан дәлелдеуге бола-

тын құбылыс. *Зәһар* сөзі {h} дыбысының ерекшелігіне байланысты бірде *зәр* (зәр қашад), бірде *зығыр* (*h~з, ә~ы*) түріне ауыса береді.

Сонымен, Ә.Қайдаров, бұл тіркестің, *зығырданның қайнауы*, яғни у салған ыдыстың қайнауы мен қатты ашуланудың, бойды ыза кернеудің арасында логикалық та, образдылық та байланыс, ұқсастық бар деп көрсетіп, бұл үдерісті биологиялық тұрғыдан да дәлелдеуге болады дейді.

Жанды (жанын) жегідей жейді. Жанын қатты қинады, ішқұса уайым болды, азапқа сала маза-лады (ҚТФ, 182). Он томдық түсіндірме сөздікте жегі сөзіне жеп құртатын ауру, құрт деген түсінік берілген.

Жібершілеп тапсыр салған ой ма екен,

Немене екен, әлде жегі жей ме екен. (Б.Құлеев).

Ол Зияш басына төнген қара естігелі ұмыт болған уайымы жанын қайтадан жегідей жеп, құсасы ішінде (М.Мақатаев, Қос қарлығаш, 1988, 65).

“Жегі” сөзінің алғашқы шыққан тегі түркі тілдері деп шамалауға аз-кем деректер жоқ емес, деген ғалым Ә.Нұрмағамбетовтың пікіріне назар аударалық. Одан әрі зерттеуші бұл сөздің төркінін төмендегіше өрбітеді.

Ертедегі түркі жазба ескерткіштері тілінде осындай дыбыс құрамындағы сөздің екі мағынасы кездеседі. Біріншісі, иегу-ас, тамақ (ДТС, 253). Қазіргі қырғыз тілдерінде осы түбірден туындаған: *жегиликүу* – ішіп-жеуге жарамды, дәмді мағынасында ұшырасатынын көрсеткен жөн.

Түркі тілдерімен туыстас саналатын монғолдарға: *зоог* – ас, тамақ, ас-суы мағынасын береді (Мон.-каз. сөз.,; Қаз.-мон. сөз.). Бұл да “*жегі*” сөзінен онша алшақ кетпейді.

Осы тілдік деректерге қарағанда, адам немесе жануар тәніне зақым келтіретін жоғарыдағы сөздер пайда болуы мүмкін деген ой оралады. Егер «*жегідей жеуді*» көрсетілген тілдік деректерге сүйеніп, қазіргі тұрғыдан қазақшаласақ – тамақ сияқты, тамақша жеу болмақ. Дәлірек айтқанда, құрт қасиеті – тірі тәнді өзінің өмір сүруі үшін жеп пайдаланады. Әрі ойсырата, обыға жейді. Мұндай қасиетті тілімізде “*обыр*” деп те атайтыны белгілі. Енді осы мағыналас сөз басқа түркі тілдерінде былай дыбысталады. Мысалы: хакас тілінде: *геек* – обыр (Хак.-рус. сл.); туваша: *чазый* – обыр (Рус.-тув.сл.) мағыналарына нұсқайды. Бұл жерде қазақ тілінде «ч»-ның «ж»-ға, «к» немесе «з»-ның «г» дыбысына ауысу заңдылықтарын түсіндіріп жату артық. Соңғы тілдік деректерге сүйенсек, «*жегідей жеу*» тіркесінің бізге түсініктірек мағынасы – «*обырдай жеу*» дегенді аңғартады.

Жоғарыда бұл сөздің екі мағынасы бар деп айтылды. Соның екіншісі *йегу* – өткір пышақ, ұстара (ДТС, 253). Бұл құрал да жұмысты ойластыра, обыға орындайды емес пе? Ғалым «*жегі*» сөзінің төркінін теңеу, бейнелеу, ретінде осыдан шығарсақ та болады дей отырып, «өткір пышақ, ұстара» мағынасында «*жегі*» тұлғасы қазіргі түркі тілдерінің бірде біреуінде кездеспейді. Сондықтан, алғашқы пікіріміз дұрыс деген қорытынды жасайды [3; 108]. Біздіңше, **жанын жегідей жеді** фразеологизмнің басқаша талдауға да болады. Көне түркі сөздігіне йек – жын – пері деген мағынаны білдіреді. Қазақ тіліндегі **жескұрын** сөзі **жеск көру** фразеологизмнің құрамында кездеседі. «Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты» мақалының құрамындағы жік пен көне түркі сөздігіндегі йек сөзінің мағынасы бір. Мақал да бұл жын-шайтан, пері шықты деген ұғымда жұмсалып тұр.

Ал құрт болса тек материалдық дүниені, яғни өкпені т.б жей алады. Рухты жей алмайды. Рухты жейтін жын мен пері.

Сонымен бұл тұрақты тіркес жанымды жын-шайтандай жеді деген мағынаны білдіреді деп топшалаймыз.

Тілдік қолданысымыздағы **мысы құру** тұрақты тіркесі де жиі қолданылады. Амалы таусылды, лажсызданды (ҚТФС, 400) ұғымын білдіретін бұл фразеологизмнің жалпы мағынасы түсінікті сияқты.

Әжемнің әзір жүре қоймайтынына көзім жетіп, мысым құрып жарыла жаздаймын. (М.Мақатаев, Әже, 42).

Қаскүнем жер астына қалды бұғып,

Барады жануар ат әлі құрып.

Бұрылмас бауыздасаң басы қатты,

Талды ма шіркін жігіт мысы құрып

(Ғ.Қайырбеков).

Ал, осындағы мысы дегеніміз не?

Академик Ә.Қайдаровтың деректеріне сүйенсек, бұл сөздің төркінін былай түсіндіреді: бұл сөз тәуелдік формада тұрғандықтан, негізгі түбірі мыс болады. Бірақ, “медь” мағынасындағы “мыспен”

еш қатысы жоқ. Бұның бұрынғы мағынасы ұмыт болып, тек осы фраза құрамында ғана кездеседі. Алайда, бұл сөз көне түркі, қазіргі түркі тілдерінің кейбірінде әртүрлі фонетикалық тұлғада (*bis~быс~пыс~піс~мыс~міс* түрінде) сақталған. Және де о баста да, қазір де пышақ, қылыш, селебе тәрізді өткір аспаптардың жүзін білдіреді. Сонда тіліміздегі мысы құру//мысы қайту фразалары бас-қаша айтқанда «жүзі қайту, жүзі қайырылу, мұқалу» деген нақтылы мағынаның негізінде жасалып, идиоматикаға айналған.

Сонымен, *мыс* сөзі түркі тілдерінің төл түбірі. Бұл сөздің арғы төркіні пышақ, пішу, пішен тәрізді сөздер екені байқалады. Яғни, *мыс* та *пыш* те бір түбірден өрбіген сан алуан этимологиялық варианттар. Мысалы, қазіргі ұйғыр, тува тілдерінде *bis* сөзі жеке-дара қолданылады. Махмұт Қашғари заманында *піш/біс* түбірлері туынды түбір болып есептелінген. Мәселен, көне ұйғыр жазу ескерткіштері тілінде *бі* “пышақтың жүзі, пышақ сияқты аспап” мағынасында қолданылып, *бі бісри* қос сөзі “қол қаруы” мағынасында жиі кездескен. Кейінгі дәуірлердегі *пыш ~ піс ~ быс ~ біс ~ мыс ~ міс* тәрізді тұлғалар-с/-ш форманты арқылы жасалған туынды түбір. Ғалым дәл осы дәуірде олар қимылды да, затты да білдіретін синкретикалық қасиетке ие болған, – деп қорытынды жасайды [7; 291].

Қорытынды

Сонымен ойымызды осы фразеологизмдердің құрамындағы көмескі сөздерді зерттеуге жол ашып, із түсірген ғалым Ә.Қайдаровтың «Бүгінгі таңда бізге беймәлім мағынасы күңгірттенген, қолданылуы шектелеген сөздердің бірқатарын ғасырлар бойы қалыптасып, тұрақтанып, біртұтас болып құрылған фразеологизмдер құрамынан іздегеніміз абзал. Біле-білсек, бұл тәрізді сөздердің мағынасының күңгірттенуіне де және сол сөздердің құпия-сырын ашып беруге де себепші болатын фразеологизмдердің өздері болмақшы» [7; 291], – деген пікірімен қорытындылағымыз келіп отыр

Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260438 гранты)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969. – 735 б.
- 2 Қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігі. I том. – Алматы, 1974-1986.
- 3 Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз / Ә. Нұрмағамбетов. – Алматы: Рауан, 1994. – 309 б.
- 4 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы: 19 - т. – Алматы : Жібек жолы, 2004 .– 144 б.
- 5 Айтматов Ш., Шаханов М. Ғасыр айрығындағы сырласу / Ш. Айтматов, М. Шаханов. –Алматы: Рауан, 1997. – 257 б.
- 6 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері / Б. Сағындықұлы. – Алматы: Санат, 1994. – 261 б.
- 7 Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдаров. – Алматы, 1998. – 308 б.

А.О. Тымболова, К.С. Калыбаева, А. Мурзинова

Исторические мотивы в составе фразеологизмов казахского языка

В статье рассматриваются исторические мотивы, сохранившиеся в устойчивых словосочетаниях казахского языка. Их изучение важно для истории языка. Доказано, что слова в некоторых устойчивых словосочетаниях языка по прошествии тысяч лет начинают терять свое первоначальное значение или становятся неясными. Слова передаются от одного народа к другому разными путями. Посредством этого можно узнать о культурных связях и отношениях между народами в древние времена, даже если иногда нет исторических записей и памятников. В статье обосновывается процесс возникновения идиом, рассматриваются фонетически устаревшие формы устойчивых словосочетаний в казахском языке. Авторы приходят к выводу, что необходимо достаточно большого количества времени, чтобы группа слов превратилась в идиому.

Ключевые слова: исторические мотивы, устойчивые словосочетания, пословицы, происхождение слова, устаревшие слова.

A.O. Tymbolova, K.S. Kalybayeva, A. Murzinova

Historical motifs in the phraseological units of the Kazakh language

The article considers the historical motives preserved in the set phrases of the Kazakh language. Their consideration is important for the history of the language. Words in some of the set phrases of our language, after thousands of years, begin to lose their original meaning or become unclear. Words are passed from one people to another in different ways. Through such exchanges, one can learn about cultural ties and relations between peoples of distant times, even if sometimes there are no historical records and monuments. Even some of the components are becoming idioms. This idiomizing of words is considered to be a difference that emerged from the meaning of set phrases. Thus, it takes a long time for a group of words to turn into an idiom. Everyone who grew up on wealth, embodied in the treasure of their native language, uses the correct phrases, aphorisms and proverbs. But hardly anyone will understand individual words in these set phrases and proverbs. No matter how much we know our language, there are many unknown words. Therefore, many aspects of our native language are not yet revealed to us. Therefore, the article discusses phonetically outdated forms of set phrases in the Kazakh language.

Key words: historical motives, set phrases, proverbs, origin of the word, obsolete words.

References

- 1 (1969). Drevnetiurkskii slovar [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad [In Russian].
- 2 (1974-1986). Qazaq tilinin 10 tomдық tysindirme sozdigi [10-volume explanatory dictionary of the Kazakh language]. Vol. I. Almaty [In Kazakh].
- 3 Nurmagambetov, A. (1994). Bes zhyz bes soz [Five hundred and five words]. Almaty: Rauan [In Kazakh].
- 4 Auezov, M. (2004). Shygarmalarynyn elu tomдық tolyq zhinagy [Fifty-volume complete collection of his works]. Vol.19. Almaty: Zhibek zholy [In Kazakh].
- 5 Айтматов, Ш. & Шаханов, М. (1997). Gasyr airygyndagy syrlasu [A turn-of-the-century affair]. – Almaty: Rauan [In Kazakh].
- 6 Saғындықұлы, Б. (1994). Qazaq tili leksikasy damuynyn etimologiialyk negizderi [Etymological bases of Kazakh language vocabulary development]. Almaty: Sanat [In Kazakh].
- 7 Qaidarov, A. (1998). Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty [In Kazakh].

Ж. Жұмабаева, А. Аманбаева,

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
(E-mail: janar_tolendi@mail.ru, AAisaule@mail.ru)*

Қазақ тіл біліміндегі фонетикалық және фонологиялық транскрипция

Қазіргі қазақ тіл білімінде транскрипция мәселесін арнайы зерттеу қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені ғалымдардың зерттеулерінде транскрипция жайында қозғалғанымен, оның жүйесі көрсетілмей, бірізділік сақталмай келеді. Мақалада жалпы транскрипция ұғымы мен оның жалпы тіл біліміндегі зерттелу жайы сөз болады. Сондай-ақ дыбыс пен жазудың ара қатынасы, яғни қазақ тіл біліміндегі фонетикалық және фонологиялық транскрипцияның мазмұны мен айырмашылығы тілдік деректер негізінде анықталады. Қай тілді алсаңыз да оның таңба ретінде жазылуы мен оның дыбысталуында ерекшелік болып жатады. Яғни транскрипция арқылы біз орфография мен орфоэпияның ара-қатынасын анықтаймыз. Жалпы графика шартты таңба ретіндегі дыбыстың бейнесі болса, ал транскрипция дыбысталуын дәл көрсету үшін берілетін шартты таңба. Транскрипцияның негізгі қызметі сөздің дыбыстық немесе фонемалық қызметін дәл көрсету болып табылады. Бір фонема жазуда әртүрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда бір фонема бір ғана таңбамен белгіленеді. Осы кезге дейін қазақ тіл білімінде дыбыстарды транскрипциялаудың жүйесі берілмей, әртүрлі таңбаланып келді. Сондықтан ғылыми зерттеуде қазақ тілінің фонетика-фонологиялық транскрипциясын жүйелеу мақсатында фонетикалық пен фонологиялық транскрипцияны ажыратып көрсету қажет. Осы орайда сөздерді транскрипциялау үшін әрбір фонеманың акустикалық және артикуляциялық сипаты ашылып беріледі. Сондай-ақ транскрипцияланған сөздердің просодикалық ерекшелігін ашып беру мақсатында мәтін интонациялық тұрғыдан синтагмаға бөлініп, интонация модельдері көрсетілетін болады.

Кілт сөздер: фонетика, әріптер, әріп тіркестері, транскрипция, фонетикалық транскрипция, фонологиялық транскрипция, акустика, артикуляция.

Kipicne

Қазіргі таңда қазақ фонетикасы, дәстүрлі фонология, сингармониялық фонетика, интонология саласы қарқынды дамып, әртүрлі зерттеулермен толықтырылып келеді. Сондай-ақ қазақ фонетикасында дыбыстардың жасалым, естілім, айтылым сипаттамалары эксперименттік талдау негізінде зерттелді. Қазақ тілінің сегментті және суперсегментті бірліктерінің қызметі, компоненттері, фонем-интонациялардың дайындықсыз сөйлеудегі көрінісі мен сөз ағымының просодикалық ерекшелігі, мәтін интонациясының прагматикалық аспектісі, фонемалардың вариант-вариация өзгешеліктері жан-жақты қарастырылды. Соның нәтижесінде дәстүрлі фонология мен интонология, фонетика (артикуляторлық фонетика) саласы қарқынды дамып, монографиялар мен ғылыми зерттеулер жарық көрді.

Қазақ тіл білімі болашақта дамып, қазіргі техника мен технологияның өсуімен байланысты заманға сай жетік тіл ретінде игерілуі үшін тілдік ақпараттар ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараланған жөн. Осы орайда құрылымдық тіл білімінің ішіндегі фонетика саласына қатысты кейбір мәселелер, яғни транскрипцияның түрлері мен қойылатын белгілер қайта қарастыруды қажет етіп отыр. Себебі транскрипцияға қатысты пікірлер А.Байтұрсынұлы, І.Кеңесбаев, С.Мырзабеков, Ғ.Қалиев, К.Аханов, Реформатский А.А., Жүнісбек Ә. сынды зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде айтылғанымен, арнайы зерттеу жұмысы ретінде қарастырылмады және ортақ транскрипция үлгісі берілмеді. Сол себептен зерттеудің негізінде транскрипцияның ортақ үлгісі беріледі. Транскрипция ауызша сөздің дыбыстық сипатын ашып береді. Осы жағынан келгенде «Орфоэпиялық сөздікте» сөздердің айтылымы фонетикалық транскрипция арқылы берілетіндіктен, сөздік жасауда да тиімді болып отыр.

Әдістері мен материалдар

Жалпы тіл білімінде транскрипция (латынның transcriptio) — қайта көшіріп жазу деген мағынаны білдіріп, белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп көрсету үшін пайдаланылатын шартты таңба [1]. Яғни дыбыс пен оның таңбасы, яғни сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бір-бірімен сәйкес келе бермейді. Сондықтан осындай сәйкессіздіктерді барынша азайтып, дыбыстық тілді мүмкіндігінше дәл беру үшін лингвистикада арнайы жазу — транскрипция қолданылады.

Тіл білімінде транскрипцияның екі түрі бар: **фонетикалық** және **фонематикалық**. Фонетикалық транскрипция — ауызша айтылған сөздің дыбысталуын неғұрлым дәл беру үшін қолданылатын жазу тәсілі, яғни дыбыс айтылуына қарай жуықтады, фонеманың вариант, вариациялары да қолданылады. Мысалы: *Амангелді* [Амаңгелді], *бейсенбі* [бейсембі], *қазан қап* [қазаңған]. Фонематикалық транскрипция сөздердің дыбысталуындағы өзгерістерді ескермей, тек фонемаларды жазады, яғни бір фонеманың вариант, вариациялары бір ғана таңбамен беріледі, яғни фонеманы дәл беру мақсат етіледі. Мысалы: *қору* [қорұу], *қиын* [қыйын], *кййік* [киік].

Қазірге дейін фонетикалық-фонологиялық транскрипция жайында жеке-жеке қарастырылғанымен, ортақ бір үлгісі болмай отыр. Яғни фонетикалық шартты белгілердің әртүрлі берілуінен мәтінді бірден түсініп оқу қиын, сондықтан да ортақ үлгі қажет.

Ауызша мәтіндегі дыбыстарды фонетикалық және фонематикалық транскрипция тұрғысынан дәл бейнелеп беруде ғалымдардың ұстанымдары әртүрлі. Ғалым Ә.Жүнісбектің зерттеу жұмысында фонетикалық транскрипцияның екі нұсқасы берілген [2]. Бірінші нұсқада дыбыстардың әртүрлі комбинаторлық вариантын белгілейтін ассимилятивті транскрипция берілсе, ал екінші нұсқада дыбыстардың тембралды сипатын белгілейтін сингармологиялық транскрипция берілген. Ғалым екі нұсқаның да қолданылу аясын ашып көрсетеді. Яғни ассимилятивті-орфоэпия тұрғысынан бірінші нұсқа қолданылса, ал сингармо-орфоэпиялық тұрғыдан екінші нұсқа қолданылады деген ұсыныс айтады.

Ауызша мәтіндегі дыбыстарды транскрипциялау үшін әрбір дыбыстың фонетика-фонологиялық сипатын анықтау қажеттілігі туындайды. Өйткені әр дыбыстың транскрипциясын беру үшін оның жуан-жіңішкелік, еріндік-езулік позициялары анықталып, оған арнайы белгілер қойылады. Сондай-ақ созылыңқы, ашық, қысаң екенін көрсететін белгілер де транскрипциялау кезінде беріледі.

Транскрипцияға қатысты І.Кеңесбаев, С.Мырзабеков, К.Аханов, Ғ.Қалиев, Ә.Жүнісбек, Ж.Әбуов сынды ғалымдар өзіндік тұжырым жасаған. Мәселен Ғ.Қалиев «транскрипция» сөзін «дыбыстаңба» деп аударып, «Дыбыстаңба графикалық, орфографикалық нормаларға байланыссыз сөйлеудің ең нәзік реңктерін мүмкіндігінше дәл беруді көздейді» — деген анықтама береді, ал С.Мырзабеков транскрипцияның екі түрі болатынын айтып, фонетикалық транскрипцияға **ат, ет, от, өт** деген мысал келтіреді де, <т> фонемасының дауысты дыбыстың ықпалымен әртүрлі реңкке ие болатынын, бірінші т — езулік жуан; екінші — езулік, жіңішке; үшінші — еріндік, жуан; төртінші — еріндік, жіңішке екенін айтады. Сондай-ақ сөз о, ө дыбысынан басталғанда, алдынан әнтек у келетінін, ал е-ден басталғанда әнтек й келетінін айтады. С.Мырзабеков фонетикалық транскрипция белгілерін де қоса береді. Мысалы: еріндік — °, жіңішке — ', ∨ — ұяң; ∧ — қатаң; : — созылыңқы; < — ашық [3]. Академик І.Кеңесбаев транскрипцияға сөз екпіні (') мен тіркес екпінді (˘) білдіретін белгілерді және сөйлем ішіндегі кідірісті /, сөйлемнің аяқталғанын көрсететін // белгіні, ал екпін түсетін буынды белгісімен береді [4]. Ал Ә.Жүнісбек пен Ж.Әбуовтың «Фонетическая запись казахского текста» атты еңбегінде транскрипция үлгісін беруде Халықаралық фонетикалық әліпби мен «Советская тюркология» журналындағы транскрипция үлгісін пайдалана отырып, фонетикалық транскрипция үлгісін береді. Мысалы, жуан езулік үндестік әуен, жіңішкелік белгісі ('), жуан еріндік (о), жіңішке еріндік ('о), қатаңдық белгісі (∨) ұяңдық белгісі: (^), жуысыңқылық белгісі (=), түсірілу (көмес дыбысталу) (.) [2].

Ал «Қазақ тілі энциклопедиясында» фонетикалық транскрипциядағы таңбалардың жиынтығын фонетикалық әліпби деп атайды да, оның принциптерін көрсетеді.

- әрбір дыбысты белгілеу үшін бір-бір таңба болуы шарт, яғни таңбалардың саны жеткілікті болуы қажет;
- белгілі бір дыбыстың айрықша ерекшелігін дәлме-дәл көрсету үшін қосымша диакритикалық таңбалардың болуы міндетті;
- таңбалардың барлығы да оңай, қолайлы, тез жазуға да, еске сақтауға да ыңғайлы, белгілеуге жеңіл болуға тиіс;
- дыбыстың (сөздің) айтылуы неғұрлым дәл берілуі керек [1].

Сондай-ақ әлемдік тәжірибеде транскрипциялаудың белгілі бір принципі сақталады. Мысалы, бас әріптер мен тыныс белгілердің қолданылмайтындығы; қысқартылған сөздер мен сандардың дыбысталуы бойынша берілуі; сұраулы және лепті әуендерге (интонация) әуендік белгілердің қойылуы; фонетикалық транскрипцияның мәтіні тік жақшамен, фонематикалық транскрипцияның мәтіні сынық жақшамен берілетіндігі айтылған [5].

Зерттеуде аудиторлық, эксперименталды-фонетикалық талдау, фонологиялық, артикуляторлық-акустикалық зерттеу және фонетика-фонологиялық талдау, жинақтау, жүйелеу, транскрипциялау т.б. әдістері қолданылады. Транскрипциямен қатар фонетикалық белгіленім үлгісін жасау да қажет. Қа-

зіргі қазақ тілінің ұлттық корпусы жасалу үстінде, соған сәйкес фонетикалық белгіленімін әзірлеу де қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені ұлттық корпусқа әрбір дыбыстың өзіндік ерекшелігін нақты берген жөн. Фонетикалық белгіленімнің фонетикалық, фонологиялық транскрипциядан ерекшелігі бар. Фонетикалық белгіленім ұлттық корпустың базасындағы мәтіндерде қолданылады. Мәтіндегі әрбір дыбыстың акустикалық, артикуляциялық, перцепциялық сипаты беріледі. Мысалы, әліппе — жіңішке әуезді, ә-ліп-пе: ә — дауысты буын, ліп — бітеу буын, пе — ашық буын; ә — ашық, тілортасы, езулік; л — тілұшы, жанама жуысыңқы, үнді; і — қысаң, тілортасы, езулік; п — ерін-еріндік, тоғысыңқы, қатаң; е — құранды, тілортасы, емеурін езулік. Алайда бұл сипаттама әлі жетілдіруді қажет етеді. Себебі көрсетілген белгіленім фонологиялық жағынан толықтыруды қажет етеді.

Нәтижесі және олардың талқылау

Сөз ағымын мүшелеудің заңдылықтары қандай деген сұраққа жауап іздеген ғалымдардың көбі оның тілдегі бірліктерге (сөзге, сөз тіркесіне) сүйене бермейтінін, мұндайда тыныстау заңдылықтарының да қосылатынын аңғарған. Сөздердің сөз ағымында белгілі бір топтарға бірігуі ырғаққа байланысты болады. Бұл әсіресе өлең жолдарында қатаң сақталады. Прозалық сөзде де ырғақ болады. Ырғақ дегеніміз белгілі бір буын санының бірдей уақыт аралығында қайталанып отыруы. Бірақ кез келген сөздер бірігіп, бір ырғақты топ құрай бермейді, екі сөздің басы бірігіп, бір ырғақпен айтылу үшін олардың арасында мағыналық та байланыс болу керек [6]. Жоғарыда келтірілген тұжырым бойынша мәтінді ырғақты топқа бөлейік. Себебі прозалық мәтінде де ырғақ болады.

¹Қыйырына ²көз ³жетпес // ⁴шалқар ⁵теңіздің ⁶жағасында / ⁷төбесу ⁸гөк /, ⁹айағы ¹⁰жер ¹¹треген // ¹²ақшағала ¹³үйлөрү / ¹⁴сап ¹⁵түзеген // ¹⁶алып ¹⁷қала / ¹⁸тыныстап ¹⁹жатты//. ²⁰Алыстан / ²¹немесе / ²²тым-тым ²³биіктен ²⁴қарағанда /, ²⁵сұу ²⁶жағалап ²⁷жұусаған // ²⁸бір ²⁹ғора ³⁰қой ³¹секілді / ³²үйүрүліп ³³көрүнеді // ³⁴Шайдай ³⁵ашық ³⁶гүндөрү / ³⁷үстін ³⁸қоп-қою / ³⁹түтүн ⁴⁰басып //, ⁴¹мұнарға ⁴²түншүгүп ⁴³жатар / ⁴⁴қаланың ⁴⁵көрүнүсі /, ⁴⁶әсіресе / ⁴⁷ішіне ⁴⁸кіргенде // ⁴⁹бар ⁵⁰сымбатын / ⁵¹алдына ⁵²жайып ⁵³салар ⁵⁴еді // ⁵⁵Дүнүйөжүзіндегі / ⁵⁶мйліондаған ⁵⁷түргүнү ⁵⁸бар // ⁵⁹жойқұн ⁶⁰шаһардан / ⁶¹сырт ⁶²көзгө ⁶³айымашылығы ⁶⁴жоқ ⁶⁵болүп / ⁶⁶көрүнгенімен //, ⁶⁷анықтап ⁶⁸қараған ⁶⁹адам / ала ⁷⁰бөтөн ⁷¹ерекшелігін ⁷²де / ⁷³табар ⁷⁴еді // ⁷⁵Әсіресе / ⁷⁶төрт ⁷⁷тағаңға ⁷⁸орналасқан // ⁷⁹алты ⁸⁰қабатты ⁸¹үйлөр / ⁸²қаздай ⁸³тізіліп //, ⁸⁴өзүнүн ⁸⁵ешпір ⁸⁶елде ⁸⁷жоқ // ⁸⁸әсем ⁸⁹архитектұрасымен / ⁹⁰көз ⁹¹тартатын // ⁹²Күндүз ⁹³қырдан /, ⁹⁴түндө ⁹⁵енізден / ⁹⁶соққан ⁹⁷жел / ⁹⁸ийін ⁹⁹трескен / ¹⁰⁰қызыл ¹⁰¹кірпіш / ¹⁰²үйлөрдін ¹⁰³қалқасында / ¹⁰⁴қамалып ¹⁰⁵қалмай //, ¹⁰⁶арбайған ¹⁰⁷таған-сыйрақтардың ¹⁰⁸арасынан / ¹⁰⁹сусылдап ¹¹⁰өтөр ¹¹¹еді ¹¹²де /, ¹¹³қаланы / ¹¹⁴ийіс-қоқыстан ¹¹⁵тазартып /, ¹¹⁶желпіп ¹¹⁷тұрар ¹¹⁸еді// (Оралхан Бөкей. Жетім бота. Повесть).

Берілген мәтін бес сөйлемнен 52 ырғақты топтан, 118 бунақты топтан тұрады. Мәтіндегі ырғақты топ мағынасына қарай топтасып бөлініп отыр. Егер олардың аражігін ажырататын болсақ, мәтіннің желісін, мазмұнын түсіне алмаймыз. Зерттеуші А.Фазылжанованың пікірінше, сөз ағымындағы ырғақты топтардың айтылуға икемді болуы үшін буын саны шектеулі болады, әрі олардың құрамындағы сөздер бір-бірімен қандай да бір (анықтағыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық және т.б.) қатынаста тұрып бір әуен өрнегімен үздіксіз айтылады [6]. Ғалым З.М.Базарбаеваның айтуынша, сөз ағымы көлемі мен мазмұн толықтығы жағынан әркелкі болса да, ол өзінің қабылдануы барысында фонетикалық тұрпаты жағынан тиянақталған жеке-жеке мағыналық бөлшектер — ырғақты топтар мен синтагмаларға мүшеленеді. Ырғақты топ дегеніміз өзінің соңғы буынына түскен ырғақ екпіні негізінде біріккен сөздердің ең кіші мағыналық тобы. Әдетте ырғақты топтар синтагмалармен үйлесіп отырады. Кейде бір синтагма бірнеше ырғақты топтардан тұрады [7]. Сонда ғалым З.М.Базарбаева сөз ағымындағы ең кіші мазмұнды бірлік ырғақты топ деп береді. Ал А.Фазылжанова ауызша сөздің заңдылықтары бойынша ұйымдасып тұратын сөз ағымы бірліктерін: 1) бунақты топ немесе фонетикалық сөз;

2) ырғақты топ;

3) синтагма;

4) сөйлем, — деп жіктей отырып, ең кіші бірлік ретінде бунақты топ немесе фонетикалық сөзді көрсетеді. Синтагмалар бунақты топтар мен ырғақты топтардан құралып, құрамындағы буындары синтагмалық екпін түскен буын айналасында ұйымдасады (Анықтағыш, 51-бет). Берілген мәтін он жеті синтагмадан тұрады.

Берілген мәтінді фонетикалық транскрипция бойынша белгілейтін болсақ, төмендегідей болады. Себебі дыбыс пен оның таңбасы сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бір-біріне сәйкес келе бермейді.

Бұлардың арасындағы осы сәйкессіздікті барынша азайтып, дыбыстық тілді мүмкіндігінше дәл беру үшін лингвистикада арнайы жазу транскрипция (лат. transcriptio — көшіру) қолданылады [3]. Айталық, С.Мырзабеков бір ғана и әрпінің мынадай варианттарын көрсетеді. — 1) ый: мый, (жазылуы ми), қый (ки), ыйық (иық), таний (тани), қыйа (қия), қыйын (қиым), жый (жи), тыйын (тиын); 2) ій: кій (ки), тій (ти), ійне (ине), ійіс (иіс), бекій (беки), ерій (ери), бійлік (билік), ійір (иір), тійін (тиін); 3) үй: мұхұйт (мұхит), бұлтұй (бұлти), бұр-тұй (бұрти), жорұй (жори), мұқұйат (мұқият), құрұй (құри), құпұйа (құпия); 4) ұй: мурұйт (мұрит), мүлгұй (мүлги), түк-сұй (түкси), үрпұй (үрпи), үсұй (үси), мөлұй (мөли), дүнұйе (дүние). 5) и: институт, университет, инициатива, физика, кино. Жоғарыда берілген мәтінге фонетикалық транскрипцияны белгілеуде Ә.Жүнісбектің зерттеуіне сүйендік. Ғалымның фонетикалық транскрипцияны белгілеудегі шартты белгілерін негізге алдық. Ол шартты белгілер мыналар:

- жуан езулік үндестік әуен: « » bala
- жіңішкелік белгісі: « ' » t'il'ek'
- жуан еріндік: « ° » q°ul°un°
- жіңішке еріндік: « ° » t'oqs°t°°k°
- қатаңдық белгісі: « ^ » bolaḏu
- ұяңдық белгісі: « _ » kel
- жуысыңқылық белгісі: « _ » bız
- түсірілу (көмес дыбысталу): « , » ekı [2].

Қыйырына көз° ж'ет'п'ес' / шалқар т'ең'із'дің' жағасында / тө°б° °өс°ү̇ төк° / айағы жер ті,р'ег'ен' / ақшағала үйл°өр°ү / сап̇ т°үз°өг'ен' / алып̇ қала / тыныстап̇ жатты// алыстан / н'ем'ес'е / тым-тым б'ій'ік'тен' қарағанда // сұу жағалап̇ жұусаған / бір'ғора қой с'ек'іл'д'і / үй°үр°үл°үп° к°өр°үн'ед',// шайдай ашық г°үн°д°өр°ү / үс°т°үн° коп-қою / т°үт°үн̇ басып // мұнарға т'үн'ш'ұғ'ұп̇ жатар / қаланың к°өр°үн°үс°і / әс'і,р'ес'е / іш'ін'е к'ір'г'ен'д'е / бар сымбатын / алдына жайып салар ед', // д°үн°үй°өж°үз°үн'д'ег'і / м'ій'л'ій'ондаған т'ұр'ғ'ұн'ұ бар / ж'өй'қ'ұн̇ шаһардан / сырт к°өз°г°ө / ай'р-маш'лығы жоқ болұп / к°өр°үн'г'ен'і,м'ен' // анықтап қараған адам / ала б°өт°өн° ер'ек'ш'ел'іг'ін' д'е / табар ед', // әс'і,р'ес'е / т°өр°т тағанға °орналасқан / алты қабатты үй°л°өр / қаздай т'із'л'іп' // өз°үн°үн° / й'еш'п'ір' й'ел'д'е жоқ / әс'ем' архіитектұрасымен / көз° тартатын // к°үн°д°үз қырдан / т°үн°д°ө т'ең'із'д'ен' / соққан ж'ел' / ій'ін' т'і,р'ес'к'ен' / қызыл Т'ір'п'іш' / үй°л°өр°д°уң қалқасында / қамалып қалмай // арбайған таған-сыйрақтардың арасынан / с'ұу'с'ұлдап̇ өт°өр'ед'і д'е // қаланы / ій'іс'-қ'өк'ұс'тан тазартып // ж'ел'п'іп' тұрар й'ед',// (Оралхан Бөкей. Жетім бота. Повесть).

Берілген мәтіндегі дыбыстар фонетикалық транскрипциядағы белгілер арқылы мейлінше толық беріліп отыр. Мәтінде жіңішкелік белгісімен (« ' ») келетін сөздер жиі кездесті. Айталық, т'ең'із'дің', с'ек'іл'д'і, т'із'л'іп', ер'ек'ш'ел'іг'ін' д'е және басқа да сөздер. Ә.Жүнісбек зерттеуінде жуысыңқылық мына« _ » белгімен берілген, албіз мақаламызда жуысыңқылықты Орфоэпиялық сөздікке сүйене отырып «б» белгісімен белгіледік: қабатты, табар ед, арбайған. Мәтінде көмес дыбысталатын сөздер де кездесті. Ондай дыбыстар мына« , » белгі арқылы көрсетілді: еді — ед,. Сол сияқты жуан еріндікті беруде мына« ° » белгі қолданылды. Мәтінде жуан еріндікпен келетін сөздер жіңішке еріндікке қарағанда аз кездесті: т'ұр'ғ'ұн'ұ, ж'өй'қ'ұн̇, с'ұу'с'ұлдап̇, т'үн'ш'ұғ'ұп̇. Мәтінде ең жиі кездескені жіңішке еріндікпен келетін сөздер. Жіңішке еріндікпен кешелтін сөздер мынадай шартты «°» белгімен көрсетілді: к°өр°үн'г'ен'і,м'ен', өт°өр, б°өт°өн°, д°үн°үй°өж°үз°үн'д'ег'і.

Фонетикалық транскрипцияны беруде әр ғалым әртүрлі шартты белгілерді пайдаланған. І.Кеңесбаев өз еңбегінде мәтіндегі дыбыстардың айтылымын толық қамту үшін мынадай фонетикалық транскрипцияны қолданған. «Жиналыстыңертәнінэтәңертәң (Жомарт) ауданғажалғызтәртты // жиырмабестәнжаңасқанжалындыжігіт (ойғаалғанынетпәйғоймандәсәдә) шытырманәмүрәзіргәонұ (екісүрүндірдіқарапайымқартшақыпты) жолұндағыбірәтәмпешіктәй (қиқандасә) басынанбырақаттапкәтәтіндәй көрүшәндікәшәгіжиналысөлайемәс // жақыпты (тамырытәрәң) бәйтйрйгәтіпкөрсәтті // көрсәтіпқанағойғанәжок, (байқадәп) маңдайынантырсатырсәртпәкәтті. Тәттүмүт (әдәмәй) дәләсұныңалдындағанамықтапұтырып (бірәотұртқанАлмә, Жанәт) екіәғыз) бірәнадаңтұуғандай (бірәғалыптаншыққандай) бірәуұлдарәжәтті // екәуініңкөркү (мінезі) оқұуұтәң, (ойұ) арманытәңсырласқұрбұлар, еңәқыры (кйімдәрінәдәйін) парлапәкйәтін //» [4].

І.Кеңесбаевбұлмәтіндетексөзекпінментіркесекпіндібілдіретінбелгілердіқолданғанынжәнемәтінді жеңілдету үшін үшіншібуындардағы ерін үндестігін (оныңжартылай ықпалын) көрсетпегенін, сондай-ақ, әбелгісін тіркесекпінгеиесөздерді, / белгісінсөйлем ішіндегіфонетикалықпаузаны, // белгісінсөйлемшегін, ібелгісіннегізгіекпінгеиебуынды білдіру үшінқолданғанынайтады [8].

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазіргі тілтанымда фонетикалық транскрипция арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе болып табылады. Себебі фонетикалық транскрипция мен фонематикалық транскрипцияның ерекшелігі анықтама түрінде берілгенімен, олардың мәтіндегі қолданысы аз қамтылған. Сонымен қатар әр ғалым транскрипцияның шартты белгілерін әртүрлі белгілеген. Біз өз мақаламызда ғалым Ә.Жүнісбектің фонетикалық транскрипцияда қолданатын шартты белгілерін негізге алдық. Мәтінді транскрипциямен белгілеуде дыбыстардың ерекшелігін түгел қамтуға тырыстық. Нәтижесінде шағын ғана мәтінде жіңішке еріндікпен келетін сөздердің жиі қолданылғанын көруге болады. Болашақта фонематикалық пен фонетикалық транскрипцияның аражігін айқындап, олардың ерекшелігін және мәтіндегі қолданысын көрсететін зерттеулердің керек екенін болжадық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ тілі энциклопедиясы / Е.М.Арынның редакторлығымен шыққан. — Алматы: «IDK-TIPO редакциялық баспа орталығы», 1998. — 510 б.
- 2 Абуов Ж., Джунибеков А. Фонетическая запись казахского текста / Ж. Абуов, А. Джунибеков. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — С. 84.
- 3 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі / С. Мырзабеков. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. — 201 б.
- 4 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері / І. Кеңесбаев. — Алматы: Арыс, 2008. — 603 б.
- 5 Реформатский А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский. — Москва: Аспект Пресс, 2003. — С.536.
- 6 Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. — Алматы, 2004. — 198 б.
- 7 Базарбаева З.М. Сегментті және суперсегментті фонетика мәселелері / З.М. Базарбаева. — Алматы, 2016ж. — 746 б.
- 8 Қыдырбаев Қ. Транскрипция түрлері және қазақ мәтіндерінің транскрипциялану жайы / Қ. Қыдырбаев // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2011. — № 4(134).

Ж.Жұмабаева, А.Аманбаева

Фонетическая и фонологическая транскрипция в казахском языкознании

В статье рассматривается понятие общей транскрипции и ее изучение в общем языкознании. А также на основе языковых данных определяется соотношение звука и письма, то есть содержание и различие фонетической и фонологической транскрипции в казахском языкознании. Независимо от того, какой язык вы берете, его написание в качестве символа и его звучание является исключением. То есть транскрипцией мы определяем соотношение орфографии и орфоэпии. Обосновывается, что если общая графика представляет собой изображение звука как условного символа, то условный символ, который передается для точного отображения звучания транскрипции. Доказывается, что основная функция транскрипции заключается в точном отображении звуковой или фонематической функции слова. Одна фонема может быть помечена разными буквами при написании, тогда как в транскрипции одна фонема помечена только одним символом. До сих пор в казахском языкознании система транскрипции звуков не передавалась, а маркировалась по-разному. Авторы приходят к выводу, что в научных исследованиях с целью систематизации фонетико-фонологической транскрипции казахского языка необходимо различать фонетическую и фонологическую транскрипцию. При этом раскрывается акустический и артикуляционный характер каждой фонемы для транскрипции слов. Также в целях раскрытия просодической специфики транскрибируемых слов текст будет интонационно разделен на синтагму и показаны интонационные модели.

Ключевые слова: фонетика, буквы, словосочетание букв, транскрипция, фонетическая транскрипция, фонологическая транскрипция, артикуляция, разметка.

Zh. Zhumabayeva, A. Amanbayeva

Phonetic and phonological transcription in Kazakh linguistics

In modern Kazakh linguistics, the problem of transcription arose due to the need for special research. In the research of scientists, we are not talking about transcription, not about its system, the regularity is not preserved. The article discusses the concept of general transcription and its study in general linguistics. And also on the basis of language data, the ratio of sound and writing is determined, that is, the content and difference of phonetic and phonological transcription in Kazakh linguistics. No matter what language you

take, its spelling as a symbol and its sound is an exception. That is, by transcription, we determine the ratio of spelling and orthoepy. If the general graphic is an image of the sound as a conditional symbol, then the conditional symbol that is transmitted to accurately display the sound of the transcription. The main function of transcription is to accurately display the sound or phonemic function of a word. One phoneme can be marked with different letters when writing, whereas in transcription, one phoneme is marked with only one character. Until now, the system of sound transcription has not been transmitted in Kazakh linguistics, but has been labeled in different ways. Therefore, in scientific research in order to systematize the phonetic and phonological transcription of the Kazakh language, it is necessary to distinguish between phonetic and phonological transcription. At the same time, the acoustic and articulatory nature of each phoneme for the transcription of words is revealed. Also, in order to reveal the prosodic specificity of the transcribed words, the text will be intonationally divided into syntagma and intonemic models are shown.

Keywords: phonetics, letters, word combination of letters, transcription, phonetic transcription, phonological transcription, articulation, markup.

Reference

- 1 Aryn, E.M. (ed.) (1998). Qazaq tili entsiklopediiasy [Encyclopedia of the Kazakh language]. Almaty: «IDK-TIPO redaktshialyq baspa ortalygy» [in Kazakh].
- 2 Abuov, J., Junisbekov, A. (1991). Foneticheskaja zapis' kazahskogo teksta [Phonetic transcription of the Kazakh text]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 3 Myrzabekov, S. (1999). Qazaq tilinin dybys zhujesi [Sound system of the Kazakh language]. Almaty: Sozdik-Slovar' [in Kazakh].
- 4 Kesenbaev, I. (2008). Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh language education]. Almaty: Arys' [in Kazakh].
- 5 Reformatsky, A.A. (2003). Vvedenie v jazykovedenie [Introduction to Linguistics]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 6 (2004). Qazaq tilinin orfojepejalyq anyqtagyshy [Orthographic guide of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Bazarbayeva, Z.M. (2016). Segmentti zhane supersegmentti fonetika maseleleri [Problems of segmental and supersegmental phonetics]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Kydyrbayev, K. (2011). Transkripcija tyrleri zhane qazaq matinderinih transkripcijalanu zhajy [Types of transcription and place of transcription of Kazakh texts]. QazUU habarshysy. Filologiya serijasy — Messenger of KazNU. Philology series. Vol.4 (134) [in Kazakh].

A. Abasilov^{1*}, A. Kenes²¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan;*²*Institute for the development of the state language, Almaty, Republic of Kazakhstan
(e-mail: aman_abasilov@mail.ru, aydanakeness@gmail.com)*

Language policy: cis and kazakhstan experience

The article provides a comparative analysis of the language policy experience in the CIS countries and the Republic of Kazakhstan. To understand the current language situation in Kazakhstan, the achievements and shortcomings of the language policy of the countries coming from the Soviet system are demonstrated. To improve the state language policy, models that exist in the CIS countries and proposals that are useful for Kazakhstan science were presented. Taking into account the current state of the state language, the peculiarities of the development of the language situation in multiethnic countries, including the methods adopted by the CIS countries to solve the problems of forming the state language policy, the need for a new language policy is determined in Kazakh society. This indicates the relevance of the study. The study describes the impact of the difficult language situation in Kazakhstan after gaining independence on the state language policy. Based on the current language situation, the direction of further progress of language policy in the Republic of Kazakhstan will be determined. The article takes into account the experience of language policy in the Baltic states when the language situation was similar to Kazakhstan, and significant phenomena in the course of their implementation allow Kazakhstan to develop and implement a more effective language policy concerning national and foreign languages. Within the framework of the specifics of language policy in these countries, issues of functioning and Status feature, a review of legislation will be conducted. As an example, the reforms in the field of language that prompted Alash figures to do this, as well as the works of scientists who were engaged in systematic improvement of the use of the native language in life, both in the later and modern periods, are given. Data on the language policy of Kazakhstan in the Soviet system and documents on the state language policy in modern Kazakhstan are analyzed. Looking at historical and social factors affecting the policy, activity, and development of the state language from the point of view of social linguistics, the authors make proposals for the development of the status and policy of the state language.

Keywords: language policy, language situation, language planning, language development practice, state language, Kazakh language

Introduction

If language is a large-scale socio-historical phenomenon, language policy is a political-social complex system that exists simultaneously and simultaneously interacts with several factors (positive or negative). At the centre of our analysis, the current experience of language policy in Kazakhstan and the CIS countries is considered. Discussions and attitudes about the state language that have been taking place recently are opening the field of the issue of improving the language policy.

As a rule, the language policy in society does not consist only of purely linguistic measures aimed at narrowly solving language problems in the country. It relies on the examples of countries of the world related to language development, certain positions of public institutions, and special legislative documents of the state. In addition to these, language policy includes the relationship between language and society, language and people, preservation and development of the mother tongue, planning the development of languages by giving them status, changing or stabilizing the linguistic situation, etc. covering a wide range of critical issues. It is guided by research methods and scientific results of sociolinguistics in this direction.

When observing the direction of the language policy in Kazakhstan, as well as the state of the language situation in the country, when showing the number of languages in the socio-communicative system, it is necessary to rely on statistical data. For example, according to the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, we see that more than 130 ethnic groups speak 128 languages in the country. But this language is not actively used in society. They are divided into three groups according to their speakers and their role in society:

1) widely used languages (the state language is the Kazakh language and the Russian language is used equally);

2) rarely used languages (languages used as the language of instruction in secondary school);

3) languages with poorly developed social activity (a small number of languages without writing, taught only as a native language in Sunday schools, used only among representatives of their ethnic group, which is limited to them).

Following such a service load of languages in the Kazakh country, the national language policy has the following directions:

1. The policy of developing the Kazakh language as a state language.
2. The policy of using the Russian language as an official equivalent of the Kazakh language.
3. The policy of developing the English language as a proper entry language into the world economy.
4. Policy of preservation and development of other languages as mother tongue.

As a result of this policy, according to the latest 2009 population census in Kazakhstan, 74% of the population understands the Kazakh language orally, 64.8% reads fluently, and 62% write fluently [1].

Experimental

When language development is consciously undertaken and language policy is carried out in a democratic direction, it is first necessary to take into account the linguistic situation of any administrative territory at a certain time and the social factors affecting it. Two factors of different nature contribute to the linguistic situation in different territorial parts of the country. The first is objective factors, and the second is subjective factors. Among the subjective factors, the most important factor is the political factor or language policy [2; 62].

Language policy has always been considered an integral part of the general political course of the state. Whether it is the domestic policy concerning certain classes or social groups in a state, foreign policy about certain countries, national policy in a multiethnic state, and ultimately language policy is not considered separately from one of them.

Language policy is a system of political, social and social linguistic measures aimed at changing or stabilizing the language situation in society, implemented by the state and public organizations [3; 158]. In this case, language policy consists of measures taken to consolidate the status of the language in society, especially adopted laws, and positions. As a result of all this, language policy allows us to turn the state language into a real language of society.

Taking into account the world experience, any language develops or disappears in two different ways: the first - develops by itself, or falls out of use; the second is systematically developed or excluded by society, the state.

To consider the language situation in Kazakhstan from a social and linguistic point of view, it is necessary to take into account the historical and political events that contribute to the current state of the language situation in the Republic. The dynamics of the language situation in Kazakhstan were formed based on political, economic, and socio-cultural factors in the process of formation and development of the country in the period from 1917 to 1990 (the Soviet period in the history of Kazakhstan).

During the years of Soviet rule, language policy was one of the main elements of national policy. Therefore, any change in the state and party orientation in the USSR changed the understanding of the language problem among the people. The language policy in the multiethnic space of the Soviet Union was influenced by interethnic relations that developed at different times.

Language policy, language ideology and language planning in Soviet Kazakhstan were all under pressure from Soviet politics and ideology. This period in the language policy of Kazakhstan is connected with the course of the policy of the Communist Party, which is aimed at uniting the peoples and languages of the Soviet Union to strengthen such a system as the Soviet Union. From the same party position, a culture of "National in form, socialist in content" was formed in the country [4; 369].

After the revolution of 1917, the linguistic policy of the young Soviet state was based on the transfer of all multiethnic residents of the country to a single common language. The goal was that every Soviet citizen, regardless of nationality, could freely use the language "common" to society and through it master the highest peaks of World Culture. The theoretical foundations of the development of language policy and the justification of the socialist state's attitude to it were reflected in V. I. Lenin's policy on the national question of 1912-1914. After the end of the era of internal party struggle, and Stalin assumed the role of the sole leader of the Soviet state, language policy became ambiguous. Since the 1930s, the balance between Russian and other national languages of the Union, proclaimed by V. I. Lenin, has gradually been disrupted.

The February Revolution of 1917 brought together all the Kazakh intelligentsia. The citizens of Alash took an active part in raising the flag of liberation and achieving true independence. In April-May 1917,

regional Kazakh congresses were held in many regional and district centres, and Kazakh committees began to open.

One of the most important issues considered at the second all - Kazakh Congress in Orenburg on December 5-13, 1917 was the problem of language. At the Congress, Mirzhakyp Dulatuly noted that there are not enough schools in Kazakhstan, and there is a shortage of textbooks in the native language of Kazakhs, so it is necessary to build national schools. To solve these problems, the commission for the preparation of textbooks in the Kazakh language has started its work. The commission has started work on the introduction of a model of writing in the Kazakh language, translation of books into the Kazakh language, etc.

The first of the goals set by Alash figures in Kazakh society at the beginning of the XX century was to lay the foundations of the state system, and the second was to implement the state language policy. Alash intelligentsia served in the commission of education without mercy in educating the younger generation, bringing people to culture. Alash activist Akhmet Baitursynuly says that no language in the world comes out of itself, that language is born in the cauldron of everyday life of a rich country.

From the very beginning, the government of Alash paid great attention to the education of generations, and the future of generations. For the next generation to be literate in their native language, they published textbooks in their native language. In addition, the issue of Kazakh office management was put on the agenda. It adhered to the idea that education should be in the native language. Special attention was paid to the publication in the Kazakh language.

Until 1930, although the language policy of the Soviet Union was the ideology of the creation of a monolingual society, scientists proposed the peculiarities of the Kazakh language, the science of the Kazakh language in general, the methods of its research, and systematically promoted the use of our native language in life. After 1930, research in this direction began to be directed in the political direction. The main focus was on meeting the need to create the positions of the Soviet language policy.

In general, the language reforms carried out during the Soviet Union in the Allied republics of the USSR, in particular in Kazakhstan, caused intense controversy in the scientific community. Thus, the well-known Soviet historian and ethnologist M. N. Guboglo believes that the legislative approval of the state language status for national languages in the late 80s is not directly related to the actual linguistic needs of the people, but in fact, it was a political step aimed at making the national elites of the allied republics independent [5; 202].

On this issue, the Kazakh sociolinguist-linguist B. H. Khasanov, who was very concerned about the fate of the Kazakh language and the narrowing of its scope, expressed an opinion against it. B. H. Khasanov pointed out that several factors have become an "insurmountable wall" on the way to the introduction of the state language, among which he pointed out "the status of the Russian language formed by the priority of representatives of Russian nationality" and sharply criticized the equation of the language status of the Kazakh and Russian languages, justifying the fact that Kazakh-Russian bilingualism contributes to the strengthening of assimilation of Kazakhs [6; 30].

A broad view of language policy in the Soviet system includes the position that the Soviet government pursued a policy of "forced Russification" of the Union republics. At the same time, this position should be taken from different angles: language is not only a means of communication but also the basis of thinking, the existence of a person as a person, therefore, a change in the language identity of an individual is practically equivalent to a change in his thought. Soviet policy, knowing that freedom of language, along with freedom of conscience, is one of the foundations of human existence, continued to impose foreign languages. The return of language identity can normalize after some generations have passed, so language policy should determine the general direction of the movement based on this, the results of which will be visible within ten years.

The beginning of "perestroika", combined with the weakening of the role and authority of the Union, exacerbated internal contradictions in the Union republics, which began to use the language question to justify the need to grant States national sovereignty. The First Union republics to declare such a right were Estonia (1988), Latvia (1989), Lithuania (1989) and the Georgian SSR (1990), whose script and Alphabet differed from the Cyrillic alphabet and as a result had minimal linguistic and cultural ties with the Union. The response of the Union Center was an attempt to implement a strict language policy. For example, on April 24, 1990, the law "on languages of the peoples of the USSR" was issued, which declared Russian the official language for the first time in the history of the Soviet government. This normative legal act has

existed for more than a year and a half, but the fact of its adoption by the union has shown the importance of resorting to language policy to resolve growing national contradictions.

Although in most of the former Soviet republics the Russian-speaking population was balanced in comparison with the local-speaking population that existed in the USSR for more than 70 years, the newly independent states began to abandon the principle of linguistic pluralism imposed on them.

The beginning of period of language democracy began in 1989, which conditionally coincided with the period of perestroika in the Soviet Union, and continued its continuation with the national-linguistic policy of the former Soviet independent republics. This period of language policy is characterized by the desire of ethnic groups of the republics that have gained independence to pursue a new political status in their native languages.

Results and Discussion

The period 1991-2011 is characterized by changes in the process of trying to understand the national and civic identity of the people of post-Soviet countries, attempts to rediscover themselves as citizens of an individual state at a new level, and the return of history. After the collapse of the Soviet government, the Russian language lost its status as the official language and language of interethnic communication, and at present, in some post-Soviet republics, it is recognized only as the language of "no status" or a representative of a minority. For example, the Republic of Armenia reflected the main principles of language policy in the following documents:

1. The law of the Republic of Armenia "on languages" (adopted on April 17, 1993) regulates the language status and language relations of state authorities and management bodies, enterprises, institutions and organizations.
2. Charter of European regional languages Yazid, Russian, Greek and Assyrian languages are included in the list of languages of minorities in Armenia.

In Armenia, since 2011, the legislation has come into force that the native language is only Armenian. Research by the Gallup Institute confirms the practical implementation of this legislation: because in everyday life, 97% of citizens of the republic use the national language [7].

Over the past 20 years, the most acute language policy has been reflected in Turkmenistan. President Saparmurat Niyazov (1990-2006), who in his national policy focused on the creation of a monolithic Turkmen state, legally deprived the Russian language of its official status even as a state. The deprivation of state funding for Russian-language media and the press, the Prohibition of the import of Russian-language literature and the press, as well as the translation of all education into Turkmen, as well as the translation of the script from Cyrillic to Latin - all would create conditions for the development of Turkmen speakers with priority. Until 2007, learning Russian in Turkmenistan was possible only at the school of the Russian Embassy in Ashgabat.

Although in neighbouring Uzbekistan, Russian was the official language of the republic for some time after the collapse of the Soviet government, alongside Uzbek, which had state status (as required by the 1989 Soviet-Republican "Law on Languages"), since 1995, the law has made Uzbek the sole language of state administration and proceedings. came out. Even though Uzbekistan has a significant Russian-speaking community, the Russian language has been given the status of one of the languages of minorities. The main condition for admission to the civil service is the requirement to know the Uzbek language. This policy closed the way to power for representatives of other nationalities who do not know the Uzbek language.

Currently, the Russian-speaking population of Kyrgyzstan is facing significant problems. According to data from the Gallup Institute, 38% of citizens in this country use the Russian language in everyday life, and 52% of the population use the Kyrgyz language (the remaining 10% speak Uzbek, Tajik and other languages of the region). [7].

According to the law "On the State Language of the Kyrgyz Republic" dated February 12, 2004, the Russian language is defined as the official language of the republic (and the Kyrgyz language is the state language). In practice, it is observed that there is no fundamental difference between these two statuses because according to the same law, it is stated that "the rights and freedoms of citizens cannot be undermined based on lack of knowledge of the state or official language."

After the revolution of April 2010, with the coming to power of the Social Democratic Party of Kyrgyzstan and the declaration of Roza Otunbayeva as the "interim president of Kyrgyzstan", a revision of the republican legislation began. In particular, R. Otunbayeva confirms the need for "fundamental reform of the linguistic component of education" and suggests abandoning teaching Russian in schools. Considering

the natural decline of the Russian population in the country, it seems very reasonable to reorient the language policy model of Kyrgyzstan on the Tajik or Uzbek model.

In Moldova, after the collapse of the Soviet Union and between 1990 and 2000, the Russian language gained state status due to the large Russian-speaking population (according to various estimates, the share of Russian speakers was from 13% to 20%). The influence of nationalist groups increased when the leader of the pro-Romanian liberal party, Mihai Ghimpu (who was president from 2009-2010), came to power. As a result, a debate began in society about the unnecessaryness of the old Soviet policy, and at the same time, about reducing the role of the Russian language.

The language policy aimed at displacing the Russian language in the Baltic countries has borne fruit. As a result, the number of Russians in Lithuania is less than 6%, and the issue of the status of the state language in that country is no longer relevant [8; 67].

At that time, there were few indigenous peoples in Latvia and Estonia. Under the influence of their language policy, the relocation of the Russian-speaking people to their homeland was carried out very actively. As a result, after the collapse of the USSR, the number of indigenous Latvians and Estonians was comparable to the number of Russian residents. Nevertheless, the political authorities of these countries declared that speaking the mother tongue is the main principle of national policy and decided to abandon the idea of multinational states.

In the Baltic countries, the Russian language does not have official legal status. The Estonian language is the language of state administration, and since 1990, the Keeleinspeksioon ("Language Inspectorate"), a special structure, has been supervising its use in the public administration sphere. Its jurisdiction includes applying administrative sanctions to officials who violate the republican language legislation: conducting business in Russian or selectively punishing state employees, including non-Estonian-speaking employees (mostly teachers).

Today, in Georgia and Azerbaijan, the Russian language is used in everyday life only by the older generation, but young people are not interested in it. According to the Gallup Institute, only 6% of Azerbaijani citizens and 7% of Georgian citizens use Russian in everyday communication, while Azerbaijani and Georgian languages are used by 94% and 92% of the population, which shows that the status of the Russian language in Transcaucasia is quite low.

Since the mid-2000s, President Emomali Rahmon of Tajikistan has adopted a language policy aimed at strengthening national sovereignty, and as a result, on October 7, 2009, defining the Tajik language as the "state language of the Republic of Tajikistan", the law stipulates that "a citizen of the Republic of Tajikistan must know the state language." Thus, the Russian language was excluded from the sphere of public administration of the Republic, because "in Tajikistan, the proceedings of legislative, executive and judicial bodies are carried out in the state language" (Article 37, 6). In addition, the publication of normative legal acts in two languages was also stopped.

Article 7 of the current Constitution of the Republic of Kazakhstan, adopted on August 30, 1995, as a result of a referendum in the country, and Article 4 of the Law on Language in the Republic of Kazakhstan clearly state: "The state language of the Republic of Kazakhstan is the Kazakh language." And about the Russian language: "In state organizations and local self-government bodies, the Russian language is officially used on an equal footing with the Kazakh language (Article 5)." If we recognize the Russian language as the official language based on this, it will be a contradiction. Because Russian is unlikely to be an official language in Kazakhstan. The status of the Russian language is not equal to the status of the Kazakh language in the Constitution and the Law on Languages. If so, since the official language of Kazakhstan is not specified in legal documents, it is considered an illegal act to recognize it as an official language [9; 18].

It seems that there is no difference between the Kazakh language, which has a state status in the country, and the Russian language, which is considered to be officially used because both are used in the economy, politics, science, and mass media. Compared to the language policy of other countries reviewed above, Kazakhstan does not abandon the fundamental principles of the Soviet language policy based on old principles. It is evidenced by the rule that "The state creates conditions for learning and developing the languages of the people of Kazakhstan." This is also guaranteed by our Constitution. The consequence of this decision is that the country is legally and practically multilingual [10; 98].

Thus, the rapid spread of bilingualism and the development of multilingualism in Kazakhstan was not only due to historical events but also due to the country's language policy. The general state language policy should be based on 3 principles:

1. Through the law of the state protecting the language.
2. Promotion of the state language in society.
3. By allocating funds for the development of content in the state language.

Mass media in the country, first of all, the Internet, played a major role in the formation of both bilingualism and modern trilingualism. The field of education, where teaching is carried out in foreign languages, has led to the spread and development of multilingualism. These reasons are closely related to each other because the mass media and educational institutions of the republic are the drivers and implementers of the language policy of the state.

State programs for the implementation of the language policy in the Republic of Kazakhstan, divided into stages, are being implemented. However, our state language is still unable to become the language of full-fledged communication, business, and science. The reason for this is the attitude of the citizens towards the future of the language, the choice of the Russian language with the thought that it is "understandable to everyone".

Another problem is that the issue of bringing to administrative responsibility persons who violate the current language norms remains weak. There are various reasons for this. One of them is to avoid interethnic conflicts that may arise as a result of the language problem.

The language of our schools and kindergartens is being translated into a mixed trilingual format. Currently, in many institutions engaged in preschool education, the educational process is conducted in a mixed format. Given that a person's language is formed in childhood and youth, education in kindergartens and schools should be conducted following the National idea of the language.

Due to the existing problems, we are faced with the need to develop a new national language policy that will maximize the optimal functioning of the state language. A well-known public figure and politician Dos Koshim believes that the Kazakh language is one of the mainstays of aitys and conscious discussions, it is "the need for language in society" [11].

According to international experience, the need for a language is created in two ways: the first is based on the law. The state should adopt certain laws and create a need for the state language. The law provides for actions from such a measure as the rejection of certain types of activities in case of ignorance of the state language to fines for advertisers who make mistakes in writing in the state language. Such conditions exist in the laws of developed countries on the state language. Now, according to the second - the "Baltic countries approach", the need for the Kazakh language should be created by native speakers themselves. During the collapse of the Soviet government, the Russian - speaking population of the Baltic states did not recognize the native language of the local population-the state language and demanded that others speak Russian, as in Soviet times. Those who use the Russian language when obliging the state language by law said that "they discriminate against the Russian language". But in this case, representatives of the Baltic people, who have been subjected to the forced oppression of the Russian language for half a century, have come up with a new approach that does not trample culture, and human rights on the ground. At the root of this was the principle: **"no matter what language you speak, I have no business, and I speak my native language."**

In the Baltic states, people who spoke Russian in everyday society began to respond (or not respond at all) in the state language, in the language of the people who formed the basis of this state. Our Kazakh-speaking citizens should follow this approach. Because you don't have to look at anyone to do it. Only those who hear the words of the Kazakh language and see the inscriptions begin to understand the need to learn the Kazakh language. This is a great help for Russian-speaking citizens.

Seventeen years ago, Kazybek Isa's current "Kazakh Voice" newspaper wrote: "Let the Parliament, which tramples on the state language, be dissolved!" The article published under the title was hotly discussed in society. In 2011, the "Open Letter of 138" demanding the adoption of a law on the state language, which demanded the removal of the Russian language from the Constitution, was also supported by the people. This year, deputy Kazybek Isa sent another question to the Government, in which he made suggestions regarding the free use of the state language in all spheres [12]. Based on the opinion of Kazybek Isa, today, since the Law on Language was issued in 1989, when the number of Kazakhs was 39 per cent, the demographics of Kazakhs have doubled, and modern society demands the competent use of the state language in all spheres without any obstacles.

Conclusion

In short, the Kazakh language should become a real language of inter-ethnic communication. During the 30 years since the country became an independent state, the number of local Kazakhs has increased

significantly, and accordingly, the number of people demanding services in the state language has also increased. The real way to turn the Kazakh language into a real social communication language is the law. The international experience of the considered countries can serve as proof and an example. Latvia, whose language situation is similar to ours, amended the 1989 language law in 1992 and renewed the language law in 1999. After 1989, Estonia passed a new law "On the State Language" in 1995, realizing that the language situation has changed, and again in 2011, it passed the law. Lithuania amended the law after 1989 in 1995 and again in 2011. In addition to the Baltic states, neighbouring countries Uzbekistan and Tajikistan have adopted their new laws on the state language. Determining the conflicting relationship between the national languages of the old allied republics and the Russian language, showing the importance of taking into account linguistic diversity and national identity, he concludes that there is a good reason to re-enact our Language Law, which has not been updated in thirty years, to raise the status of our state language. we will take.

The article was written within the framework of grant funding for scientific and (or) scientific and technical projects for 2021-2023. The research was funded by the Scientific Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (grant AP09259988).

References

- 1 Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық акпарат институтының ресми деректері [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>
- 2 Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика. Оқу құралы / А. Абасилов. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2016. – 250 б.
- 3 Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі: Оқу құралы / А. Абасилов. – Алматы: Palitra-Press, 2016. – 250 б.
- 4 Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. – М., 2001.
- 5 Губогло М. Н. Переломные годы / М. Н. Губогло // Т.1. Мобилизованный лингвизм. – Москва, 1993. – 302 с.
- 6 Хасанов Б.Х. Механизм введения и реализации закона о языках в Казахской ССР и пути внедрения государственного языка в различные сферы жизни / Б.Х. Хасанов. – Алматы, 1990.
- 7 Gallup: Russian Language Enjoying a Boost in Post-Soviet States / Gallup [Official website]. – access mode: <http://gallup.com/poll/109228/Russian-Language-Enjoying-Boost-PostSovietStates.aspx>.
- 8 Лихачева А.Б. Русское слово в современной литовской речи / А.Б. Лихачева // Русский язык за рубежом. Вып. № 3 (197), 2006. – С. 67-70.
- 9 Абасилов А. Қазақстан Республикасы заңнамаларындағы мемлекеттік тіл: мәні мен маңызы, қызметі / А. Абасилов // Тағылым. – 2014. – №3 (15), қыркүйек. – 12-20 бб.
- 10 Туксаитова Р.О. Билингвистическая ситуация в современном Казахстане / Р.О. Туксаитова // Русский язык за рубежом. – Вып. № 1 (200). – 2007. – С. 97-101
- 11 Көшім Д. Қазақ тіліне қажеттілік тудырудың жалғыз жолы деректері [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://abai.kz/post/48226>.
- 12 Қазыбек И. Қазақ тілін қолдамайтындар – қазақты да қолдамайды деректері / сайт қазақ үні [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://qazaquni.kz/kogam/112366-qazybek-isa-qazaq-tilin-qoldamaytynd>

А. Абасилов, А. Кеңес

Тіл саясаты: тмд елдері мен қазақстандық тәжірибе

Мақалада ТМД елдері мен Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты тәжірибелеріне салыстырмалы талдау жасалады. Қазақстандағы қазіргі тілдік ахуалды түсіну үшін кеңестік жүйеден шыққан мемлекеттердің тіл саясатының жетістіктері мен кемшіліктері көрсетілген. Мемлекеттік тіл саясатын жетілдіру үшін ТМД елдерінде бар үлгілерді әрі қазақ ғылымына пайдалы боларлық ұсыныстар айтылды. Қазіргі мемлекеттік тілдің ахуалын, көп этносты елдердегі тілдік жағдайлардың даму ерекшеліктерін, соның ішінде ТМД кеңістігіндегі елдердің мемлекеттік тіл саясатын қалыптастыру мәселелерін шешу үшін қабылдаған әдістеріне қарап қазақ қоғамына да жаңа тіл саясаты қажеттілігі анықталып отыр. Бұл зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Зерттеуде егемендік алғаннан кейінгі Қазақстандағы күрделі тілдік ахуалдың мемлекеттік тіл саясатына әсері баяндалады. Қазіргі тілдік ахуалдың негізінде Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының келешектегі ілгерілеу бағыты айқындалады. Мақалада кезінде тілдік ахуалы Қазақстанға ұқсас болған Балтық елдеріндегі тіл саясатының тәжірибелері айрықша назарға алынып, оларды жүзеге асыру барысындағы елеулі құбылыстар Қазақстанға ұлттық және шет тілдеріне қатысты неғұрлым тиімді тіл саясатын әзірлеуге және іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл елдердегі тіл саясатының ерекшелігі, қызмет ету мәселелері мен мәртебелік ерекшеліктері аясында

заңнамаларға шолу жасалады. Алаш қайраткерлері жасауға түрткі болған тіл саласындағы реформалар, одан кейінгі және қазіргі кезеңдерде де ана тіліміздің өмірдегі қолданысын жүйелі түрде көтерумен айналысқан ғалымдардың еңбектері мысалға келтіріледі. Кеңестік жүйедегі Қазақстанның тіл саясаты туралы деректері, заманауи Қазақстандағы мемлекеттік тіл саясатының құжаттары талданады. Мемлекеттік тіл саясатына, қызметіне, дамуына әсер ететін тарихи, әлеуметтік факторларға әлеуметтік лингвистика тұрғысынан үңіліп, авторлар мемлекеттік тіл мәртебесі мен саясатын дамыту жөнінде ұсыныстар білдіреді.

Кілт сөздер: Тіл саясаты, тілдік ахуал, тілдік жоспарлау, тіл дамыту тәжірибесі, мемлекеттік тіл, қазақ тілі.

А. Абасилов, А. Кенес

Языковая политика: опыт стран СНГ и казахстана

В статье приводится сравнительный анализ практики языковой политики в странах СНГ и Республике Казахстан. Для понимания современной языковой ситуации в Казахстане показаны достижения и недостатки языковой политики государств-выходцев из советской системы. Для совершенствования государственной языковой политики были предложены образцы, имеющиеся в странах СНГ и полезные для казахской науки. Исходя из состояния современного государственного языка, особенностей развития языковой ситуации в многоэтностных странах, в том числе методов, принятых странами на пространстве СНГ для решения вопросов формирования государственной языковой политики, выявляется необходимость новой языковой политики и в казахском обществе. Это свидетельствует об актуальности исследования. В исследовании освещается влияние усложнения языковой ситуации в Казахстане после обретения суверенитета на языковую политику государства. На основе современной языковой ситуации определяется направление дальнейшего прогресса языковой политики в Республике Казахстан. В статье особое внимание уделено опыту языковой политики в странах Балтии, языковая обстановка которых в свое время была схожа с казахстанской, и существенные явления в ходе их реализации позволят Казахстану разработать и реализовать наиболее эффективную языковую политику в отношении национального и иностранного языков. Дается обзор законодательства в рамках специфики языковой политики, вопросов функционирования и статусных особенностей в этих странах. В качестве примеров предоставлены реформы в области языка, которые способствовали созданию деятелей Алаша, которые занимались систематическим повышением жизненного уровня родного языка. Анализируются данные о языковой политике Казахстана в советской системе, документы о государственной языковой политике в современном Казахстане. Исторические, социальные факторы, влияющие на государственную языковую политику и его деятельности, в развитие, рассматриваются в контексте социолингвистики, а так же авторы высказывают предложения по развитию статуса и политики государственного языка.

Ключевые слова: языковая политика, государственный язык, казахский язык, языковая ситуация, языковое планирование, опыт развития языка.

References

- 1 Kazakstan Respublikasynyn Zannama jane kutykytk akparat institutynyn resmi derekteri [Official data of the Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> [in Kazakh].
- 2 Abasilev, A. (2016). Aleumettik lingvistika. Oku kuraly [Social linguistics. Training manual]. Astana: Sh.Shayahmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyq uilestiru-adistemelik ortalygy [in Kazakh].
- 3 Abasilev, A. (2016). Aleumettik lingvistika sozdigi: Oqu quraly [Dictionary of social linguistics: a textbook]. Almaty: Palitra-Press [in Kazakh].
- 4 Belikov, V.I. & Krysyn, P. (2001). Sociolingvistika [Sociolinguistics]. Moscow [in Russian].
- 5 Guboglo, M. N. (1993). Perelomnye gody [Turning years]. Mobilizovannyi lingvistika [Mobilised linguistics]. Vol. 1. Moscow [in Russian].
- 6 Hasanov, B.H. (1990). Mehanizm vedeniya i realizatsii zakona o yazikah v Kazakhskoi SSR i puti vnaedreniya gosudarstvennogo yazika [The mechanism of introduction and implementation of the law on languages in the Kazakh SSR and the ways of introducing the state language in various spheres of life]. Almaty [in Russian].
- 7 Gallup: Russian Language Enjoying a Boost in Post-Soviet States / Gallup [Official website]. Retrieved from <http://gallup.com/poll/109228/Russian-Language-Enjoying-Boost-PostSovietStates.aspx> [in English].
- 8 Lihacheva, A.B. (2006). Russkoe slovo v sovremennoi litovskoi rechi [The Russian word in modern Lithuanian Speech]. Russkij jazyk za rubezhom [Russian language abroad], 3 (197), 67-70 [in Russian].
- 9 Abasilev, A. (2014). Qazaqstan Respublikasy zannamalaryndagy memlekettik til: mani men manyzy, kyzmeti [State language in the legislation of the Republic of Kazakhstan: essence and significance, functions]. Tagylym [Tagylym], 3 (15), 12-20 [in Kazakh].

10 Tuksaitova, R.O. (2007). Bilingvisticheskaya situatsia v sovremennom Kazahstane [Bilingualistic situation in modern Kazakhstan]. Russkii yazyk zarubezhom [Russian language Abroad], 1 (200), 97-101 [in Russian].

11 Koshim, D. (2017). Qazaq tiline kajettilik tudyrudyn jalgyz joly [The only way to create a need for the Kazakh language]. Retrieved from <https://abai.kz/post/48226> [in Kazakh].

12 Kazybek, I. (2020). Qazaq tilin koldamaityndar – qazaqty da qoldamaidy [Those who do not support the Kazakh language do not support the Kazakhs]. Retrieved from <https://qazaquni.kz/kogam/112366-qazybek-isa-qazaq-tilin-qoldamaytynd> [in Kazakh].

А.М. Мудровская*

Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: miss_nastena@list.ru)

Из опыта исследования концепта «красота»: свободный ассоциативный эксперимент

В статье представлены результаты свободного ассоциативного эксперимента. Слово-стимул – «красота». Данный эксперимент был проведен с применением Гугл-формы, в которой перед респондентами было сформулировано задание: «Напишите Ваши ассоциации со словом «красота». В качестве респондентов выступило взрослое население Карагандинского региона в возрасте от 18 до 50 лет (студенты, работники образования, сферы услуг, пенсионеры и др.). Образование респондентов во внимание не принималось. Общее количество респондентов составляет 100 человек. Целью данного эксперимента являлось наблюдение над семантической наполненностью концепта «красота» на современном этапе функционирования русского языка в Карагандинском регионе, а также выявление динамики языкового и когнитивного содержания данного концепта.

Ключевые слова: свободный ассоциативный эксперимент, концепт, красота, русский язык, Карагандинский регион.

Введение

На современном этапе лингвистических исследований все большее внимание уделяется когнитивной составляющей языка, отражающей индивидуальные характеристики его носителей, а также выявляющей динамику языкового наполнения того или иного концепта.

Каждый естественный язык отражает определенный способ концептуализации мира, а выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая предлагается в качестве обязательной для всех носителей языка. Язык фиксирует коллективные стереотипные и эталонные представления, объективирует интерпретирующую деятельность человеческого сознания.

В настоящее время современная антропоцентрическая лингвистика характеризуется интересом к субъективному фактору в языке, к обыденному сознанию языковой личности, к речемыслительным процессам, проявленным в метаязыковой рефлексии этой личности. Язык становится объектом изучения в исследованиях различных направлений, предметом научного интереса которых выступает специфика индивидуального сознания человека. При этом язык рассматривается как средство коммуникации и познания, отражающее специфические черты ментальности его носителей, выражающее систему взглядов и ценностей, формирующих языковую картину мира. Исследование языка как средства общения и способа выражения осмысления реальности обращает внимание исследователей к тем составляющим языковой системы, которые способны передать отношение говорящего к действительности.

Важной областью лингвистических исследований в данном направлении становится изучение языкового сознания с использованием данных психолингвистических экспериментов. Среди них наиболее эффективным по праву считается ассоциативный эксперимент. Экспериментальное направление психолингвистики основывается на утверждении, что одним из основных механизмов речемыслительной деятельности является ассоциативный механизм, который ответственный за установление произвольных вероятностных связей, т.е. ассоциаций. Исходя из того, что основными свойствами ассоциативного механизма являются произвольность и вероятность, можно утверждать, что ассоциативный механизм обеспечивает произвольность и спонтанность речевой деятельности, вытекающего из когнитивного и речевого опыта носителя языка. Исследование ассоциативного механизма в речевой деятельности выявляет роль и значимость для речемыслительных про-

* Автор корреспонденции. E-mail: miss_nastena@list.ru

цессов произвольных связей как между невербальными “содержаниями сознания”, так и между языковыми единицами.

Российский ученый В. Долинский отмечает: “Ассоциативный механизм – один из базовых механизмов речемыслительной деятельности, действующий как на невербальных, так и на вербальных этапах речевого программирования. Основные характеристики ассоциаций, качественная (тип) и количественная (частотность), взаимосвязаны: частотные ассоциации (парадигматические, синтагматические, тематические) закрепляют речевые и мыслительные автоматизмы, тем самым упрощая смысловое программирование высказывания” [1]. Следует отметить, что под “ассоциацией” понимается “связь между некими субъектами или явлениями, основанная на нашем личном, субъективном, опыте. Опыт этот может совпадать с опытом той культуры, к которой мы принадлежим, но всегда является также и сугубо личным, укорененным в прошлом опыте отдельного человека” [2; 289].

Определяя задачи исследования ассоциативного механизма, ассоциативный эксперимент можно рассматривать как “специфичный для данной культуры и языка “ассоциативный профиль” образов сознания, интегрирующий в себе умственные и чувственные знания, которыми обладает конкретный этнос” [3; 67].

М. Патис определяет ассоциативный эксперимент как “особую вербальную ситуацию, которая создается при помощи этого эксперимента для того, чтобы выявить психическое реальное и значимое для носителей языка содержание при вербальном общении. Понятие динамичности отражает и процессуальность, континуальность семантики, которую может не учитывать лингвист, но которая для психолингвиста является существенным свойством слова. Поэтому осмысление ассоциации не всегда поддается традиционным процедурам компонентного анализа, а требует дополнительных усилий в их интерпретации” [4; 23].

Эффективность использования метода ассоциативного эксперимента в различных областях обеспечивается низким уровнем способности манипулирования людьми; автоматическим характером ассоциаций; сопряженностью процесса ассоциативного эксперимента с физиологическими реакциями человека.

Значение ассоциативного эксперимента трудно переоценить. Его результаты могут быть использованы в разных областях лингвистики: для изучения лексической системности, семантической структуры слова, культурно-языковых сопоставлений, в лексикографии, диахронной лингвистике. Аргументом в пользу использования ассоциативного эксперимента является утверждение И. Стернина, что “экспериментальные методы исследования значений требуют больших затрат, чем логический анализ значения, но они оказываются несравненно более эффективным и экономным путем определения психологически реального значения слова, чем контекстуальный анализ” [5; 122]. В лингвистике значение использования ассоциативного эксперимента проявляется в следующем:

1. Результаты ассоциативного эксперимента можно трактовать как объективацию национально-культурной специфики образов языкового сознания, поскольку при применении ассоциативного эксперимента возможно получение данных, свидетельствующих о национально культурной маркированности языкового знака и особенностях этноязыкового сознания. Научно-исследовательский потенциал ассоциативных экспериментов состоит в том, что их данные, несущие на себе отпечаток культуры народа, предоставляют богатый материал для межкультурных исследований, позволяют делать заключения о формах ценностного освоения мира и факторах детерминации поведения человека.

2. Ассоциативный эксперимент позволяет выяснить, как устроены фрагменты языкового сознания у носителей языка. На основании свободного ассоциативного эксперимента можно, сравнивая ответы реакции разных испытуемых, найти наиболее частые, общие, что может привести к построению ассоциативных норм любого языка.

3. Ассоциативный эксперимент служит ценным материалом для изучения психологических эквивалентов того, что в лингвистике называется семантическим полем, и вскрывает объективно существующие в психике носителя языка семантические связи слов.

Особая важность ассоциативного эксперимента заключается в выделении психологического компонента в значении слова или предмета. Благодаря этому существует реальная возможность построения структуры слова. На основании проводимых подобным образом экспериментов можно получить ценнейший материал, так называемое лингвистическое поле, которое скрывается в психическом состоянии носителя языка и определяет семантическую связь слов.

Ценность использования ассоциативного эксперимента в современной лингвистике заключается также в том, что ассоциативный эксперимент фиксирует актуальное значение слова, проявляет отличие его реальной семантики от значения, представленного в словаре. Он выявляет пространство ассоциирования, которое выходит далеко за границы словарных статей, поскольку между психологической реальностью слова для носителя языка и представлением содержания слова в словарной статье существуют значительные расхождения.

По мнению Е. Горошко, “изучение ассоциаций в нашем столетии пошло как бы по двум направлениям: во-первых, это проведение массовых ассоциативных экспериментов и изучением собранных с их помощью ассоциативных норм или ассоциативных полей... Во-вторых, разработка и апробация индивидуальных ассоциативных экспериментов, связанных с установлением определенных фактов из жизни испытуемого”. Под ассоциативным полем слова ученая понимает совокупность ассоциатов на слово-стимул и отмечает, что ассоциативное поле имеет ядро (наиболее частотные реакции) и периферию [6].

Методы исследования: в данной статье для исследования и изучения научно-теоретических источников используются методы: обобщение, классификация, анализ и синтез, анкетирование, ассоциативный эксперимент, измерение частоты, индукция и дедукция и др. С целью определения основного понятия исследования применены методы сравнения и сопоставления, аналогии. Для описания результатов работы использован описательный метод.

Материалом исследования послужили ассоциации респондентов на слово-стимул "красота", полученные в результате проведения ассоциативного эксперимента.

Результаты и их обсуждение

Любая языковая единица или структура вызывает в сознании человека определенные ассоциации. В трудах Р.М. Фрумкиной подчеркивается, что ассоциации респондентов позволяют обнаружить связь между объектами или явлениями, причем имеющиеся связи возможно будут различаться в зависимости от личного опыта каждого человека. Естественно, что этот опыт формируется в какой-то степени и под влиянием общекультурного сознания, неотъемлемой частью которой мы являемся, но все же в большей мере является индивидуальным, имеющим отношение к отдельно взятому индивиду [2; 64].

В языке каждое слово указывает на наличие связи с определенными ассоциациями. М.М. Копыленко писал: «Любое слово, было ли оно произнесено, услышано или прочитано, способно вызвать у человека множество ассоциаций. Не зависимо от того, что ассоциации для каждого человека являются индивидуальными, специфичными, давно было замечено, что в сознании людей возникают одинаковые ассоциации, отражающие условия жизни определенных общественных групп» [7; 28]. Дополняя слова М.М. Копыленко можно указать, что ассоциации являются отражением условий существования определенных общественных групп, но и жизненно важных значимых компонентов.

Целью нашего ассоциативного исследования является выявление семантического наполнения концепта "красота" среди респондентов, проживающих в настоящее время на территории Карагандинской области.

С целью выполнения исследовательских задач было проведено исследование на основе ассоциативного эксперимента. Данный эксперимент проводился на территории области с марта по август 2022 г. В исследовании приняли участие 100 респондентов среди них 70,4 женского пола и 29,6% мужского пола.

Респонденты были разных возрастов от 18 лет до 50 лет и старше. Категория по возрастам была разделена на пять групп. Среди них в возрасте до 18 лет опрос прошли всего 7 респондентов (7%), от 18 до 23 лет – 70 (70%), от 24 до 34 лет – 12 (12%), от 35 до 45 лет всего 5 респондентов (5%) и от 46 лет и старше 6 респондентов (6%) приняли участие в ассоциативном эксперименте. В опросе приняли участие в основном студенты в возрасте от 18 до 23 лет, что составляют 70% от количества всех респондентов. В опросе приняли участие студенты следующих образовательных программ: русский язык и литература, филология, география и история, химия.

Участники опроса были из разных сфер деятельности, но в основном приняли участие студенты (70%), преподаватели (20%), представители сферы услуг (4%) и 6% – представители других сфер деятельности.

Ценностью данного исследования являются результаты, полученные в ходе ассоциативного эксперимента к слову-стимулу *красота*. Словесные ассоциации к слову позволяют описать особенности

восприятия красоты как явления на современном этапе, так как каждый носитель языка представляет определенный образ, соответствующий его представлениям и его картине мира.

Рассмотрим ряды ассоциаций, полученных в нашем свободном ассоциативном эксперименте к слову-стимулу «красота», следующим образом:

Ответы – реакции разделены на четыре группы с учетом индекса частотности:

1. Ядро (самые частые ответы-реакции);
2. Ближняя периферия (на несколько ответов-реакций меньше от ядра);
3. Дальняя периферия (малочастотные реакции);
4. Единичный (зона крайней периферии).

Ассоциации респондентов на стимул «красота»

	Ассоциации	Всего реакций
Ядерные реакции	девушка (37), прелесть (42).	79
Ближняя периферия	искусство (14), макияж (12), молодость (8), ухоженность (8), косметика (7), вечность (6).	55
Дальняя периферия	красота спасет мир (5), внешняя красота (5), любовь (4), внутренняя красота (4), душа (4), уникальная (3), неповторимая (2), Достоевский (2), красота души (2), сияет (2), завораживает (2), не родись красивой, а родись счастливой (3), красота в глазах смотрящего (2)	42
Единичный	природа, лицо, мир, одежда, парень, волосы, модель, внешность, глаза, помада, здоровье, причёска, душа, мода, картина, тело, пейзаж, фигура, цветы, человек, сила, салон, жизнь, маникюр, небо, девочка, губы, ноги, цветок, красиво, мужчина, море, грудь, зеркало, жертва, платье, спасёт, дети, тушь, наряд, стиль, лепота, вид, люди, мама, город, закат, пудра, музыка, улыбка, прекрасная, лес, нос, блеск, машина, конкурс, ребёнок, чистота, руки, тени, чудо, ногти, деньги, солнце, ресницы, великолепие, украшения, грация, красная, педикюр, краски, дом, шик, диво, рисунок, архитектура, кожа, идеал, обувь, туфли, звёзды, доброта, магазин.	68

Анализируя полученные данные на слово-стимул *красота*, можно сделать вывод о том, что в языковом сознании людей красота связана с представительницами женского пола (девочка, девушка, женщина, мама). В ходе свободного ассоциативного эксперимента было получено 244 реакции к слову красота. Преобладающими реакциями-ответами на концепт красота являются девушка и прелесть. Ассоциаций со словом девушка составляет 37%, так как именно образ молодой девушки является образцом красоты в отечественной лингвокультуре.

Ответы-реакции со словом прелесть составляет 42%, так как многие считают, что красота – это, в первую очередь, внешняя гармония, сочетание внешней и внутренней красоты.

Анализируя полученные ответы-реакции, мы можем сделать вывод, что красота – это, прежде всего, внешняя красота девушки, женщины, молодость, ухоженность, искусство, наличие макияжа, красота вечна, но, помимо красоты внешней важна и красота внутренняя, красота души, именно она дарит любовь, поэтому не родись красивой, а родись счастливой. Красота души сияет, спасает. Единичные реакции позволяют говорить о красоте как понятии объемном, универсальном, ведь здесь нами выделены такие ассоциации как парень, мужчина, дети, украшения, море, город, закат, машина, ребенок, дом, туфли.

Важными атрибутами женской красоты являются, согласно ассоциациям респондентов, одежда, волосы, косметика, помада, маникюр, прическа, платье, украшения, педикюр.

Заключение

Обобщая приведенные данные, можно попытаться дать качественную характеристику полученному в результате эксперимента ассоциативному полю. Концепту красота соответствует следующее обобщенное содержание: это то, что вызывает восхищение, на что приятно смотреть. Красота – это гармония внешнего и внутреннего содержания, если речь идет о человеке. Красота – понятие, более присущее женскому полу, т.к. при проведении эксперимента респондентами чаще всего была указана ассоциация «девушка», «женщина». И здесь в ассоциативное поле красоты вошли такие ассоциации как прическа, помада, платье, макияж, маникюр, педикюр – то есть атрибуты внешней красоты.

Важными атрибутами красоты также является гармония внешней и внутренней красоты – в качестве примеров были выделены ассоциации «не родись красивой, а родись счастливой». Эта ассоциация прочно укрепились в сознании носителей, что свидетельствует об актуальности сочетания как внешней, так и внутренней красоты, красоты души в человеке.

Данные, полученные в ходе анализа результатов свободного ассоциативного эксперимента, являются чрезвычайно разнообразными и имеют большое значение в формировании концепта «красота» на современном этапе.

References

- 1 Долинский В. Моделирование вербальных ассоциативных полей в количественной лингвистике: автореф. дис. ... докт. филол. наук: спец.: 10.02.19 / В.А. Долинский. – М.: Моск. гос. лингвист. ун-т., 2012. – 60 с.
- 2 Фрумкина Р.М. Психоллингвистика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Р.М. Фрумкина. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 320 с.
- 3 Уфимцева А. Лексическое значение: принципы семиологического описания лексики / А.А. Уфимцева. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 240 с.
- 4 Стернин И. Лексическое значение слова в речи / И.А. Стернин. – Воронеж: Воронеж, ун-т, 1985. – 170 с.
- 5 Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента [Электронный ресурс] / Е.И. Горошко. – Режим доступа: www.textology.ru
- 6 Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь [Электронный ресурс] / Ю.Н. Караулов. – Режим доступа: <http://thesaurus.ru/dict/dict.php>
- 7 Копыленко М.М. Об «аспирине» и товарных знаках / М.М. Копыленко // Актуальные проблемы лингвистики. – Алматы: КазГУМО и МЯ, 1998. – С.246.

А.М. Мудровская

«Сұлулық» концептісін зерттеу тәжірибесінен: еркін ассоциативтік эксперимент

Мақалада «сұлулық» ынталандырушы сөзінің еркін ассоциативтік эксперимент нәтижелері ұсынылады. Бұл зерттеу ассоциативтік эксперимент арқылы жүргізіліп, респонденттерге тапсырма құрастырылды. «Сұлулық» сөзіне ассоциацияларыңызды жазыңыздар. Сауалнамаға Қарағанды аймағының 18 бен 50 жас аралығындағы ересек тұрғындары (студенттер, білім беру қызметкерлері, қызмет көрсету қызметкерлері, зейнеткерлер және т.б.) қатысты. Респонденттердің білімі ескерілмеді. Респонденттердің жалпы саны 100 адам. Бұл эксперименттің мақсаты Қарағанды аймағындағы орыс тілінің қызмет етуінің қазіргі кезеңіндегі «сұлулық» концептісінің семантикалық мазмұнын байқау және осы концептің тілдік және когнитивтік мазмұнының динамикасын анықтау болды.

Кілт сөздер: еркін ассоциативтік эксперимент, концепт, сұлулық, орыс тілі, Қарағанды аймағы.

A.M. Mudrovskaya

From the experience of studying the concept "beauty": a free associative experiment

The article considers the results of a free associative experiment of the stimulus word "beauty". An associative experiment was carried out in this study, the respondents were given the task: "Write your associations".

with the word "beauty". The respondents were the adult population of the Karaganda region aged 18 to 50 years (students, education workers, service workers, pensioners, etc.). The education of the respondents was not taken into account. The total number of respondents is 100 people. The aim of the experiment was to observe the semantic fullness of the concept of "beauty" at the present stage of the functioning of Russian language in the Karaganda region, as well as to identify the dynamics of the linguistic and cognitive content of this concept.

Key words: free associative experiment, concept, beauty, Russian language, Karaganda region.

References

- 1 Dolinskii, V. (2012). Modelirovanie verbal'nyh associativnyh polej v kvantitativnoj lingvistike [Modeling verbal associative fields in quantitative linguistics]. Doctor's thesis. Moscow: MGU imeni M.V. Lomonosova [in Russian].
- 2 Frumkina, R.M. (2003). Psiholingvistika [Psycholinguistics]. Moscow [in Russian].
- 3 Ufimceva, A. (2002). Leksicheskoe znachenie: principy semiologicheskogo opisaniya leksiki [Lexical Meaning: Principles of Semiological Description of Vocabulary]. Moscow [in Russian].
- 4 Sternin, I. (1985) Leksicheskoe znachenie slova v rechi [The lexical meaning of a word in speech]. Voronezh [in Russian].
- 5 Goroshko, E.I. Integrativnaya model' svobodnogo associativnogo eksperimenta [Integrative model of free associative experiment]. Retrived from www.textology.ru [in Russian].
- 6 Karaulov, YU.N. Russkij associativnyj slovar' [Russian associative dictionary]. Retrived from <http://thesaurus.ru/dict/dict.php> [in Russian].
- 7 Kopylenko, M.M. (1998). Ob «aspirine» i tovarnyh znakah [About "aspirin" and trademarks]. Almaty [in Russian].

Ж.А. Жақыпов*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com)

Ұлы жібек жолындағы қазақ астионимдері

Ұлы Жібек жолын пәнаралық тұрғыдан тілтанулық зерттеудің маңызы зор. Бұл тілдің кумулятивтік қызметін түсіну үшін қажет. Қазақ лингвомәдениеттануын байытады. Осы мақсатпен мақалада Жібек жолындағы қалалар зерттеледі. Олардың мән-мағынасы этимология жасау арқылы айқындалады. Ұлы Жібек жолы бойында қалалар өте көп. Оларды түгендеп талдау – үлкен іс. Мақалада Қазақстан жерінен орын алған қалалардың атаулары нысан етілді. Ономастика үшін мағынасы көмескі сөздерді зерттеу басты мақсат болып саналады. Сондықтан қазір археологиялық қазбалар арқылы табылып жатқан қала атаулары талдауға тартылды. Зерттеу барысы тиянақты болу үшін гидрографиялық терминге негізделген астионимдермен шектелдік. Сайрам, Сығанақ, Суяб, Шарап, Екіөгіз тарихи қалаларының Ұлы Жібек жолы бойындағы орыны белгіленіп, атауларының типтік үлгілері анықталып, жаңаша этимологиялық түсіндірме берілді.

Кілт сөздер: ономастика, топоним, дромоним, ойконим, астионим, типтік үлгілер, сөз құрамы, сыңар.

Kipicne

Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 27 ақпанда №3859 жарлығымен қабылданған «Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендету, түркітілдес мемлекеттердің мәдени мұрасын сақтау және сабақтастыра дамыту, туризм инфрақұрылымын жасау мемлекеттік бағдарламасы» жүзеге асыру – әлі де өзекті мәселе. Бұл бағдарламаның басты мақсаты – Жібек жолы бойындағы қазақстандық бөліктің урбандануының тарихи жүйесінің жалпыұлттық, әлеуметтік-экономикалық және халықаралық рөлін жаңғырту. Осы мақсаттың толық орындалуына тілтанушылар қосар үлес те аз болмайды.

Хронологиялық және мәдени тұрғыдан Жібек жолы мұралары өркениеттің жахандық екі құбылысынан тұрады: көшпелі елдің рухани және материалдық мәдениетінің киелілігіне және еуразия құрлығындағы көші-қондық үдерістерге негіз болған қатпарларынан; адамдардың тіршілік ортасын қалыптастырған отырықшылық-егіншілік мәдениетін қалыптастырған бай мұрасынан.

Тарихшылардың мағлұматтарына сүйенсек, Жібек жолы б.д.д. II ғасырында-ақ сауда-саттықтың қалыптасқан желісіне айналған. Ал оның қазақтың дромониміне (жол атауы) айналуы XI ғасырға тиесілі. Ұлы Жібек жолының екі бағыты болған: бірі – Оңтүстік жол, екіншісі – Солтүстік жол. Қазақстанға қатысты жол Солтүстік жол болды. Бұл – Қашғардан Ферғана шығып, Самарқанд, Бұқара, Мерв арқылы Хамаданға, Сирияға шейін созылған. Қазақстан осы Солтүстік жолдың бағытына жататын ел еді. Ферғана арқылы өтудің қауып күшті болғандықтан, XI ғасырда Қытайдан шығып Жетісу, Қазақстанның оңтүстігі арқылы өтетін жол қатты жанданыпты. Дереккөздерде Жібек жолының Қазақстандағы телімі Шаштан шығып Сайрамға, онан шығысқа қарай бет алып Шараб, Бұдхкент арқылы Таразға жетеді, онан ары Құлан, Меркі, Аспараға барады. Бұл тараптағы ірі қала Науакент түрік қағандарының сарайы орналасқан, солай бола тұра соғдылардың қаласы болып есептелді. Бұл жолда түргештер мен қарлұқтардың астанасы болған Суяб қаласы бар. Қазіргі Талғар қаласының теріскей тұсындағы Тәлхиз (Тәлхира) транзитті сауданың орталығы болғаны айтылады. Осы қаладан солтүстікке жүргенде Екіөгіз атты қала болыпты, осы қаладан шыққан керуен базарымен аты шыққан Қойлық шахарына аялдаған. Сырдария бойымен де керуен жүрген, бұл керуендер тоқтаған қалалар – Отырар (Фараб), Шауғар (осы қаламен қатар «Ясы» да аталады) т.т. XIII ғасырда Сауран мен Сығанақ (Сунақ), Янгикент, Жент, Сарайшық, Сарай-Бату қалаларында Жібек жолы саудасы кыза түседі [1].

Сөйтіп, Жібек жолын зерттеуші тарихшылар мен географтар бірнеше қаланың атын атайды, солардың ішінен бұл күнде көнерген атауларды зерттеу маңызды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com

Зерттеудің мақсаты – Ұлы жібек жолы бойындағы қалалардың атауларын пәнаралық тұрғыдан сипаттау. Осыған орай мынадай **міндеттер** атқарылады: Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар географиялық, тарихи, этнологиялық тұрғыдан айқындалады; ономастикалық (топонимикалық) тұрғыдан классификаланады; айқындалған қалалардың этнолингвистикалық сипаттамасы жасалады; астионимдерге этимологиялық, семантикалық талдау жасалады.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері

Ономастикалық лексиканы зерттеуде экспансиондық тұрғыны ұстану тиімді, өйткені бұл тұрғы жалқы есімдердің бойындағы тарихи, элеуметтік, т.б. ақпарларды қамтиды. Қазіргі ономастикада сипаттамалы, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, семиотикалық, статистикалық әдістер қолданылып жүр. Бұл әдістерді қапталдастыра қолдану біздің зерттеу нысанымыздың, Жібек жолындағы қалалардың, ерекшелігінен келіп шығады. Бұлардың ішінде ономастикалық қатпарлардың белгілі бір тілге тиесілігіне қарай талдайтын, түпкі тілді анықтауға талпынатын тарихи әдіс қызықтырақ. Осыған орай сөздің жалпы есімнен немесе сөз тіркесінен келіп шыққанын анықтайтын этимологиялық талдау басты орынға ие болады. Сөзді төркіндетуде атаудың түзілуі мен дамуын көрсететін «ішкі» тарих және атаудың қоғамдық өмірдің белгілі бір кезеңдерімен қатыстылығын байқататын «сыртқы» тарихтың ықпалы айқын болады.

Нәтижелер және олардың талқылау

Астионим – ойконимдер ішінде қала атауын білдіретін термин. Астионим, ойконимдер ономастика салалары ішінде топонимияның шеңберінен тыс шықпайды, керісінше, бұлар – етенелес есімдер. Астионимдерге тоқталайық.

Ұлы Жібек жолының Қазақстан аумағына кірер нүктесі **Сайрам** қаласынан басталады. *Сайрам* – қазіргі Түркістан облысындағы ауыл аты. Сайрамсу өзенінің жағасына орналасқан. Елді мекен атауы осы өзенге қатысты қойылған. Әуелгі аты – Испиджаб, «екі өзен аралығы», «ақ өзен жағасындағы қала» деген мағыналарды білдіргені айтылады [<https://e-history.kz/kz/news/show/2381/>].

«Көне түркі сөздігінде» Сайрам сөзі туралы үш мәлімет бар: «**SAJRAM** I: sajram suv мелкая, неглубокая вода (МК III 176). **SAJRAM** II *геогр.* Название города (МК III, 176). **SAJRAMLAN**- уменьшаться, убывать (*о воде*): suv sairamlandi вода убывала (МК III, 205)» [2; 481-482]. Э. Мурзаев сөздігі де осы шектен шықпайды [3: 339-340]. Демек, бұл дереккөздерде сайрам сөзі сом күйінде алынып, мағынасы берілген. Қандай атаудың қойылуының болсын уәжі болады. Бұл уәж сол сөздің кумулятивтік қызметін айқындайды. Ол үшін, әрине, этимологиялық талдау арқылы сөздің жасалуының негізін ашып бере аламыз. Бұл үшін сөзді боршалап қарау керек болады. *Сайрам* астионимі – *сай* гидрографиялық терминіне негізделіп жасалған жалқы есім. Алайда *сайрам* сөзінің негізі *сайр* деп білеміз. Морфологиялық жіктерге былайша бөлуге болады: *сайр-а-м*. *Сайр* сөзі түркі тілдерінің ішінде оғыз тобында құрғақ арна, шұңқыр, шұңқырдағы бұлақ сияқты мағыналарды береді. Э.Д. Мурзаев бұл сөздің халха-монғол тілінен тыва тіліне *сайыр* түрінде енгендігін, «құрғақ арна», «суы құйылысқа дейін жетпейтін шағын өзеннің табаны», «таяз су» деген мағынаны білдіретінін көрсетеді [3; 339-340]. Бұған үзілді-кесілді қосылу қиын, өйткені қазақ тіліндегі *саяз* сөзінің *сайыр* сөзімен төркіндес екені байқалып тұр. Түркі тілдеріндегі *p/z* ауыспалылығын бақыласақ, бұған көзіміз жете түседі. Сөйтіп, *сай(ы)р* қазақ тіліндегі *саяз* сөзімен мағыналас болып шығады. *Сайрам* атауындағы *-а* – етістік жұрнағы. Қазақ тіліндегі етістіктің сөзжасамында *-а* белсенді қолданылатыны байқалады: *бау(ы)р-а*, *сын-а*, *ұз-а*, *қи(ы)н-а*, *сылдыр-а* т.т. Ал *-м* болса қазақ топонимдерін жасауда едәуір жиі қолданылатын қосымша. Мұны Б.Бияровтың топонимдік үлгілерінен көруге болады: «Етістіктен зат есім жасайтын өнімді жұрнақ *-ым*, *-ім*, *-м* дерексіз зат ұғымдарын (*білім*, *сенім*, *төзім*), мекендік ұғымды білдіретін зат атауларын (*күзем*, *жайылым*, *бөлім*) және нақты зат атауларын (*соғым*, *тізім*, *иірім*) қалыптастырады. Топонимжасамда «**табиғи нысанның тұрақты қимылын атауға негіз етіп алу**» (қоюлатқан біз. – Ж.Ж.) арқылы азын-шағын атаулар жасайды: *Иірім*, *Егім т.б.*» [4; 400].

Сөйтіп, *Сайрам* астионимі гидронимге негізделген атау, «суы саяздағыш» өзен деген мағынаны білдіреді.

Шарап – орта ғасырда Жібек жолының Оңтүстік Қазақстаннан өтетін жолындағы қала аты. Қазіргі Түркістан облысында осы аттас ауыл бар. *Шарап* сөзінің түпнұсқалық дыбысталымы – *Шараб*. Аналитика-семантикалық тәсілмен жасалған астионим *шар* және *аб* сөздерінің бірігуінен түзілген. Екінші бөлігі *аб* – парсы сөзі «су» деген мағынаны білдіретіні белгілі. Бірінші бөлігі *шар* сөзі талқылауды қажет етеді.

Хакас тілінде *чар* сөзі бар, алайда ол «жар, жартас» мағынасын білдіреді, тәрізі ч/ж дыбыс алмасуынан болар. Шараб өзенін жарлы өзен, жартасты өзен деу географиялық уәжбен үйлеспейді.

Қазақ жерінде Шар атты өзен бар, қазіргі Абай облысы, Жарма ауданында Ертіске құятын өзен. *Шар* сөзін анықтауыш ететін басқа да топонимдер баршылық (Шарбұлақ, Шарқұдық т.с.с.). Б.Бияров: «... Ғ.Қоңқашпаев, А. Әбдірахмановтар монғолдың шар «сары» сын есімінен шығарады. Өзен құмының сары түсі суға сарғыш рең беріп тұратындықтан, монғ. шар «сары» сөзінен жасалған деген пікір дұрыс келеді», – деп есептейді [4; 109]. Д. Жүнісов те мұның монғолдың «сары» деген мағына беретін *шар* сөзінен шыққанын қолдайды [5; 111-112]. Қазақ тілі топонимдерінде сары түсті емес, ұзындықты білдіретінін ескерсек, бұл пікірмен келісу қиын.

Тағы да Б. Бияров: «*Шар* сөзінің көптеген мағыналарының ішінен «дөңгелек, домалақ зат» мәні ғана топонимжасамға қатысуға қабілетті болып келеді. Ол геонимнің «дөңгелек, домалақтана біткен» пішінін негізгі белгі етіп алады» [4; 328], – деп көрсетеді. Бұл бір қарағанда қисынға келеді. Алайда автор «шар» сөзінен парсы тілінен енгенін танып отыр. Парсы тілінде «дөңгелек, домалақтана біткен» мағынасын беретін сөз «шарх» болып дыбысталады. Ал *шарх* түркі тілдеріне *шар* болып емес, *шарық* болып кірген (*шарық қайрақ*, *шарық жіп* дегендерді еске алыңыз).

Ғ. Қоңқашпаев *шара* сөзін «көл табаны немесе өзен арнасы» деп санайды [6]. Мұны Шарап атауымен байланыстыра алмаймыз. Өйткені бірдей су мағынасын беретін екі сөзді қабаттастырудың ешқандай уәжі жоқ.

Парсы тіліндегі *чаһар* «төрт, төртбұрыш» сөзі де аталмыш топонимді жасауға араласа алатыны туралы да пікір бар [4; 328]. Бұған келісе тұрсақ, Шарап «төрт су» немесе «төрт бұрышты су» болып шығады – қисынға қисық келіп тұр, өзен атауына үйлеспей тұрған сияқты. Рас, қазақ тілінде «төрт» тек санды ғана емес, нышандық мәнде «түгелдікті» білдіретіні бар, мысалы, «төрт құбылаң түгел, төрт көзің түгел» дегенде осы мәнді анық байқауға болады. Осыны ескеріп Шарапты «түгелдей су» деп қарауға да болатын сияқты. Алайда Шарап өзенін көрген адам оны «түгелдей су» деп бағаламас еді. Мұның үстіне, *чаһар* парсы тілінде «чәһар» болып дыбысталады [<http://www.farhang.ru/>]. Бұған қоса, *чәһардың чаар* болып ауысуының уәжі табылмай тұр. Қазақ тіліне *чәһарды шар* болып енген деуге де дәлеліміз жоқ. Өйткені парсының қала деген мағынаны беретін *шаһр* сөзі Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи астионимдерде *шар* болып енгенін байқауға болады, мысалы Қарашар, Күшар. Осы сөзге сүйенсек, Шарап «қала+су» түріндегі күрделі атау болып шығады, яғни Шарапты қаланың суы деп ұғамыз. Бірақ бұл өзеннің Шарап деген қала болмай тұрғанда бар өзен екенін ескерген жөн.

Саха тілінде «қайраң» мағынасын білдіретін *чаар* сөзі бар. Саха тілінің Үлкен түсіндірме сөздігінде мұның мағынасы «Уунан айанныыры моһуоктуур чычас уулах сир, харгы. Мелькое место в реке, мель, отмель» деп екі тілде көрсетілген [7; 74]. Сондай-ақ тыба тіліндегі *саарыг* сөзі де «өзендегі қайраң өткел, өзеннің тайыз жері» мағыналарын береді екен [<https://classes.ru/all-tuva/dictionary-tuva-russian-term-8709.>]. Саха, тыба тілдерінің көнетүркілік элементтерді көбірек сақтап қалған тілдер екені белгілі, тіл тарихын төркіндетуде ретроспективалық бағыт көбінесе осы тілдерге келіп тірелетіні бар. Мұны қабылдасақ, Шараб «саяз су», «қайраңды өзен» болып шығады. Бұл – атауға уәж бола алатын сияқты.

Сөйтіп, Ұлы Жібек жолындағы *Шарап* атауының аналитика-семантикалық тәсілмен жасалған, гидрографиялық терминге негізделген астионим екені анық. Олай болса, *Шарап* мағынасын «қайраңды су», «тайыз су» деп қабылдаған жөн болар еді.

Сығанақ қаласы Сунақ атауымен теңестіріле аталады. Қызылорда облысы Жаңақорған ауданының Сунақата ауылының солтүстік шығысында болған қала, республикалық маңызы бар тарихи-мәдени ескерткіштердің бірі. Ұлы Жібек жолының бойындағы астаналық мәртебедегі қала болған, Ақ Орданың бас қаласы болып саналған, 1469-1511 және 1521-1599 жылдары Қазақ хандығының астанасы ретінде белгілі. Фердаусидің X ғасырда жазылған «Шахнамасында».

Сунақтың табыларсың қаласынан,
Жай алып жатып, бір су саласынан, –

деген тармақтар бар.

Ғаламторда Сығанақ сөзінің мағынасы халықтық этимология деңгейінде берілген: ««Сығанақ» сөзінің алғашқы буыны көне түркі сөзі «суб», «сың» немесе «сұғ», «су» деген түсінікке саяды. Екінші буыны «ан-ақ» «он оқ» деген I-VIII ғасырлар арасында түркі ру-тайпалары одағының жалпы атауынан шыққан. Айтыла келе, үндестік заңына байланысты «Сығанақ» болып шыққан, яғни «Сулы қала» «су жағасына салынған қала» деген мағынаны білдіреді. Өйткені, Сығанақ – бұрын Сырдарияның

Қаратау жақ етегінен ағатын үлкен арнасы мен түстік жағынан өтетін кіші бір саласы арасында, айнала судың ортасында жатқан табиғи су қорғанымен қоршалған. Тарихшы Зардыхан Қиянатұлының пікірінше, «Сығанақ» атауы түрікшеден аударғанда «қамал, қорған» деген мағынаны береді. Ортағасырлық деректерде «Сығанақ – Қыпшақ даласының гаваны (қақпасы)» деген теңеулер айтылған» (<https://syr-media.kz/tarikh/5303-syana-alasy.html>)

Сығанақ астионим ретінде Көне түркі сөздігінде көрсетілген: «SUYNAQ *геогр.* название города (МК I, 471)» [2; 513]. Мұндағы «у» әрпін «ғ» деп те, «й» деп те оқуға болады. Сонда бұл екі түрлі оқылыммен қабылданады: Суғнақ, Суйнақ. Бұл сөз былайша морфемаланады: *сығ-а-нақ*, бәлкім, *сығ-ан-ақ*, қалай десек те мұның негізін де гидрографиялық терминмен байланыстыруға болады. Түбірін *сығ-*, *суғ-* деп екі нұсқада алуға болады. Сонда ретроспективалық жолмен қарасақ, көне түркі тіліндегі «судың» әуелгі пішінін беретін *суб*, *сув*, *суғ* келіп шығады. Мұның *Сунақ* аталып кетуіне де осы пішіндер түрткі болған. Бұл сөздің қосымшасын *-нақ* деп те қарауға болады. Қарнақ ойконимін қарастырған Л. Каримова: «Қарнақ» топонимі *қар* және *-нақ* (*ноқ*), *-лақ/лоқ*, *-ла+қ*, *ли+қ* элементтерінің қосылуынан пайда болып, «қарлы жер» деген мағынаны білдіреді. Ал *-нақ/ноқ* аффиксі өзбек тілінде тұрақ-жай атауларын жасаушы *-лоқ* аффиксінің бір нұсқасы болып саналады» [8; 70], – дейді. Егер бұған сүйенсек, *сығанақ* қазіргі тілімізде *сығалы* түрінде болып шығар еді, ал бұл – сөздің берер мағынасын тіптен күңгірттендіріп жіберер еді (Қарнақ сөзін Л. Каримовадан өзгеше талдауға болады: *қар* – көне түркі тілінде етістік, «араласу» деген мағынаны білдіреді [2; 422], оған *-ынақ/-анақ* форманты жалғанып тұр, *-нақтың* алдындағы сусымалы дауысты дыбыс түсіп қалған). Сондықтан *-анақ* қосымшасын қарастырған жөн. Қазақ тілінде *-анақ* формантымен топонимдер де, басқа зат есімдер де жасалады. Мысалы: *Қарнақ*, *Шығанақ*, *қағанақ*. *-анақ* күрделі қосымша деп санаймыз: *-ан* және *-ақ*. Бұлар түркі тілінің қай-қайсында болсын қолданылады. *-ан* жұрнағы етістіктен зат есім тудырып, қимылдың статикалық күйін, қалпын білдіріп тұрады, бұл жұрнақтың фонетикалық нұсқалары – *-ан/-ен*, *-ын/-ін*, *-н*. *Қыр-ан*, *шығ-ан*, *бөге-н*, *сұр-ен*, *піш-ен*, *шығ-ын*, *сау-ын*, *түй-ін*, *мақта-н* т.с.с. зат есімдер осы тәсілмен жасалған. Сонда *Сығанақ* сөзінің бірінші бөлігі *суғ-ан* болып шығады да, бұл жерде *суғ* пішінінің етістік-есімдік корреляциясы (синкретизм) жанданады (мұндай корреляция түркі тілдерінде өте жиі кездеседі, мұны Е.З. Қажыбековтің зерттеулерінен анық көруге болады [9]), сөйтіп, *-ан* жұрнағының ықпалымен судың әлдебір статикалық қалпын білдіретін зат есім болып саналады. Кейінгі морфема *-ақ* та зат есім тудыратын жұрнақ, үндесімдік нұсқалармен қолданылады: *-ақ/-ек*, *-ық/-ік*, *-к*. Қазақ тілі сөзжасамында өнімді жұрнаққа жатады. Бұлар арқылы жасалған зат есімдер мағыналық тиянақтылыққа ие болып, «белгілі бір заттың не бір нақты процестің атауы ретінде қолданылады» [10; 319].

Осы тұста *Сунақ* деген этнонимнің бар екенін ескерте кетуіміз керек. Сонда «қала аты осы этнонимнен шыққан ба, әлде этноним осы ойконимнен шыққан ба» деген заңды сұрақ туады. Оның үстіне, сунақтардың негізгі мекені осы *Сығанақ* (*Сунақ*) төңірегінде екенін ескерсек, бұл сұрақ өткірлене түседі. Дереккөздер қожалар мен сунақтардың бір этникалық топқа жататынын, олардың атауының шығуын исламдағы суннамен (суннаһпен) байланыстырады [http://ushjuz.kz/?page_id=230]. Олардың ислам миссионерлері ретінде келгенін ескерсек, мұны теріске шығаруға болмайды. Сондықтан мұны объективті сәйкестік қана деп қараған ұтымды.

Сөйтіп, *Сығанақ* астионимі судың қандай да статикалық күйдегі процесінің атауы болып танылады.

Суяб – Ұлы Жібек жолы бойында, Шу алқабында, ортағасырлық дәуірдің бастапқы кезеңінде (V-VI ғасырларда) болған қала. Қазір Ақбешім ауылының маңында жасалған археологиялық қазбалардан *Суябтың* қалдықтары табылып отыр. *Суябтың* екінші есімі – Ордакент. Ордакент аталуы Батыс Түркі қағанатының ордасы болған. *Суяб* сөзі иран тілімен байланыстырылады: V-VI ғасырларда Шу өзені осылай аталғандығы туралы дерек бар: *سوی آب* - Ұлы Жібек жолындағы соғды қаласы ретінде шыққан. Соғдыша «яб» канал, арық деген мағына береді [<https://ru.wikipedia.org/wiki>; <https://www.wikiwand.com/kk>]. Қытайлар *Сүйе* деп атаған.

Суяб атауы екі сыңардан тұратыны анық: *су+йаб*. *Су* сөзінің мағынасы белгілі. Көмескілік *йаб* сыңарында.

Көне түркі сөздігінде: «ЈАВА I мокрый, влажный (МК III, 24)» [2; 221], – деген айғақ бар. *Йаба* сөзінің *йаб* зат есімінен жасалған сын есім екені айқын көрініп тұр. Бұған қарағанда, *Суяб* бір сөздің екі рет қайталана бірігуінен (*су-су*) жасалған атау болып шығады. Мұның реті келмейтіндей.

Э.Д. Мурзаев мынадай дерек келтіреді: «**ЯБ, ЯП** - оросительный канал (туркм., узб., Хорезм, Марыйский оазис). Ср. казах., ккалп. *жаб* - "большой арык", "канал". Р. Мургаб оканчивалась боло-

том паяб - "место, покрытое водой, где нога человека доходит до дна" [Бартольд, 1965, 3]. Восходит к иран. *аб* - "вода". ♦ Ақяп, Караяп, Кадыряп, Аджияп в Туркменской ССР, р. Саказыб в Копетдаге, там же. Каналы Караяб, Перметяб в дельте Амударьи; древний канал Черменяб в Сарыкамышской дельте этой реки. Сюда же Куляб - центр Кулябской обл.» [3, 459]. Көріп отырғанымыздай, Суябты арық, каналмен теңестіреді, парсы тіліндегі *аб* (су) сөзімен байланыстырады. *Йабтың* осы мағынасы қазақ говорында сақталғанын байқауға болады: «ЖАП 1. (Қ.орда: Арал, Қарм.; Шымк.: Шәу., Қызылқ.; Қост.: Аман., Жанг.; Ақт.: Бірғ.; Қарак.) егіннің ішіне су жіберетін кішкене арық. 2. (Ақт., Ойыл; Түрікм.: Таш., Көнеүр.) су жіберетін үлкен арық. 3. (Гур., Маңғ.) жер бетінен биіктеу етіп жасалған арық» [7; 265]. Суябты су арығы ретінде тану үстірт қарағанда қисынға келетін сияқты. Алайда Шу өзенінің ертеде Суяб аталғанын ескерсек, яғни мұның өзен екенін білсек, мұны мойындау қиын [11].

М. Қашқари еңбегінде келтірілген *jabaq* лексемасының мағынасы *құмды, құмды жер* деген мағына береді екен [12; 499]. Бұл сын есімнің түбірі «йаб» екені айқын көрініп тұр. Қазіргі Шу (бұрынға Суяб) өзенінің жағалауы, табаны қалың құм екені белгілі. Сонда, *Суяб* атауының *су* мен *құм* сөздерінен біріккенін айқын тануға болады. Сөйтіп, бұл өзен «құмы көп су» деген мағынаға орайласа кетіп тұр.

Екіөғіз (Ekiögiz). Тәлхизден басталатын теріскей жолы Талғар өзенін қуалай жүріп, Іленің Қапшағай шатқалы маңындағы өткеліне дейін жеткен. Одан әрі жол Шеңгелді үстімен Алтын Емел белесінен асып, Көксу алқабына түседі де, Екіөғіз қаласына жетеді. Ол кәзіргі Дунғановка селосының орнында болған. Вильгельм Рубрук бұл қаланы Эквиус деп атаған. Іле алқабының ең үлкен қала жұртының бірі тап осы жерден табылған [history.kz/kz/news/show/2381/]. *Оғыз/өгіз* сөздерімен келген топонимдерді оғыз этнонимімен байланыстыру бар, алайда біз қарастырып отырған атау да гидрографиялық терминге негізделген. Аналитика-семантикалық тәсілмен жасалған астионим *екі* сан есімі мен *оғыз* зат есімінің бірігуінен түзілген. Түркі топонимдерінің типтік үлгісіне сай келеді. Көне түркі сөздігінің айғақтарына қарағанда, «Оғұз қаған» эпосы мен «Құтадғу білікте» *oguz* сөзі өзен мағынасында қолданылған [2; 382]. Гидронимдерді зерттеушілердің бәрі этимология барысында *оғыз/өгіз* сөзінің осы мағынасына тоқтам жасайды. Біздіңше, қазіргі қазақ тіліндегі *өзен, өзек* сөздерінің түп төркіні *өгіз* сөзіне келіп саяды. Қазақ жерінде бұл типтес атаулар баршылық: Екіаша (өзен, Алматы обл., Ескелді ауданы), Екісай (Павлодар обл., Баянауыл ауд.), Екісор (Қарағанды обл., Ақтоғай ауд.) т.б. Сөйтіп, *Екіөгіз (Екіөғіз)* астионимі «қатар орналасқан жұп, қос табиғи нысанның санын білдіретін» мағынадағы өзен атауын алған қала аты болып шығады.

Қорытынды.

Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстан аумағындағы қалалар, негізінен, Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңге тиесілі. Лингвомәдениеттану тұрғысынан алсақ, талдауларға тартылған қалалардың құрылуына негіз болған фактор суармалы егіншілік екенін айқындауға болады: бұл қалалардың дені өзен бойына орналасқан. Оған гидрографиялық терминдерден құралған астионимдер нақты куәлік ете алады: Оғызкент, Суяб, Сайрам, Сығанақ, Екіөгіз, Шарап, Ілебалық т.б. Бұл қалалардың атаулары тарих қойнауына енген: қазіргі уақытта қолданылмайды (Сайрамнан басқасы). Сондықтан Ұлы Жібек жолы бойындағы қала атауларын зерттеуде этимологиялық талдау басты орынға қойылды.

Бірнеше қаланың атауы түркі мен соғды элементтерінің бірігуінен түзіледі: Суяб, Шарап, Науакент, Оғызкент, Пянджикент т.б. Мұның тарихи себебі – Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі Ұлы Жібек жолының бойында түркілер мен соғдылар қатар, араласа тіршілік еткен, мысалы Науакент соғдылардың қаласы болған, бірақ онда түркі қағандарының сарайы орналасқан. Бұл кезеңді түркі тілі дамуының бір кезеңі деп бағалауға болады.

Әрине, басқа да табиғи нысандарға негізделген астионимдер де Жібек жолының Қазақстан аумағында аз емес: Талғар, Шауғар, Алмалық, Құмкент, Меркі, Созақ т.б. Урбандану мақсатымен салынған тарихи қалалар да бар: Науакент, Тараз, Отырар, Шауғар, Сарайшық, Күшар, Қарашар т.б. Бұларды зерттеу де тиімді болмақ, ал зерттеп нәтижелер алу – болашақтың ісі.

Мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байпақов К. Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан / К. Байпақов, А. Нұржанов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
- 2 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Издательство «Наука», 1969.
- 3 Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. – Москва: Мысль, 1984.
- 4 Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері / Б. Бияров. – Астана: Ш. Шаяхметов ат. Тілдерді дамытудың реп-субликалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013.
- 5 Жүнісов Д. Өзен-көл атаулары / Д. Жүнісов. – Алматы: Қазақстан, 1991.
- 6 Конкашпаев Г. Казахские народные географические термины / Г. Конкашпаев // Изв. АН Казах. ССР, Серия география. – Алма-Ата, 1951. – Вып. 3.
- 7 Большой толковый словарь якутского языка. Т. XIV. – Новосибирск: Наука, 2017.
- 8 Каримова Л. Узбек тилида топонимларнинг урганилиши / Л. Каримова. – Ташкент, 1983.
- 9 Кажибекоев Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: явление синкретизма / Е.З. Кажибекоев. – Алма-Ата: Наука, 1986.
- 10 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002.
- 11 Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.
- 12 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. 3-том / М. Қашқари. – Алматы: ХАНТ, 1997.

Ж.А. Жакупов

Казахские астионимы Великого шелкового пути

Лингвистическое изучение Великого шелкового пути в междисциплинарном аспекте является важным. Это необходимо для понимания кумулятивной функции языка, также внесет существенный вклад в казахскую лингвокультурологию. С этой целью в данной статье была задача исследовать казахские города вдоль Великого шелкового пути. Для определения полноты их значения был привлечен этимологический подход. Вдоль Великого шелкового пути располагалось очень много городов и охватить всех их в объеме небольшой статьи невозможно. Поэтому объектом исследования стали города расположенные на территории Казахстана. Для ономастики главной целью является исследование устаревших, затемненных именований, чтобы достичь эту цель к анализу были привлечены названия городов, найденных при археологических раскопках. Чтоб достичь логического завершения изложения мы ограничились астионимами, основанными на гидрографических терминах. В ходе исследования установлено место в Великом шелковом пути южных казахских городов *Сайрам*, *Сыганак*, *Суйаб*, *Шаран*, *Екиогуз*; определены типовые образцы названий древних городов; дано новое этимологическое толкование астионимам.

Ключевые слова: ономастика, топоним, дромоним, ойконим, астионим, типические образцы, состав слова, компонент.

Zh.A. Zhakupov

Kazakh Astyonyms on the Great Silk Road

The linguistic study of the Great Silk Road in an interdisciplinary aspect is an important study for a complete understanding of the cumulative function of language. This enriches the Kazakh linguoculturology. For this purpose, the Kazakh cities of the Great Silk Road were studied. Their meaning is determined by etymology.

There were a lot of cities along the Silk Road. It is impossible to cover all of them in the scope of the article. Therefore, cities located in Kazakhstan became the object of the study. The main goal for onomastics is the study of obscured words, in order to achieve this goal, the names of cities found by archaeological excavations are involved in the analysis. In order for the course of the study to be logically collected, we limited ourselves to astyonyms based on hydrographic terms. The place of the cities *Sairam*, *Syganak*, *Suyab*, *Sharap*, *Ekioguz* in the Great Silk Road was established; typical patterns of city names are determined, a new etymological interpretation of astyonyms is given.

Key words: onomastics, toponym, dromonim, oikonym, astyonym, typical patterns, word composition, component.

References

- 1 Baipakov, K.&Nurzhanov, A. (1992). Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyq Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 2 Drevnetjurkskij slovar' [Old Turkic dictionary] (1969). Leningrad: Izdatel'stvo «Nauka» [in Russian].
- 3 Murzayev, E. M. (1984). Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of folk geographical terms]. Moscow: Mysl' [in Russian].
- 4 Biyarov, B. (2013). Qazaq toponymderinin tiptik ulgileri [Typical examples of Kazakh toponyms]. Astana: Sh. Shakhmetov at. Tilderdi damytudyn respublikalyq uilestiru-adistemelik ortalygy [in Kazakh].
- 5 Zhunisov, D. (1991). Ozen-kol atauly [Names of rivers and lakes]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 6 Konkashpayev, G. (1951). Kazakhskiy narodnyye geograficheskiye terminy [Kazakh folk geographical terms]. *Izv. AN Kazah. SSR, Seriya geografija – Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Geography Series. Vol. 3.* Alma-Ata [in Russian].
- 7 Bol'shoy tolkovyy slovar' yakutskogo yazyka [Big explanatory dictionary of the Yakut language] (2017). Vol. XIV. Novosibirsk [in Russian].
- 8 Karimova, L. (1983). Uzbek tilida toponimlarning urganilishi [Study of toponyms in Uzbek language]. Tashkent [in Uzbek].
- 9 Kazhibekov, E.Z. (1986). Glagol'no-imennaja korreljacija gomogennyh kornej v tjurkskih jazykah: javlenie sinkretizma [Verb-Nominal Correlation of Homogeneous Roots in Turkic Languages: Phenomenon of Syncretism]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 10 Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozjasam, syntaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (2002). Astana [in Kazakh].
- 11 Dialektologiyalyq sozdik [Dialectological dictionary] (2007). Almaty: «Arys» baspasy [in Kazakh].
- 12 Qashqari, M. (1997). Turik tilinin sozdigi: (Diuanı lugat-it-turik): 3 tomдық shygarmalar zhinagy [Түрік тілінің сөздігі: (Диуанı лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы.]. Vol.3. Almaty: HANT [in Kazakh].

Г.К. Аюпова*, Қ.Е.Тілеш

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: mariyash_darmen@mail.ru)

Стиль құбылысы: лингвистика және поэтика

Мақалада көркем мәтін стилистикасы ғылыми проблематикасы қарастырылған. Авторлар бұл мәселенің өзекті теориялық және әдіснамалық қырларына мән берген. Стиль өзінің табиғатына орай жалпыфилологиялық құбылыс ретінде қарастырылған. Тіл білімі және әдебиеттану ғылымдарындағы стиль мәселесінің тілдік және әдеби тұрғыдағы ғалымдардың пікірлері мен оған берілген ғылыми анықтамалар негізге алынып, тұжырымдар жасалған. Оның ішінде, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері келтірілген. Сипатына орай көркем мәтіндегі стильдің бірнеше қабаттары көрсетілген. Осы бағытта айтылған ғылыми пікірлер мен концепциялар сараланған. Әсіресе, лингвистикалық стилистикаға айрықша мән беріліп, тиісті ғылыми-теориялық қорытындылар жасалған. Мақаладағы ғылыми қорытындылар көркем шығармалар негізінде орындалып, қажетті салыстырулар жүргізілген.

Кілт сөздер: тіл, әдебиет, көркем шығарма, мәтін, стилистика, лексика, стиль, ғылым, жүйе, зерттеу, автор образ.

Kipicne

Тіл мен әдебиетті байланыстыратын сабақтас ерекшеліктер көп. Оның себебі сөз өнері ретінде әдебиеттің негізгі материалы тіл болғандықтан ол әдеби шығарманың идеялық мазмұнын да, композициялық құрылымын да қалыптастырады. Осыдан көркем шығарманың ортақ тілдік бірліктерінің сипаты шығады. Ондай ерекшеліктер көркем шығарманың стилін құрайды. Сол себепті де, жалпы әдеби шығарманың немесе белгілі бір қаламгердің шығармаларындағы тілдік құбылыстарды қарастырудың негізгі бір саласы оның стильдік ерекшеліктерін тану мәселесімен байланысты болып келетіні мәлім. Біріншіден, белгілі бір шығарманың немесе жалпы жазушы шығармаларының стильдік арналарын көрсету, сол автордың тілдік компоненттерді қолдану мүмкіндіктерін саралауға жол ашса, екіншіден, стильді қарастыру тілдік тұрғыдан алғанда кешенді зерттеу болып табылады. Өйткені, стиль категориясы тіл білімінің барлық саласымен байланысты. Мұнда фонетика да, лексикология мен фразеология да, морфология мен синтаксис те қамтылады.

Ғылымда стиль туралы ортақ түсініктің, ғылыми ортада қабылданған маңызды ортақ шешуші ғылыми тұжырымдардың қалыптаса қоймауы стилистикалық зерттеулер жүргізу барысында туындайтын ең бірінші қиындық. Әсіресе, қазақ тіл білімінде жалпы функционалды стильдерге, жекелеген ақын-жазушылар шығармаларының стиліне байланысты еңбектер болғанымен де, стильге қатысты теориялық еңбектердің аздығы сезіледі, содан барып терминологиялық жүйе, ұғым-түсініктердің аражігі кейбір тұстарда бұлыңғыр күйінде қалып отырғаны белгілі.

Зерттеу деректері мен әдістері

Тақырыпты зерттеуде талдау, жинақтау, әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Отандық тіл біліміндегі стилистикалық зерттеулер, олардың ішінде мейлінше орныққан теориялық ой-пікірлер функционалды стилистика саласымен тығыз байланысты болып М.Балақаевтың, І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың, К.Ахановтың, Р.Сыздықованың, С.Исаевтың, Ә.Хасеновтің оқулықтарында және зерттеулерінде хрестоматиялық ыңғайда жазылғанын жақсы білеміз. Әдебиеттануға келсек, осындай еңбектердің қатарында Қ.Жұмалиевтің, З.Ахметовтің, Ә.Қоңыратбаевтың, С.Негимовтің, Қ.Жүсіптің еңбектерін атаймыз. Стильге байланысты осы оқулықтар мен зерттеулерде көркем мәтін стилистикасын да көптеген мәселелері қарастырылды.

Бұл еңбектерде стиль, стилистика салаларына қатысты нәтижелі зерттеулер жасалған. Функционалды стилистика, грамматикалық стилистика салаларында бірқатар ілгері кетушілік байқалады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: mariyash_darmen@mail.ru

Көркем әдебиет стилистикасын зерттеуде де ізденістер жоқ емес. Соған қарамастан қазақ тіл білімінде стилистика бағытында қарастыруды қажет ететін мәселелер жетерлік. Біздің топшылауымызша, әсіресе, «стиль» терминіне енетін түсініктер аясын, лингвистикалық стилистика мен әдеби-теориялық мәндегі стилистика аралығын, стиль қалыптастырушы компоненттер табиғатын айқындау – кезек күттірмейтін ғылыми мәселелер. Бұл бағытта шетел, орыс тіл білімінде айтарлықтай ілгерілеу бар екенін көреміз. Лингвистика және поэтика саласындағы зерттеулерде стиль мәселесі қашанда пікір алуандығын тудырып келе жатқаны мәлім. Тілтанушы ғалымдар, әдебиеттанушылар, тіпті философия өкілдері де бұл мәселеде әр түрлі пікірлердің өрістеуіне себепші болып, тіпті кейде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер айтылып қалып жүр. Тіл білімінде де, әдебиеттануда да дәл стиль мәселесі сияқты екіұдайылық тудырып келе жатқан категорияны табу қиын десе де болғандай.

Жалпы, стиль категориясын лингвистиканың да, поэтиканың да нысаны етудің негізі үш себебі бар. Біріншіден, стилистикалық талдау нысанасы болып табылатын сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін тілдік компоненттер болуымен қатар, көркем шығарманың да пішіндік көрсеткіштері. Осындай ортақтастық табиғаты, сөз жоқ, ортақ зерттеу объектісін қалыптастырады. Екіншіден, филология ғылымының екі саласының бір мәселе төңірегіндегі қарастыру аймақтары анық сараланбаған, ал ондай саралану болған күннің өзінде көптеген зерттеушілер осы аралық межені ұстана бермейді. Үшіншіден, тілдік зерттеулердің де, әдеби-теориялық зерттеулердің де стильге келгенде мақсаттары айқын емес. Төртіншіден, стилистикалық терминдерді қолдануда бірізділік сақтала бермейді. Себебі, жалпы бұл стиль құбылысының күрделілігімен және тілтанушы, әдебиетші ғалымдардың бұл мәселеге алуан пікірде болуымен байланысты. Дегенмен, стиль мәселесі көркемдік құбылыс ретінде жан-жақты зерттелінуде.

Тілдік және көркемдік құбылыс ретінде стиль тілге де, әдебиетке де тән құбылыс болған себепті жалпыфилологиялық ұғым. Міне, осындай жалпылық табиғаты оны әр ғылымға тән нақтылауды қажет етеді. Тіл сөз өнерінің басты және бірден-бір материалы бола тұрғанымен, ол сол тілдің грамматикалық, семантикалық заңдылықтарына бағынады. Қандай да болмасын семантикалық өзгерістерді мәтіннің контексті айқындайды. Табиғи тілдік қолданыстарда ол контексті логикалық мағына айқындаса, көркем шығарма контекстінің мағынасын ұғыммен бірге образ айқындайды. Көркем әдебиет тілі образды көркем тіл екеніне стильді зерттеу барысында айрықша көңіл бөлген жөн. Бейнелі тілдің жасалуы белгілі идеялық-эстетикалық мағына тудыру ерекшелігі тіл білімінде емес, әдебиеттанудың зерттеу аясында қарастырылады. Г.Винокур әдеби стильдің лингвистикадан тыс сипаты туралы: «Тіл көркем – өнер ауқымында бола отырып, тек стилистикалық айшықтаулар болудан қалады да, екінші образдық ақиқатқа айналады» – деп жазған болатын [1; 247]. Сонымен бірге әдеби стильді сөз еткенде және бір маңызды жайтқа көңіл бөлген абзал. Ол – әрбір жазушыға тән әдеби стиль ауқымында автордың өмірге, дүниеге көзқарасының көрінуі. Осыдан келіп әдеби стильдің лингвистикалық стильден ажырайтын тағы бір ерекшелігі туындайды. Яғни, әдеби стильді бір ғана тілдік қабатпен шектеуге болмайды. Әдеби стильдің көрсеткіші таңба, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, жалпы көркем мәтін бола тұрғанымен, олар жаңа эстетикалық типтегі, белгілі бір идеялық мағынаның көрсеткіштері. Жалпы, әдеби тілге байланысты ілгеріде айтқандарымызды жинақтасақ, ондай әдеби стильді танудың бірнеше қабатын көрсетуге болады. Орыс ғалымы М.Поляков ондай қабаттардың үшеу екендігін көрсетеді: 1) көркем мағына немесе ішкі форма; 2) образдар жүйесі; 3) поэтикалық тіл (сыртқы форма) [2; 123]. Біз бұдан стиль құбылысының көп қабатты табиғатын танимыз. Осыларды жинақтасақ, әдебиеттегі стиль мәселесі шығарманың мазмұнымен, жанрлық-құрылымдық және поэтикалық тілімен байланысты бола отырып, идеялық-эстетикалық жүйеден шығатынын білдік. Лингвистикалық стилистикасыз әдеби стильде бірқатар мәселелер шешусіз қалар еді. Лингвистикалық стилистика қандай да болмасын жазушы стилін айқындауда базалық рөлге ие болады.

Жалпы тілдік жүйенің макробөлшегі бола отырып, стиль өз кезеңінде оның өзі де макрожүйе қалыптастырады. Және ондай макрожүйе лингвистикалық стилистикада кем дегенде екі топты құрайды. Оның алғашқысына, біздің ойымызша, тілдің функционалды стильдері енеді. Айталық, кеңсе іс-қағаздары стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль, ауызша сөйлеу стилі, көркем әдебиет стилі деген сияқты. Стильдік зерттеу жүргізудегі кедергілер екінші түрдегі стилистикамен сабақтас. Оны В.Виноградов кезінде көркем әдебиет тілінің негізгі пәні ретінде атаған [3]. Функционалды стильдерді жіктеу мен жүйелеуде тілдің қолданылу аясы негізге алынса, көркем әдебиет стилистикасында мұндай жүйелеу жоқ. Ол тіл білімінің қай саласына болса да етене жақын, себебі: «стиль ойды білдіру құралдарының жүйесі ретінде, тіл құрылымының барлық элементтерін – дыбыстарды да, грамматикалық тұлғаларды да, сөзқазынасын да, фразеологиялық тіркестерді де және осы салалардың ком-

позициялық-синтаксистік жағынан түзілу тәсілдерін де қамтиды» [2; 230]. Осы тұрғыдан келгенде, фонетикалық, лексикалық және грамматикалық стилистика деп бөлудің жөні бар. Лингвистикалық стилистика мен әдеби-поэтикалық стилистиканың айырым белгілерін айтқанда, олардың зерттеу объектілері мен зерттеу аумағын межелеп алған дұрыс. Сонымен жоғарыда айтқанымыздай, әдеби стиль ауқымына шығарманың тілдік, көркемдік ерекшеліктерімен бірге жанрлық-композициялық, тақырыптық, идеялық мазмұны да енеді. Лингвистикалық стилистика функционалды стильдерді топтастыру, жүйелеу, зерттеумен бірге, ол тілдік құбылыстарды тағы да бірнеше бағытта зерттейді. Стилистика саласында жемісті еңбек еткен ғалымдардың еңбектерін тірек ете отырып жүйелесек, онда лингвистикалық стилистиканың зерттеу бағыттары ретінде мыналарды атар едік: 1) стилистикалық нормаларды анықтау; 2) тіл стилистикасы мен сөз стилистикасының арақатынасын айқындау; 3) стиль тудыратын тіл компоненттерін тарихи тұрғыдан таныту; 4) дыбысталу, яғни фонетикалық элементтердің стилистикалық ерекшеліктерін көрсету; 5) морфологиялық тұлғалардың стильдік реңк тудыру мүмкіндіктерін саралау; 6) сөйлем конструкцияларының стиль жасау сипатына баға беру; 7) лексикалық бірліктердің стилистикасын зерттеу; 8) жеке авторлардың стилін саралау; 9) диахрониялық және синхрониялық құбылыстарды айқындау т.б.

Лингвистика мен поэтикада стиль мәселесіндегі шешілмей келе жатқан қиыншылықтарды, біздің ойымызша, үш нәрседен аңғаруға болатын секілді. Біріншіден, филология ғылымының бір саласы ретінде стилистиканың қалыптасу тарихында әр түрлі көзқарастар бар. Бір ғылымның ішінен бөлімдерге саралану процесінде алуан пікірлердің, әртүрлі ғылыми мектептердің тұжырымдамалары болды және олар көп ретте бір-біріне қайшылықты арнада өрістеп жатты. Сол себепті де стиль туралы ортақ ұстаным бола бермеді. Екіншіден, тілдік фактілердің рухани саламен байланыстылығын, сондай-ақ әдебиеттің басты, бірден-бір материалы тіл екендігін бірқатар ғалымдар ескергілері келмей, стилистиканы тек тіл біліміне ғана қатысты деуге дейін барды. Үшіншіден, стиль ұғымының айқын болуына кедергі болатын мәселенің бірі сол құбылыстың күрделілігімен байланысты.

Тіл қоғам дамуымен бірге дамиды дегенде, ең алдымен адамның ойлау, жалпы бейнелі ойлау қабілеті дамыған сайын тілдің әр түрлі қызмет аясы да, өрістеу ауқымы да, сөздердің мағына беру және тіркесу мүмкіндіктері де арта түсетіні қашаннан да белгілі. Белгілі бір авторға тән мәтін келесі бір автор жазған мәтіннен өзгешелеу болып тұрады. Әр қаламгерге тән мұндай ерекшелікті кезінде А.Байтұрсынұлы да аңғарған болатын. Белгілі еңбегінде ол: «Әр ақын, әр жазушы сөздің басын өзгеше құрастырып, өз оңтайымен тізеді, өз білуінше пікірлейді. Сондықтан әрқайсысының лұғатында өзіндік айырымы, өзіндік белгісі болады... Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатынша үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі – тіл, яғни лұғат белгісі болады» – деп жазған еді [4; 141-142]. Сондықтан стильді зерттеу барысында, оның ішінде, көркем әдебиет стилистикасы ауқымында сөз шеберінің ортақ стильдік ерекшеліктерін табу мен тануда нелерді негізге алу қажеттілігі айқындалуы қажет сияқты. Ол үшін лингвистикалық мағынадағы стиль ауқымын анықтау міндеті туындайды.

Жазушы стилін қалыптастыратын факторлар туралы ғалымдар бірқатар ұсыныстар айтып жүр. Солардың ішінде дүниетанымдық, яғни философиялық, психологиялық және эстетикалық факторларды негізгілер деп таныған жөн секілді. Әрбір қаламгер – белгілі бір дүниетаным иесі. Яғни, оның сөз тандауы, жалпы сөз қолдануы, солардың аясында мәтін құрастыруы (түзуі), сөз жок, отбасылық тәрбиеден, білім ордасынан, өскен ортасынан, адам талғамынан өрістеп жатады. Бұл ақиқат нәрсеге тіл мен ойлаудың бірлігін айтсақ, онда көп жайдың сыры ашылады. Бұл мәселе бойынша зерттеу жүргізген ғалымдардың қай-қайсысы да ой жүйесі мен тілдік жүйе арасындағы тығыз байланысты айта отырып, сөйлеушінің, жазушының тілдік қолданыстарында сол тұлғаға тән белгілі бір тілдік модель болатынын да жазады. Адамның әр ісінде жан дүниесінің көрінісі болатыны тәрізді, оның сөйлеу әрекетінде де психологиялық фактор үлкен орынды иемденеді. Бұл туралы М.Поляков стильге тікелей қатыстырып: «Жазушының қабілет-бейімі, әсершілдігі, психологиялық жан жүйесі тілде әдеби мәтіннің белгілі бір стильдік жүйесін түзеді» – дейді [2; 98].

Көркем әдебиет стилі қандай да бір шығармашылық жұмыстың жемісі дейтін болсақ, бұл арада мәселенің психологиялық жағын да жеке, арнайы зерттеудің жөні бар сияқты. Ең аяғында стильді түзуге эстетикалық жүйе ықпал жасайды. Ол – жазушының көркемсөз шебері екендігімен байланысты. Мәселе бұл арада жазушының сөз талғауымен, сөздерді суреткерлік мақсатына орай көркем мәтінде орналастыруымен байланысты. Сөздің әуезділігі, саздылығы, үйлесімділігі алдыңғы қатарға шығады.

Эстетикалық таным көркем шығармада бейнелілік тудыра отырып, сол автордың стильдік жүйесін де қалыптастырады. Міне, осы арада поэтика мен лингвистикадағы стилистиканың зерттеу аймағының шекарасы да өтеді. Таратыңқырап айтсақ, көркем мәтіндегі бейнелілікті поэтика қарастырса, бейнелілікті қалыптастырған тілдік факторларды тіл біліміндегі стилистика зерттеуі тиіс. Сонда шығармадағы бейнелілік оның идеялық мағынасын көркем бейнелеу жолы болатын болса, тілдік-стильдік құрылымы мағынаны беруді іске асыру жолы болады да, стилистикада қашан да лингвистикалық стилистика алғашқы, бастапқы орында тұрады. Өйткені сөз тілдік түрленулер арқылы бейнелі, көркем контекстке айналады. Тілдік жүйе және көркемдік жүйе жасайтын стильдің өзіне келетін болсақ, оған біржақты, ортақ анықтама беру қиындық тудырады. Ең алдымен, көркем шығармадағы, тіпті кез келген мәтіндегі сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемді стиль түзуші компоненттер деп тануға бола ма, жазушы немесе айтушы стилі кез келген тілдік формалардан көріне бере ме деген сауал туындайды. В.Виноградов: «Стиль дегеніміз – санадан өткерілген, қызметі айқындалған жалпыхалықтық, жалпыұлттық тілдің белгілі бір саласы, тілдік тәсілдердің сұрыпталған және жүйеленген жиынтығы» – деп жазады [5; 73]. Ғалымның бұл пікірін құптар болсақ, онда стильдің құрамына белгілі ішкі тәсіл арқылы жасалған сөздік қолданыстардың қандай да болмасын сұрыпталған, тіркестірілген жиынтығы жатады, яғни стиль түзуде заңдылық бар. Ал, М.Поляков: «Стильде анықтаушы маңызға тілдік құралдар емес, оларды таңдау фактісі ие болады» – дейді [2; 74].

Стилистика мәселесін шешіп алу үшін оның зерттеу объектілерін бөліп алу қажет сияқты. Академик В.Виноградов стилистиканы үшке бөледі: 1.Құрылымдық стилистика немесе тіл стилистикасы; 2.Қолданымдық стилистика немесе сөз стилистикасы; 3.Көркем әдебиет стилистикасы [3]. Бұлардың әрқайсысының өзіндік қолданылу аясы бар екені түсінікті. Тіл стилистикасы да, сөз стилистикасы сияқты, белгілі дәрежеде көркем әдебиет стилистикасының материалы бола алады. Алайда, бұлар қолданылу ерекшеліктеріне орай өздерінің стильдік-тілдік аясын қалыптастырады. Мәселен, көркем әдебиет стилистикасы жөнінде профессор Б.Шалабай: «Әлемдік тәжірибеде көркем әдебиет тілі үш қырынан немесе үш түрлі аспектіде алынып зерттеліп келеді: тілдік, стилистикалық, көркем-эстетикалық. Алғашқы қырынан алғанда, көркем әдебиет тілі таза тілдік тұрғыдан зерттеледі, яғни жалпыхалықтық не әдеби тілдің белгілі бір кезеңінің тілдік сипатын анықтауға қажетті материал ретінде қарастырылады. Екінші қырынан алғанда, әдеби тілдің функционалды стильдерінің ішіндегі ең бір күрделісі – көркем әдебиет стилінің қыр-сырын ашу көзделеді. Үшіншіден, көркем әдебиет тілі көркем шығарманың көркем-бейнелі болмысын ұйымдастырушы маңызды компоненттерінің бірі ретінде қарастырылады» – дейді [6; 4]. Көркем әдебиет стилистикасы анағұрлым кең екендігін отандық және шетелдік ғалымдар да үнемі айтып жүреді. Себебі, көркем әдебиет стилистикасы көркем мәтіннің күрделілігімен әрі оған тарихи-ғылымдық көзқарастың қажет екендігімен түсіндіріледі. Олай дейтініміз, көркем әдебиет тілі әрқашан да әртүрлі вариацияларды беріп отырады. Әрбір тарихи дәуірдің тілдік ортасы, көркем ойлау, түйсіну деңгейі, әр авторға тән тілдік қолданыстар, сөз жоқ, көркем әдебиет стилистикасына өзгермелі сипат дарытып отырады. Айталық, ХҮ-ХҮІІ ғасырлардағы жыраулық поэзия үлгілерінің тілдік, стильдік сипаты мен одан соңғы кезеңдегі Бұқар жырау, Махамбет, Дулат немесе Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов шығармаларының сөз кестесінде айырмашылықтар бар екені белгілі. Мәселен:

Кіші қалмақ бұлерде
Бозылардың билігі
Буабұрқан болысты
Уағдадан жылысты
Буыршындай тіздесті
Жамандықты іздесті
Бірін-бірі күндесті

– деген Бұқар жырау толғауынан алынған үзінді мен төмендегі берілген Дулаттың:

Жырымды менің тыңдаған,
Сөз ұғатын соңғы адам
Тыңдаудан есте тынбаған.
Гауһардай дүрге бұлдаған
Сарқырап аққан жылғадан
Жыр арнасы – суатпын!

– деген үзіндісін, Мағжанның:

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жантуып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?

– деген өлең жолдарымен салыстырсақ, бұл шығармалардың тақырыптық-идеялық мазмұнын айтпағанның өзінде, бірқатар тілдік айырмашылықтарды аңғаруға болады. Біріншіден, лексика саласындағы әр кезеңге тән сөз кестесі, екіншіден, тілдік-эстетикалық саласындағы алуандық (мысалы, теңеулер: буыршындай, гауһардай, метафоралы сөз – суатпын), фонетикалық салада бүлерде, уағда сияқты көне варианттар кездеседі.

Жалпылай келгенде, лингвистика мен поэтикадағы стилистикасындағы өрісті де, өнімді зерттеу бағыттарының бірі – автор образы. Көркем шығармадағы автор бейнесі қаламгердің дербес стилін көрсетуде үлкен орынға ие болады. Ал, жалпы стиль мен стилистика мәселесінде дербестік мәселесі басты мәселелердің бірегейі екені мәлім, прозаға қарағанда, поэзияның субъективтілігі басым. Прозалық, драмалық көркем туындыларда оқиға сюжет, композиция, кейіпкерлер жүйесі арқылы өрістесе, тілдік қабатты қалыптастыруда автор бейнесі авторлық баяндауда да, монолог, диалог, полилог, объективті баяндауда да үлкен орынға ие болса, поэзияда, оның ішінде, лирикада автор бейнесінің орны тіпті ерекше, сол себепті шығармадағы автор бейнесі, ақындық «мен» дербес стилистикалық қуатқа ие. Шығармалары автордың көңіл күйімен, жеке өмірімен берік байланыса өрілген Бернияз сынды ақынның өлеңдерінде, тіпті поэмаларында автор бейнесі айрықша маңызға ие. Сондай-ақ, автор бейнесі, авторлық баяндау тілдің фонетика, лексика, морфология мен синтаксис салаларын бірдей қамтиды. Автор бейнесінің шығарма тілін зерттеудегі маңызы жайында М.Брандес: «Автор бейнесі – ол көркем шығарма құрылымын көктей өтетін ішкі негіз сияқты, оның айналасына шығарманың стильдік жүйесі топтасады» – деп жазған болатын [7; 52]. Автор образының нақты көркем шығармада көрінуі зерттеудің осы тарауының екінші бөлімінде ақынның лирикалық туындылары негізінде қарастырылады.

Қорытынды

Ғылымда стиль категориясы жоғарыда айтқанымыздай, жалпы филологиялық ұғым болғандықтан, терең, әрі кешенді зерттеуді қажет етеді. Біз бұл ғылыми проблематикадағы негізгі мәселелерді ғана қарастырдық. Сондықтан, бұл еңбек мейлінше теориялық әрі әдіснамалық тұрғыдан жазылды. Ғылымның тарихы мен теориясынан бәріміз жақсы ұғынатындай, ғылыми мәселені шешу үшін өзекті мәселелерді күн тәртібіне қою қажеттігі шығатынын да білеміз. Сондықтан біз мәселенің қойылысына назар аудардық. Стиль сияқты тілге де, әдебиетке де, жалпы көркем өнерге де тән үлкен құбылыстың табиғатын тану арқылы біз солардың өздерін де тани алмақпыз.

Стиль құбылысын тану арқылы әдеби шығарманың да, белгілі бір әдеби кезеңнің де және қаламгердің де шығармашылық ерекшелігін жақсырақ білуге қол жеткіземіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Винокур Г. Маяковский – новатор языка / Г. Винокур. – М.: Советский писатель, 1943.
- 2 Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики / М. Поляков. – М.: Советский писатель, 1978.
- 3 Виноградов В. Итоги обсуждения вопросов стилистики / В. Виноградов // «Вопросы языкознания». – 1995. – № 1.
- 4 Байтұрсынов А. Шығармалары / А. Байтұрсынов. – Алматы: Жазушы, 1984.
- 5 Виноградов В. Проблемы русской стилистики / В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1981.
- 6 Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы / Б. Шалабай. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1999.
- 7 Брандес М. Стилистический анализ / М. Брандес. – М.: Наука, 1971.

Г.К. Аюпова, Қ.Е.Тілеш

Феномен стиля: лингвистика и поэтика

В статье рассматривается научная проблематика стилистики художественного текста. Авторы уделили внимание актуальным теоретическим и методологическим аспектам данной проблемы. Стиль по

своей природе рассматривается как общепилологическое явление. Сделаны выводы и приведены научные определения, основанные на мнениях ученых в области языка и литературы. В том числе, представлены труды зарубежных и отечественных ученых. В художественном тексте представлены несколько видов стиля. Научные мнения и концепции, высказанные в этом направлении, были проанализированы. В частности, особое внимание уделено лингвистической стилистике и сделаны соответствующие научно-теоретические выводы. Научные выводы в статье сделаны на основе художественных произведений, проведены необходимые сравнения.

Ключевые слова: язык, литература, художественное произведение, текст, стилистика, лексика, стиль, наука, система, исследовать, образ автора.

G.K. Ayupova, K.E. Tilesh

The Phenomenon of Style: Linguistics and Poetics

The article deals with the scientific problems of the stylistics of literary texts. The authors paid attention to the actual theoretical and methodological aspects of this problem. Style is considered as a general philological phenomenon. The problem of style in linguistics and literary studies is based on the opinions and scientific definitions of linguistic and literary scientists. Also, scientific conclusions are given. Among them are the works of foreign and domestic scientists. There are several styles according to the description of the literary text. Scientific opinions and concepts expressed in this direction were analyzed. Special attention is paid to linguistic stylistics and appropriate scientific and theoretical conclusions are made. Scientific conclusions in the article are based on the literary works and the necessary comparisons are made.

Keywords: language, literature, fiction, text, stylistic, lexis, style, science, system, to research, figure of the author.

References

- 1 Vinokur, G. (1943). Majakovskij – novator jazyka [Mayakovsky is an innovator of the language]. Moscow: Sovetskij pisatel [in Russian].
- 2 Polyakov, M. (1978). Voprosy pojetiki i hudozhestvennoj semantiki [Questions of poetics and artistic semantics]. Moscow: Sovetskij pisatel [in Russian].
- 3 Vinogradov, V. (1955). Itogi obsuzhdenija voprosov stilistiki [Results of the discussion of stylistics issues]. Voprosy jazykoznanija – Questions of linguistic knowledge. Vol. 1 [in Russian].
- 4 Baitursynov, A. (1984). Shygarmalary [Works]. Almaty: Zhazushy [In Kazakh].
- 5 Vinogradov, V. (1981). Problemy russkoi stilistiki [Problems of Russian stylistics]. Moscow: Vysshaja shkola [in Russian].
- 6 Shalabai, B. (1999). Korkem adebiet stilistikasy [Stylistics of fiction]. Almaty: Respublikalyq baspa kabineti [In Kazakh].
- 7 Brandes, M. (1971). Stilisticheskii analiz [Stylistic analysis]. Moscow: Nauka [in Russian].

B. Karagulova¹, S. Sapina^{2*}, Jakub Konechny³

¹K. Zhubanov ASU, Aktobe, Kazakhstan;

²Astana IT University, Astana, Kazakhstan;

³Charles University, Prague, Czech Republic

(E-mail: s_sapina@mail.ru)

Evolutionary processes of common Turkic lexemes

Language is a historical category, so it is constantly evolving and undergoing changes. A word and its meaning as the main part of the language expand, narrow, the meaning undergoes changes or completely goes out of use of the language along with the development of society. This is a linguistic pattern, so change in the meaning of a word is one of the most actual problems of linguistics, which requires a constant study. Studying the meaning of a word, we get information from the language, the history, culture, life of people who speak this language. The article analyzes and comprehensively studies changes in the meanings of words common to the Turkic languages. Linguistic analysis of word meanings is performed by etymological, historical and comparative methods. Giving specific language data from the Turkic languages, it was told about the similarities in the meanings of common words and features which appeared over time. In addition, information about the culture, history, knowledge and existence of people of Turkic origin is used to reveal the meanings of words. The research analyzes the opinions of domestic and foreign scientists on this issue. The authors share their conclusions, which do not always coincide with existing judgments about the meaning of individual words. Currently words which have unclear meaning, disconnected from the basic meaning, and even lost their meaning are analyzed using data from oral folk art, works related to medieval language monuments. The information presented in the article can be widely used in research related to the history of the Kazakh literary language, etymology of words.

Keywords: Turkic languages, word meaning, word evolution, etymology, word history, national culture, people's worldview, history of literary language, hypothesis, historical - comparative method.

Introduction

Each nation has its own history, literature, culture, civilization, its own customs, traditions, literature: all this heritage is passed down from generation to generation through the language. The main carrier of this extensive information is the lexical composition of a particular language, the connections and relationships between words, cultural and historical connotations, which hide the centuries-old experience of the people, their historical events, cultural constants.

The study of the semantic composition of words, that is the definition of the concepts of the names of objects; concepts are in close connection with the ethnic, civil history of the people. E. Zhanpeisov wrote about this in his work «The language of the epic «Abay zholy» by Mukhtar Auezov»: «In fact, the vocabulary of the language is a reflection of history, everyday life, culture of each people, its material and spiritual wealth. Because all changes in life leave marks in the vocabulary of language» [1; 18].

W. von Humboldt was the first to suggest studying the language in its close connection with culture. According to the great German scientist, each nation has only its own spirituality, developing from within, and the supplier of this special spirituality from generation to generation is the language [2; 349]. This tradition was continued in the Russian linguistic school of the 19th century: A. A. Potebnya rightly believed that language was not a separate phenomenon, but was in a single connection with folk culture [3; 155-156].

The object of our study are words and expressions, the meaning of which in a special way reflected various linguistic processes in the Turkic languages, great historical events, features of the life of the Turkic tribes, human culture, that is, everything that traditionally refers to the problems of historical lexicology.

Zh. Mankeeva in her work «Madeni leksikanyn ulttyk sipati» («National description of cultural vocabulary») defines the national, natural content of the language based on the study of the linguistic nature of the unlimited spiritual wealth associated with the subject culture of the native language [4; 25].

Obviously, for any language in the conditions of its continuous development and interaction with closely related languages, processes of obsolescence of some words inevitably arise and, conversely, the emer-

* Corresponding author. E-mail address: s_sapina@mail.ru

gence of new borrowings, which leads to a constant replenishment of the vocabulary of the language with new language units. According to the well-known Kazakh researcher R.Syzdykova, «the evolution of the meaning of a word consists not only in the development, or rather, progress in the improvement of properties. But also in obscuration or oblivion, transition, expansion, narrowing of the meaning of the word» [5; 165].

A rather large layer of obsolete words is associated with a change in the traditional way of life: each obsolete word is a reflection of the life of our people. That is why the folklore heritage of the Kazakhs, preserved for centuries — songs, epics, dastans — is one of the sources of knowledge about the life, history, culture of the Kazakhs of a particular historical period.

Academician A.Kaidarov wrote about the genealogical side and the cognitive function of the language: «The picture of the entire life passed in the language of an ethnos (people) is complex. The real existence and knowledge of the world of a people, or rather an ethnos, remains only in its language. Description of any object, phenomenon, information about names, social relations, customs, traditions could reach the next generation only through the facts of the language, more precisely through words and phrases, phraseological units, proverbs, sayings, legends, fairy tales» [6; 21].

Methods of research

Kazakh historical lexicology is represented by a huge number of studies on the problems of the historical vocabulary of the Turkic languages, in particular, the works of V.V. Radlov, E.V. Sevortyan, N.A. Baskakov, A.M. Shcherbak, K.M. Musaev, R.G. Akhmetyanova, I.G. Dobrodomova, L.A. Pokrovskaya. In Kazakh linguistics, the works of lexicologists M.Tomanov, A.Kaydarov, A.Kuryszhinov, E.Zhanpeisov, Zh.Mankeev, K.Khusainov are devoted to this issue. For example, A.Kaidarov in his work «The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language» explores monosyllabic roots and stems that form the basis of the ancient Turkic vocabulary.

The article uses materials from various etymological (M.Fasmer, E.V. Sevortyan, A concise etymological dictionary of Kazakh language etc.), explanatory (The explanatory dictionary of Kazakh language), bilingual translations (Uighur-Russian, Turkmen-Russian, Persian-Russian, Mongolian-Kazakh, Buryat-Russian, Karakalpak-Russian) dictionaries, the appeal to which underlies the complex use of methods and techniques of linguistic research: the main descriptive one, which describes the semantic analysis of the interpretation of the meanings of words, the etymological and comparative historical analysis of the origin of common Turkic lexemes.

In addition, general scientific methods of comparison, analysis and synthesis are used.

Results and discussion

The main purpose of this article is to identify and describe the names found in historical zhыр (epics) belonging to the common Turkic layer, and to conduct their comparative analysis.

K.Sh.Khusainov in his work «Sound-pictorialism in the Kazakh language» notes the huge role of sound-pictorial words in the historical formation of the nominative and etymological richness of vocabulary and considers sound-pictorial units from a functional point of view [7]. The scientist E.Zhanpeisov in his work «Language of the epic «Abai zholy» analyzes the ancient Kazakh words, comparing them with the facts of other Turkic languages [1]. R.Syzdykova, in her work entitled «Sozder soileidi» («Words are spoken»), conducts an etymological analysis of ancient words found in the Kazakh and other Turkic languages [5].

For many centuries and periods of historical development, there has been a constant process of mixing of the Turkic languages, so it is obvious that they have common elements of historical vocabulary. K.M. Musaev wrote: «This is quite natural, given the fact that the predominant mass of the Turkic-speaking peoples for thousands of years led a mobile lifestyle, first hunting, then nomadic cattle breeding. As a result of the mixing languages, individual words, originally characteristic of a certain language, «conquer» large linguistic spaces» [8; 33].

In modern Turkic languages, the results of interaction and mixing of Turkic languages, which lasted for centuries, are no longer so noticeable: languages are in constant development, and the language of each people develops according to its own laws. One of these languages, which has its own foundations of historical development, is the Kazakh language. When studying the ancient Turkic writing, it becomes clear that its

main language norms form the basis of the Kazakh language, that is, the vocabulary, phonetic system, and grammatical structure of the Kazakh language were formed in the ancient Turkic period.

The vocabulary of the Kazakh language, found in various spheres of human activity goes back to the ancient Turkic language and constitutes the common Turkic layer. The well-known turkologist E. Sevortyan wrote the following about the common Turkic foundations: «In a number of cases, the common Turkic foundations were created at a later time, in particular, in the era of writing that spread from one language and region to the languages of other regions, the bulk of the common Turkic and inter-Turkic vocabulary was formed in ancient eras, starting from the phase of a relatively homogeneous state of the Turkic languages» [9; 25].

The common Turkic layer of the Kazakh language consists of root and historically formed words. Mankeeva writes about changes at the sound and morphological levels, about the preservation of the common Turkic homogeneity in the semantic plan, about the features of the definition of the common Turkic layer [4; 25].

It is worth paying attention to some lexemes found in the texts of historical zhryts:

«**Kudirdi** kutir-kutir zhanshyt oty,
Kausaty zhau sazayyn berip zhurgen "(Kabanbay batyr)).
«Toksan baully ak kobe
Togyskan zherde kigenmin,
Sadka tolgañ sai zhebe
Kydyroda tokkenmin» («Edige batyr»).

The lexemes **kudir** and **kydyra** that we have identified are interpreted by lexicologists in different ways. E. Zhanpeisov in his research work cites the following facts related to these two words:

«Akmonshak atty kosiltip,
Kuderden kuder asypty» («Kobylandy batyr»);
«Kydyra zholdy kyl qııryk,
Senen ozbas dep edim» («Kobylandy batyr»);
«Kodireden bau tagyp,
Sauyt kyer kun kaida» («Makhambet»)
«Zhylykynyn kudire zhal kok saurany» (Zharokov).

The author connects the word **kuderi** with the words **kudir**, **kydyra**, **kodire**. He compares the name **kudir** with the ancient Manchu word **hodori** meaning «salmon». Further he writes: «There is a beast named kudir. Perhaps this word and the ancient Manchu word hodori — salmon — are the same words. The word **kudir** in the Kazakh language may have a pronunciation variant in the form **kudyr**. The hind legs of this animal are longer than the front ones. Therefore, his croup near the ridge seems much higher» / TSB /. Perhaps its name **kudyr** lies in this feature, that is, in the fact that its croup is much higher than the ridge. And in the poetic lines of Abay «Kim eken dep kelip em tuie kugan. Katyn goy kuldarimen belin bugan» lexeme **kuldari** is equivalent to the word **kuderi** [1].

Based on many other linguistic, historically comparative facts, the author draws the following conclusions regarding the word kuderi: kudir-kuder-kudur-kuduri-kuderi; kuduri-kudire-kydyra; kuduri-kudire-kodire; kuderi-kuldari [1; 24-28].

However, according to R. Syzdykova, the words **kuderi** and **kudire** have two different meanings. According to her, in the phrase kuderi bau, the word kuderi means gently dried skin, which means that kuderi bau is a rope made of soft-cured leather, and in the phrases kuderi is white, kuderi zhylyk, kudire kaiys, the word **kuderi** is expressed in the meaning of «strong», which means berik kayı — strong skin, mykty zhylyk — a strong horse [5; 103]. The scientist also focuses on the combination of the word **kudire** with the word **zhal'** (mane), where the word is written in the form **kuderi**, or **kodire**, or **kydyra**.

The third point of view was expressed by N. Ualiev. The reason for using the words **kuderi**, **kudire** in the meaning of «strong, durable» or in the meaning of «softly dried skin» is explained by the connection with the word **kabarga**, which in translation from Russian means «hornless deer animal». This animal has an arc-shaped back, the skin is thin, soft and durable. This feature of the animal became the main reason for the appearance in our language of the combinations *kuderi bel*, *kuderi sting*, *kuderi zhylyk* [10; 6].

Perhaps that is why in the above-mentioned epics the meaning of the words **kudyr**, **kydyra** expresses the meaning of «hill, ridge, small hills».

One of the words that do not have a pronounced meaning and therefore are not actively used in the modern Kazakh language is the word **agalau**.

Compare: «Espembet mergendikke eki ret agalady.... Okzhetspeske ilingen kyzdyn oramalyn sonsha biikten atyp tusirip, agalap alga shykty» («Kabanbay batyr»).

In the explanatory dictionary of the Kazakh language, the following interpretation of the word *agala* is given: «to achieve victory, come forward, progress» [9; 1, 51]. According to the Turkic languages, this word expresses the meaning of «to overtake», «to go ahead». In this regard, it can be assumed that this word has the same meaning as the Mongolian lexeme *aglas*. *Aglas* has the meaning «individually, lonely, lonely» [11; 15].

E. Zhanpeisov, having considered the meaning of this word, came to the conclusion that the word **agala** is very rare both in fiction and in folklore, that it belongs to the general vocabulary and in some regions is used in colloquial speech in the meaning of *ozyp shygu* — come forward, win — combined with *agalap shygu*. As an example, he cites: «Juz uidi agalap shykty» [1; 38].

In the above information, the word *agala* means *ozyp shygu* — to come forward, to win.

Agalau means *aldyna shygu* (come)

And the word **ozu** (get ahead) is also considered a dialect [12; 25].

The following lines of *zhyr* tell about *Abylai Khan*:

*On bes zhaska tolghanda,
Alpamsadai osipti.
As pen uly toylarda
Aryska da tusipti.*

Or we will cite the following lines from the text «Kabanbay batyr»:

*Ush arystyn balasy
Kim oryn kyp turady.*

In these *zhys*, the word *arys* is found, which also belongs to the common Turkic and is rarely used in Kazakh speech at the present time.

E. Sevortyan offers the following interpretation of this word:

1. Shafts; frame (carts) kaz. the middle of a two-wheeled cart, where a person sits — kaz.dial.
2. The highest level of tribal division — kaz. a large association, a group of genera united by a common origin — kcal.
3. Staircase — knot. dial.
4. Border sign — tur. dial.
5. Spouses — Kaz.

The explanatory dictionary of the Kazakh language offers 5 different meanings of the word *arys*:

- 1) Shafts for sleeping vehicles.
- 2) Clan, tribe, people.
- 3) Bot, rye.
- 4) zool. predatory animal from the weasel family.
- 5) 5 wicker vertical boards for the roof of the house.

Along with these meanings, there are semantic shades:

- a) *bilikti, kadirlenedi, abzal* — knowledgeable, respected, dear, valuable, worthy.

In the last lexical-semantic variant, **abzal** is identical to the meaning of the word **azamat** (citizen, patriot). V. Radlov's dictionary offers an approximate version: «*arystai zhatty*» — he lied stretched out to his full height [13; 1, 277].

These words, in combination with the word **azamat**, form a pleonastic combination: *arystai azamat* — a worthy citizen (lit.: worthy of the worthy).

- b) *erli-zaiypty, zhubai, ekiarys* — husband and wife, spouse, couple.
- c) fight a lawsuit between two countries, a dispute, a lawsuit that has embarked on the path of enmity [9; 1, 364].

Traditionally, in ancient literary samples, historical *zhys*, the combination of *aryska tusti* means subject to discussion from two sides, two tribes. Zh. Mankeeva divided the meaning of the word «**arys**» into 2 groups.

She refers to the first group the common meaning for all «*dividing by 2*», «*dividing*», as indicated in «Explanatory dictionary of Kazakh language», the meaning 1, 2 and the figurative meaning of the word in paragraphs a and b. **Ara** — distance (distance between two objects), **aral** (separable object), **ara** — gap (name of a divisible object), **aryk** — a ditch separated from a canal, river. Zh. Mankeeva suggests that these words come from the same nest. She refers the meanings in paragraphs 4 and 5 to the second group, where the common

meaning for them is «powerful, strong». We consider it right to agree that the hydronym **Aral** and the lexeme **aryk** come from the same nest.

But the connection of the word **ara** in the phrase «*eki narsenin arasy*» (distance between two objects) with the word **ara** in the phrase «*boletin zat atay*» (the name of a divisible object) from a genetic point of view, in our opinion, is unlikely.

Compare:

*Batylardyn bari de,
Kushyp ony alqady
Kozderine monshaktar,
Kop zhasa! — dep aitady. («Abylay»).*

In these lines epic contains the word **alkady**, which is not used in modern language.

The word **alka** in Kyrgyz, Kazakh, Kumgan, Altai, Khakai, Tuva, Yakut means: 1) gratitude, and also has a second meaning in Kumgan, Altai, Yakut corresponds to 2) praise, in the Altai, Khaki language passed — *rizashylyk bildiru* — satisfaction [14; 137].

E. Sevortyan compares the word **alka** with the meaning «thanks», «gratitude», «good will» with the word **almak**, which in the Altai language means «good», «exemplary». According to the scientist, the root of these two words is *al*: «It can be verbal, and then *-mak* forms the adjective **almak** with the meaning indicated above. It may turn out to be nominal, and then — *maq* has a similar meaning. Depending on this, **alka** can be represented as *al-ka*, i.e. as a common noun, or as *al-ka*, i.e. as an intensifying form of the verb *al* [14; 137].

In our opinion, the ancient Turkic root *al* stands out in the word **alka**, which formed the words **algys** in the Kazakh language, **alkysh** in Uzbek, **alkysh** in Azerbaijani and **algys** in Tatar. But in the Kyrgyz language, the form of the word **alqa** has the meaning «bless, bring a good wish» [13; 51]. The same meaning is contained in V. Radlov's dictionary: **alqa**=**alka**, **alqa** — to bless [13; 1, 389].

In the Kazakh language, the word **alka** has the following meanings: 1) meeting, group, 2) collegium. Among the steppe tribes that inhabited Kazakhstan in ancient times in the pre-Islamic period, one of the customs was the custom to gather at the graves of the dead and worship them. This custom was called in the Kazakh language «**khalka**». Information about this custom is contained in the work of G.P. Snesarev: «These are female, collective rites during annual mourning visits to cemeteries and commemoration of the dead: the women who gathered at the cemetery formed a **khalka** (**khalka** — circle), in the center of which were experienced women who led the ceremony; while reading prayers, they moved in a circle (as in diligence or a shamanic ritual), clapping their hands from time to time» [15; 155].

In the modern Kazakh language, one can also find combinations such as **alkakotan**, **alka kuru**, **alkalau**.

For example, in the epic «*Kenesary — Nauryzbai*»:

*«Halykty alkakotan otyrgyzyp,
Estigen, korigenin aitty barin».*

In these lines, the combination **alkakotan** means «to sit in a circle». As R. Syzdykova wrote: «In Kazakh society (like other Turkic peoples) there was a custom of **alkakotan otyru**, i.e. «to sit down, forming a circle» to consult, talk... » [5; 40]. And as we noted earlier, in the Kazakh language there is an expression **alkalau** in the meaning of «**korshau**» — «to enclose, surround, gather around», which means «to consult sit idle». Here it can also be drawn that the word **alka**, transferring «decoration, connection», was formed from the word **alka**, transferring «circle, around». One of the possible manifestations is the fact that the neck decoration — collection — consists of stones strung on a thread and arranged in a circle.

Now let's look at possible conclusions from epic:

«Ishim tolyp barady, kaigymenen sanaga» («Beket batyr»).

We are interested in the semantics of the word **sana** in these lines.

The explanatory dictionary of the Kazakh language offers two meanings of the word in question:

- 1) the highest form of the ideal image of the reality of objective being (the world), inherent in man;
- 2) come to a decision, conclusion, think, believe [9; 148].

This word is used in two registers in the Kyrgyz language as **sana** and **sanaa**. The word **sana** (verb) means «to think» and «to grieve»: *sanadim, ketem elime* — I missed you, I will go to my people. But the second — **sanaa** — is used as a name and means «thought». *Zhaksy sanaa — zharym yrys* — A benevolent thought — half the luck [16; 631].

In the Kazakh language, this Kyrgyz proverb sounds like *zhaksy lepes — zharym yrys*. In the Mongolian language, the word **sanaa** means «thought» and «attention» [11; 140].

There are several meanings of this word in the ancient Turkic dictionary. One of them — «*San*», second meaning is to think, ponder [17; 483]. So, based on the above information, it can be argued that in the above lines zhyr the word **sana** has the meaning «thought», i.e. «*Ishim kaigymenen oiga toldy*»- «I am full of sadness and thoughts».

Along with this, the scientist R. Syzdykova notes, the word **sana** has not only the meaning of «thought», but also «longing, sadness, exciting thought». In the following lines «... *kayda baryp togemin ishimdegi sanany*» one can clearly feel the shade of the word **sana** — «a thought tormented, deeply conceived due to sadness» [5; 136]. She considered this meaning common to the Turkic-Mongolian languages. The meaning of the word **sana** in the above zhyr coincides with the possible interpretation of the scientist.

Bul asker kosime boldy alaman,

Budan kutylnagym bolyp tur kuman («Edige batyr»).

These are lines from zhyr, where the word **alaman** occurs. This word will be discussed later. **Alamanis** a polysemantic word. In the Kazakh language, there are variants of its meaning:

- 1) army, armed forces.
- 2) soldier, warrior.
- 3) robber, robber.
- 4) society, people.

This word is found in many Turkic languages. So, this word means in the Kyrgyz language: «1) an attack without a battle order (random), 2) a disorder, 3) a crowd, a mass, a people, 4) spoils of war, a trophy» [16; 48]. In the Turkmen, Uighur language, this word means «a mass of people; snatch, plunder» [18; 51]. And in the dictionary L.Z. Budagov, **alaman** is semantized as follows: «a detachment organized for robbery» [19; 1, 79].

The scientist T. Baizhanov, who studied military terms in the Turkic languages, believes that in this word the root is **al**, meaning «voyko», and **-man**-suffix with the meaning of increase [20; 243].

Based on the above interpretations, E.V. Sevortyan came to the conclusion that in the word **alaman** the root is *alak* (robbery) and the suffix **man**, that is, this word was formed as a result of the merger of two words and means «a person participating in robbery». G. Vamberid gave information about the connection between the words *al* — «take», «take away» and *elik* — «hand» [14; 134]. In the etymological dictionary of the Kazakh language, an assumption is made about the formation of the compound word **alaman** from the roots **al-ala** (army, military detachment, army) and **man** (person) [21; 29].

R. Syzdykova wrote about the origin of this word: «In our opinion, in the words **alaman**, **alash**, **alaku** (**alalau**), the source is not the verb **al**, and not the word **al** in the meaning of «army», but the word **ala** / **x**, which in Mongolian, Kalmyk languages means: «1) to kill, kill, slaughter livestock; 2) bringing death, mortifying» [5; 31]. And this means that this word is common in the Turkic-Mongolian languages and in the Turkic language it began to be used not in the meaning of «kill», but as a derivative root.

In the given lines of zhyr, the word **alaman** can mean «robber», because, firstly, in this passage there is the word «*asker*» («army»), secondly, the author likens the army to robbers and we doubt whether we can get rid of from this — *budan kutylnagym bolyp tur kuman*.

The next stage of our research is work on the word **tolengit**. This word is found in the zhyr «Kenesary-Nauryzbay».

«Kaida boldy zhaksy adam

Tolengit kylyp ustagan».

Tolengit — a servant of the owner, a hired worker. Such people, dependent on the feudal lords, constituted a social society. They were under the patronage of sultans and khans belonging to different social strata, and therefore were obliged to serve them.

One part of the Tulengits are couriers, slaves who carry out the orders of the sultans and khans in the palace, *tolengut* hist. khan's servant [16; 737], the word servant has the following meaning: 1) under serfdom: palace servants of the landowner. 2) someone's servants, henchmen [23; 1764].

A. Nurmagambetov believes that the word in question is a modified version of the combination «*toreni kut*» — «take care of the owner» [24; 73]. In general, the words «**tolengit**» and «**toreni kut**» are similar in form and sound characteristics.

It is obvious that the word «tolengit» is used in the meaning of «couriers, slaves of sultans, khans, forming an aggregate».

But there are different points of view on the semantics of this word. The researcher S. Zhanpeisova writes about this list of words as the name of an ethnos (tribe). In support of his point of view,

L.N. Gumilyov's line is quoted: «The very name «tele» still lives in the Altai ethnonym *Teleut*. The descendants of Tele are the Yakuts, Lengits, Uighurs, etc. The Tauris consisted of 15 tribes: Dubo (Tubalars), Dolange (Telengits)... Bugu. The eastern part of Gornyi Altai is now inhabited by the Telengits. In the north, the Telengits coexist with the Black Tatars (Yshi-Kizhi), in the east with the Tuvans, in the south with the Kazakhs, and in the west with the Altaians (Altai-Kizhi)... Northern Telengits call themselves Teles... In the 7th century the Telengits (Chinese Dolanzhe) occupied a vast territory in Khangoi, west of the Orkhon, and were considered one of the Tele tribes. And then he continues: «Gumilyov did not say anything about them as a social group, he only considered them as a tribe that had been living since ancient times» [25; 20].

Among the Ottoman Turks, the word **tulungu** meant «poor, beggar». «Týlýngý (Osm.Bianci), verql.týlö-beggar [13; 3, 1570]. And týlö [kkir., vontilä+ý]-tilai-request, prayer» [13; 3, 1569]. In our opinion, there is a close semantic connection between the forms of the words **tolengit** and **tulungy**.

Such «shifts» in the semantics of the word reflect changes in life, technological advances and changes in people's everyday life. There are various reasons for obscuring the meanings of words. The obsolescence of the meaning of a word or its withdrawal from active use is determined both by extralinguistic factors, in particular, political changes in life, and is determined by specific linguistic processes taking place in the language. It is quite obvious that the output of words from the composition of the common vocabulary is a long and drawn-out process: first they leave the everyday active vocabulary of the people, then they move into a rarely used passive vocabulary and, finally, they are gradually forgotten and become completely incomprehensible to native speakers of the modern Kazakh language.

Conclusion

In conclusion of the article, we note that in the dictionary language of any language there is a layer of a word, the lexical meaning of which is difficult, in addition, this layer does not apply to the active vocabulary of a particular definition. Traditionally, these questions are dealt with by historical lexicology, which is useful both for the vocabulary itself (the vocabulary of the language) and for the ways of its formation and scope of development.

The ancient Kazakh epic — the historical zhys as «Abylay», «Kabanbay batyr», «Kenesary — Nauryzbay», «Beket batyr» — contains rich material for studying the Turkic roots in the Kazakh language, demonstrating the unity of the Turkic-speaking world, and also allows you to see the features worldview of the Turkic nomads, to get acquainted with the peculiarities of life of nomadic tribes.

An appeal to the vocabulary of historical zhys is not the only source for describing the vocabulary of the Kazakh language; the scope of comparative analysis includes information from ancient written literary samples. The usage of the comparative analysis of the words presented in etymological dictionaries, the analysis of modern Turkic languages (Kyrgyz, Turkmen) will allow us to establish the ancient Turkic origin of such words in the Kazakh language as **kudir**, **kydyra**, **agalau**, **abzal**, etc.

We emphasize that a comparative analysis of the vocabulary of the Kazakh language in the aspect of historical lexicology allows us to take a broader look at the issues of describing the lexical composition of the Kazakh language as an ethno-linguistic study, scientific value, which is especially important now, when the focus is on the spiritual independence of the people, ethnoculture as a form of existence of the cultural and national code of Kazakh people.

References

- 1 Жанпейісов Е.М. Өуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі / Е.М. Жанпейісов. — Алматы: Ғылым, 1976. — 165 б.
- 2 Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. — М.: Прогресс, 1985. — 451 с.
- 3 Потебня А.А. Слово и миф / А.А. Потебня. — М.: Правда, 1989. — 622 с.
- 4 Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты / Ж. Манкеева. — Алматы: Ғылым, 1997. — 272 б.
- 5 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді / Р. Сыздықова. — Алматы: Санат, 1994. — 190 б.
- 6 Қайдаров Ә. Этнолингвистика / Ә.Қайдаров // Білім және еңбек. — 1985. — № 10.
- 7 Хусаинов К. Звуко-изобразительность в казахском языке / К. Хусаинов. — Павлодар, 2010. — 268 с.
- 8 Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков / К.М. Мусаев. — М.: Наука, 1984. — 228 с.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1974-1987. Т.1-10.
- 10 Уәлиев Н. Қазақтың бұрынғыдан қалған сөзі / Н.Уәлиев // Ана тілі, 1990. 20 қыркүйек.
- 11 Монгол-казах толь. — Өлгий, 1984. — 885 б.

- 12 Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1969. — 427 б.
- 13 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В. Радлов. — СПб, 1893-1911. Т.1-4.
- 14 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков / Э.В. Севортян. — М.: Наука, 1974. — 1980 с.
- 15 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и образцов у узбеков Хорезма / Г.П. Снесарев. — М.: Наука, 1969. — 336 с.
- 16 Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь / К.К. Юдахин. — М.: Советская энциклопедия, 1965. — 973 с.
- 17 Древнетюркский словарь. — Л.: Наука, 1969. — 676 с.
- 18 Уйгурско-русский словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1958. — 820 с.
- 19 Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий / Л.З. Будагов. — СПб, 1861-1871. т.1-2.
- 20 Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы: фил. ... ғыл. док. дис. / Т. Байжанов. — Алматы, 1993. — 336 б.
- 21 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1969. — 240 б.
- 22 Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская. — М.: Просвещение, 1975. — 542 с.
- 23 Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. — М.: Русский язык, 1990. — 922 с.
- 24 Нұрмағамбетов Ә. Қос сөздердің құпиясы / Ә. Нұрмағамбетов. — Алматы: Жалын, 1991. — 95 б.
- 25 Жанпейісова С. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы: фил. ғыл. канд. дис.: / С. Жанпейісова. — Алматы, 1996. — 167 б.

Б. Карагулова, С. Сапина, Я. Конечны

Жалпытүркілік лексемалардың эволюциялық үдерістері

Тіл — тарихи категория, сондықтан ол үнемі дамып, өзгерістерге ұшырап отырады. Ал тілдің негізгі бөлігі болып табылатын сөз және оның мағынасы да қоғамның дамуымен бірге кеңейеді, тарылады, мағынасы өзгеріске ұшырайды не мүлдем тілдік қолданыстан шығып қалып жатады. Бұл — тілдік заңдылық, сондықтан сөз мағынасындағы өзгерістер — үнемі зерттеп отыруды қажет ететін тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі. Сөз мағынасын зерттеу арқылы тілдің, сол тілде сөйлейтін халықтың тарихынан, мәдениетінен, тұрмыс-тіршілігінен мәлімет аламыз. Мақалада түркі тілдеріне ортақ сөздердің мағыналарындағы өзгерістер талданып, жан-жақты зерттеледі. Этимологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерді қолдану арқылы сөз мағыналарына лингвистикалық талдау жасалады. Түркі тілдерінен нақты тілдік деректер келтіре отырып, ортақ сөздердің мағыналарындағы ұқсастықтар мен уақыт өте пайда болған ерекшеліктер туралы баяндалады. Сонымен бірге сөз мағыналарын ашу барысында түркі тектес халықтардың мәдениеті, тарихы, таным мен болмысы туралы ақпараттар да қолданылады. Зерттеу барысында аталған мәселеге қатысты отандық, шетел ғалымдарының пікірлеріне талдау жасалады. Авторлар жекелеген сөздердің мағынасына қатысты қолданыстағы пікірлермен барлық жағдайда сәйкес келе бермейтін өзіндік тұжырымдарымен бөліседі. Қазіргі кезде мағынасы күңгірт тапқан, түпкі мағынасынан ажыраған, тіпті мағынасын жоғалтқан сөздер талдау барысында халық ауыз әдебиетінен, ортағасырлық тілдік ескерткіштерге жататын туындылардан алынған деректер қолданылады. Мақалада баяндалған мәліметтерді қазақ әдеби тілінің тарихына, сөздердің этимологиясына қатысты зерттеулерде кеңінен пайдалануға болады.

Кілт сөздер: түркі тілдері, сөз мағынасы, сөз эволюциясы, этимология, сөз тарихы, ұлт мәдениеті, халықтың дүниетанымы, әдеби тіл тарихы, гипотеза, тарихи-салыстырмалы әдіс.

Б. Карагулова, С. Сапина, Я. Конечны

Эволюционные процессы общетюркских лексем

Язык — историческая категория, поэтому он постоянно развивается и претерпевает изменения. А слово, являющееся основной частью языка, и его значение вместе с развитием общества расширяется, сужается, значение претерпевает изменения либо полностью выходит из употребления языка. Это языковая закономерность, поэтому изменения в значении слова — одна из актуальных проблем языкознания, которая требует постоянного изучения. Изучая значение слова, мы получаем сведения из истории, культуры, быта, языка народа, говорящего на этом языке. В статье анализируются и всесторонне изучаются изменения значений слов, общих для тюркских языков. Проводится лингвистический анализ значений слов с использованием этимологических, историко-сравнительных методов. Приводя конкретные языковые данные из тюркских языков, говорится о сходствах в значениях общих слов и появившихся с течением времени особенностях. Кроме того, при раскрытии значений слов используется информация о культуре, истории, познании и бытии народов тюркского происхождения. В

ходе исследования проводится анализ мнений отечественных и зарубежных ученых по данному вопросу. Авторы делятся своими выводами, которые не во всех случаях совпадают с существующими суждениями относительно значения отдельных слов. В настоящее время при анализе слов, смысл которых тѐмен, оторван от окончательного значения и даже утратил смысл, используются данные из устного народного творчества, произведений, относящихся к средневековым языковым памятникам. Сведения, изложенные в статье, могут быть широко использованы в исследованиях, касающихся истории казахского литературного языка, этимологии слов.

Ключевые слова: тюркские языки, значение слова, эволюция слова, этимология, история слова, культура нации, мировоззрение народа, история литературного языка, гипотеза, историко-сравнительный метод.

References

- 1 Zhanpeyisov, E. (1976). Auezovtin «Abai zholy» epopeyasynyn tili [The language of epopee «Abai zholy» of M. Auezov]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 2 Gumboldt, V. fon (1985). Yazyk i filosofiya kultury [The language and philosophy of culture]. Moscow: Prigress [in Russian].
- 3 Potebnya, A. (1989). Slovo i mif [The Word and Myth]. Moscow: Pravda [in Russian].
- 4 Mankeeva, Zh. (1997). Madeni leksikany ul'ttyk sipaty [The national characteristics of cultural lexis]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 5 Syzdykova, R. (1994). Sozder soileidi [Words speak]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 6 Kaidarov, A. (1985) Etnolingvistika [Ethnolinguistics]. Bilim zhane enbek — Education and work, Vol. 10 [in Kazakh].
- 7 Husainov, K. (2010). Zvuko-izobrazitelnost v kazahskom yazyke [Sound and visualization in the Kazakh language]. Pavlodar [in Russian].
- 8 Musayev, K. (1984). Leksikologiya tuytskikh yazykov [Lexicology of Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Kazakh language] (1974-1987). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Ualiyev, N. (1990). Kazakhtyn buryngydan kalgan sozi [The old sayings of Kazakh people]. Ana tili — A native language, 20 September [in Kazakh].
- 11 Mongol-kazakh tol' [Mongolian-Kazakh Dictionary] (1984). Olgiy [in Kazakh].
- 12 Kazak tilinin dialektologijalyk sozdigi [Dialectic Dictionary of Kazakh language] (1969). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 13 Radlov, V. (1983-1911). Opyt slovarja tjurkskih narechij [Experience of Turkic adverbs dictionary]. SPb. [in Russian].
- 14 Sevortyan, E. (1974). Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov [Etymological Dictionary of Tukic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Snesarev, G. (1969). Relikty domusulmanskikh verovanii i obraztsov u uzbekov Khorezma [Relicts of pre Muslim believes and patterns of Khorezm Uzbek]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 16 Yudakhin, K. (1965). Kirgizsko-russkij slovar' [Kirghiz-Russian Dictionary]. Moscow: Sovetskaja jenciklopedija [in Russian].
- 17 Drevnetjurskij slovar' [Old Turkic Dictionary]. (1969). L.: Nauka [in Russian].
- 18 Ujgursko-russkij slovar' [Uyghur-Russian Dictionary]. (1958). Moscow: Sovetskaja encyclopedia. [in Russian].
- 19 Budagov, L. (1861-1871). Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narechij [Comparative Dictionary of Turkish-Tatar adverbs]. Vol. 1-2. SPb. [in Russian].
- 20 Baizhanov, T. (1993). Kazakh askeri leksikasynyn tarikhy [The history of Kazakh soldiers' lexis]. Doctor's thesis. Almaty [in Kazakh].
- 21 Kazak tilinin kyskasha etimologijalyk sozdigi [A Short Etymological Dictionary of Kazakh language]. (1969). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 22 Shanskiy, N., Ivanov, V., Shanskaya, T. (1975). Kratkij jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka [A Short etymologival Dictionary of Russian language]. Moscow: Prosveshenie [in Russian].
- 23 Ozhegov, S. (1990). Slovar' russkogo jazyka [Dictionary of Russian language]. Moscow: Russkiy yazyk [in Russian].
- 24 Nurmagambetov, A. (1991). Kos sozderdin kupiyasy [The secret of doubled words]. Almaty: Zhalyn [in Kazakh].
- 25 Zhanpeyisova, S.(1996). Kazakh tilinin rukhani madeniet leksikasy [The inner cultural lexis of Kazakh language] Candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].

N.A. Shakhmetova¹, A.Kh. Bekbossynova², V.V. Bezchina²

¹Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan;

²Baitursynov Kostanay regional University, Kostanay, Kazakhstan
(E-mail: n.shakhmetova@mail.ru, assia-bek@mail.ru, vukvuk85@mail.ru)

Ergonomic potential of multicultural onomastic space

This article is devoted to the question of the laws governing the emergence and functioning of ergonyms in the multicultural onomastic space. This scientific work characterizes the place of ergonyms in the onomastic system of the city as a cultural component and as a product of the nominator's thought based and speech activity, that is, the owner. The authors define the semantic, structural and pragmatic features of the ergonyms-names of trading houses and shops of the administrative center of Pavlodar region, the city of Pavlodar. Structural-semantic and pragmatic characteristics of the analyzed ergonyms in a multicultural space become the key to a conceptual dialogue of cultures, in which the exchange of cultural values takes place. Ergonyms contain cultural information, that is, they have a "culturological charge". Consequently, they reflect the peculiarities of the national perception of the world or another people. In this context, the authors perform a quantitative analysis of the linguistic corpus, present and characterize its classification. In addition, the specific functions of ergonyms inherent only to this category of proper names are determined. The study also reveals the pragmatic features of the analyzed language material. The authors emphasize that the pragmatic characteristics of ergonyms are determined by the factor of economic competition. In this regard, this work defines the communication strategies of the owner of the enterprise (nominator) aimed at influencing the consumer in order to attract more customers. The authors also highlight and describe communicative tactics, which are a combination of the communication strategies indicated in the study.

Keywords: onomastic space, proper name, ergonym, polycultural space, pragmatic features, mythonym, onomastics, ergonomic potential.

Introduction

Socio-political, economic, cultural and scientific contacts between countries and their peoples serve as the basis for the formation of a single communicative and cultural space, within which intercultural and interlingual interaction of ethnic groups and their integration is realised. This indicates that the question of the relationship between the unique phenomena ("language" and "culture") is in the center of modern linguistic research [1].

Social changes in Kazakhstan as a multicultural state, new ways of developing its economy contribute to the emergence of a large number of enterprises of various functional spheres (objects of commerce, culture, sports facilities, etc.) requiring its own name (ergonym). This leads to the so-called «onomastic boom», which causes the focus of the research attention on linguists. The issue on ergonym is as significant due to linguistic and translating problems, as the demonym analysis aimed at study «a small field for which it is urgent to officially create or recognize» [2; 25].

Taking this situation into account, we believe that there is a need for a theoretical study of this category of proper names, more precisely, ergonyms, analysis of their structural-semantic, pragmatic characteristics, patterns of their emergence and functioning in a multicultural onomastic space. This approach requires special study in onomastic research that represents «the intellectual endeavor... involving several adjacent extralinguistic disciplines» [3; 223].

Experimental

The functioning of proper names in the plethora of all their possible connections and relations creates the onomastic space of any language.

The term «onomastic space» was introduced by the famous linguist V.N. Toporov to designate the entire set of names [4].

Moreover, the scientist A.V. Superanskaya states that people belonging to different cultures, territories and eras perceive the onomastic space with versatile semantics [5,6].

As an example, we will describe the content of the phytonym *Baiterek*. This phytonym is found in all mythological traditions including the Kazakh mythology.

Baiterek (*literally* translated as «Mother-Poplar») is the global tree connecting all three levels of the universe. Its individual elements represent parts of separate worlds: roots — the lower (underground) world, crown — the middle world, branches and leaves — the upper world. The etymology of the word «terek» comes from the root «ti», in the meaning of «life». Baiterek is the beginning of life. The plot that is more frequently found in many Kazakh fairy tales is as follows: the Hero enters the underworld and after long wanderings comes to a large tree, where he helps the chicks of the giant bird *Alyp Karakus* («*Samruk*») by killing a snake or a dragon-*aydahar*. In gratitude for this action, the bird sends the hero back to the earth. The tree is the world tree, and the bird as well as the snake represents the other worlds. A representative of the middle world is also included in their eternal confrontation (a person), the hero of a fairy tale.

Baiterek is the center of the universe, it is located in the center of the horizontal model of the world. The horizontal structure of the world is located to the right of the tree, the sun and the star is to the left of it (compare the expression «*aiyn tusyn onynnan, zhuldyzyn tusyn sonynnan*» – «*the moon is behind her, the sun is in front of her*»)[7]. In the Kazakh tradition, *Baiterek* is also a symbol of the bond between generations. As the proverb states «*Ata — baiterek, bala — zhapyrak* / «*Father is a strong tree, children are its leaves*».

Toponyms are widely represented in phraseological phrases reflecting the peculiarities of the national perception of the world in the Russian language, for example: «*the language will lead to Kiev*»; «*to go to Tula with your samovar*»; «*Moscow was not built in a day*» (literary translation, compare with the equivalents: «*A clever tongue will take you anywhere*» / «*to carry coals to Newcastle*» / «*Rome was not built in a day*»).

Viewing the history of the origin of the expression «*the language will lead to Kiev*», we can state that this proverb refers to the times of Kievan Rus, when there were no signs on the roads and travelers who went to Kiev could navigate in the unfamiliar area solely by questioning the oncoming people who suggested the correct direction. The combination has several meanings. First, this expression means that you can always trust the clues when searching. Secondly, during the times of Kievan Rus it was Kiev that was the capital, into which all the most important roads converged. Therefore, it was not necessary to know the direction, since anyone could point it right.

Consequently, the onomastic space acts as a kind of prism through which one can see society and culture, it reflects the cognitive experience of the people, their cultural and historical development.

In the onomastic space, the ergonym sector has been insufficiently studied: there are different approaches to understanding the term «ergonym». Some scholars interpret ergonyms as «the designation of social associations», while others define ergonymy as «a set of names of industrial and economic objects, in particular, of any region». Ergonyms [Greek. 'εργον' business, occupation, work, 'ὄνομα' name, title] are frequently understood as the names of enterprises, as well as indications of some business associations.

The existence of the variety of approaches to the study of this category of proper names is explained by the following factors:

1. In connection with the introduction of a non-state form of ownership, the quantitative and qualitative composition of the names of enterprises and institutions has significantly expanded.
2. The analyzed onomastic units are the result of artificial nomination. An artificial nomination, as noted by M.V. Golomidova, is inevitably «associated with the creative principle of a linguistic personality included in a specific historical and social continuum, attached to the general linguistic consciousness, to the knowledge and ideas of his era, joining the given objectively with the subjectively significant matter in personal experience» [8, 77].
3. Ergonyms are a unique type of onyms that have an advertising function. Ergonyms can be recognized as one of the types of verbal communication between the owner of the enterprise (nominator) and a potential client (recipient).

This article dwells upon the material for the analysis of the linguistic phenomenon of the ergonyms of trading houses and shops of the polycultural city of Pavlodar. Pavlodar is a city located in the north-east of the Republic of Kazakhstan, the administrative center of the Pavlodar region. The diversity of ethnic groups living in this city proves to have its multicultural character.

Studying the scientific literature on ergonymy, we conclude that ergonyms have all the signs of proper names. The highlights include the main aspects:

1. Ergonyms name a specific object of reality and distinguish it from a number of homogeneous ones (jewelry stores "Almaz", "Topaz", "Golden World"), and they do not reveal (for the most part) the signs and properties of the object they call (not a fact, that in the above examples of jewelry stores, only diamonds, topaz or gold items will be sold).

2. An ergonym usually does not have a direct connection with the concept emphasising the name (for example, the stores "Asia", "Azor", "Debut", "Chance", etc.). The ergonym is, to a certain extent, only a "sign" for the named object, causing various associations with the main denotation. The recipient associates the ergonym with the concept, having only information in the "mental dossier" (after A.D. Shimkevich [9]).

3. Ergonyms, as well as proper names, can include words of any parts of speech: nouns — shops "Chinara", "Khutorok", "Topaz", "Smile", trading houses "Dream", "Artur", etc.; adjectives — shops "Fedorovsky", "Uspensky", "Inexpensive", "Uglovoy", etc.; combinations of noun + adj. — shops "Uspenskaya-Lavka", "Seventh Continent", trading houses "Golden Calf", etc.; preposition + noun — "On the hill", "On the molehill", "At the arch", etc.; numerals — shops "777", "25", etc.

4. The ergonym performs all the functions of a proper name, but at the same time analysis shows that it has a number of specific additional functions including:

- 1) the naming function, which is the main linguistic function of all proper names;
- 2) informative (a proper name carries certain information in the speech of the communicant);
- 3) advertising (the name is intended to attract, drag the interest of the city dweller as a potential client);
- 4) aesthetic (the name, as a rule, should cause a positive association);
- 5) the function of protecting property (names are protected by special laws and their presence limits the nominators when using certain elements, for example, "rus-", "ros-", "kaz-" affixes).

To determine the structural and semantic features of the analyzed language material, it is vital to present examples based on the classification of names by A.V. Superanskaya. Commonly, scientists identified five groups of ergonyms:

- 1) ergonyms derived from the names of living beings and creatures perceived as living ones;
- 2) ergonyms formed from the names of inanimate objects;
- 3) ergonyms formed from the names of complex objects (here A.V. Superanskaya includes the names of periodicals, holidays, customs and traditions, works of literature and art, etc.);
- 4) ergonyms formed from words-characteristics of a person, enterprise, trading house, store, etc.;
- 5) ergonyms with vague semantics [5;125].

As the analysis shows, the absolute majority of ergonyms in Pavlodar are names, the meanings of which can be explained.

The quantitative analysis for this classification is presented below (see Table 1).

Table 1

Classification of ergonyms by groups

№	Groups	Ergonyms	
		Shopping malls	Stores/shops (total: 452)
1	Ergonyms derived from the names of living beings and creatures perceived as living ones	44 %	70,12 %
2	Ergonyms formed from the names of inanimate objects	20 %	12,23 %
3	Ergonyms formed from the names of complex objects	4 %	1,18 %
4	Ergonyms formed from words-characteristics	24 %	16,47 %
5	Ergonyms with vague semantics	8 %	-

As the analysis shows, a large amount of linguistic material is represented by ergonyms formed from the names of living beings and creatures perceived as living — 320 units (malls — 22, shops — 298). The most numerous in it are ergonyms formed from anthroponyms (205 units): *Arman*, *Arthur*, *Dariya*, *Manak-bai*, *Adiya*, *Aigerim*, *Ayman*, *Daulet*, *Ramazan*, *Saltanat*, *Elena*, etc. Their high frequency is explained by the fact that the nominees like to "perpetuate" memory of yourself, loved ones, historical figures, etc. Similar names, like toponyms, have a 'memorial' function. There are also ergonyms formed from mythonyms — names of any sphere of onomastic space in myths, epics, fairy tales: *Aladdin*, *Gulliver*, *Hottabych*, *San Sanych*, *Samurai*, *Kausar* (translated from Arabic الكوثر means "plethora"), etc. that actualizes the literary and mythological themes, the desire of the nominator to refer to a precedent name or text in order to evoke a positive association in the recipient.

For example, the mythonym *Hottabych* contains the following information:

Hottabych (Hottab) — the hero of the story-tale of the same name by L.I. Lagina, a kind wizard. The plot of the story is partly borrowed by the author from the Arabian fairy tales "A Thousand and One Nights". It is based on the events taking place at the behest of the genie Gassan Abdurakhman ibn Hottab, released from an old jug by the Soviet pioneer VolkaKostylkov. A grateful genie is ready to fulfill any of his wishes. To do this, he just needs to pull one hair out of his beard and cast a spell. "Old Man Hottabych" — the name of a chain of stores selling goods for construction and repair, carpet products.

Kausar, Kavsar (Arabic الكوثر — 'plethora') — in Islamic eschatology, one of the rivers of paradise given to the Prophet Muhammad is mentioned in the Quran in Surah Al-Kausar (108: 1): "We gave you Abundance (the river in Paradise, which is called al-Kausar)". The word "kausar" (Arabic: الكوثر) in translation from the Arabic language literally means "abundance", "abundant", 'plethora'. It comes from the root k-s-r "to be in abundance."

In the examples we also find ergonyms derived from toponyms (28 units). They perform memorial and partially address functions (using toponyms, the naming subject indicates the properties of a shopping mall or store as a toponymic object), which is also a significant feature. This fact actualises the geographical theme — *Alatau, Saryarka, Ulatau, Texas, Kandahar, Hollywood, Zhetisu, Saratov, Moscow, Donetsk, Pavlodar, Zhelezinsky, Shcherbaktinsky, Uspensky, Uspenskaya shop, Kataevsky, Gagarinsky, Usolochka, Usolsky, Uglovoy*. These toponyms include the so-called regional toponyms: *Uspensky, UspenskayaLavka, Zhelezinsky, Shcherbaktinsky*. Examples such as *At the Arch, On the Hill, On the Bump, In the Arch* are microtopony-landmarks, the content of which allows a person to identify the landmarks). The group of toponyms is also represented by names derived from phytoonyms (*Jasmine, Yasmin, Baiterek, Raushan, Rosa, Ryabinushka*, etc.), cosmonyms and astronoms (*Altair, Mercury, Saturn, Zvezdochka* ('little star'), etc.).

The second place is taken by the group of ergonyms (12/70) characterizing the owner, enterprises, trading houses, shops, etc. Examples: *Zharyk* (Kazakh for "Light"), *Kazakh light, Happiness, Triumph, Success, Senim* (translated from Kazakh as "trust"), *Prestige, Dream, Arzandau, Inexpensive, Makhabbat, Asyl*, etc.

The third position is occupied by ergonyms formed from the names of inanimate objects (10/52). Examples: *Penny, Basket, Crown, Bell, Cellar*, etc.

The fourth place is taken by the group formed by ergonyms encompassing complex objects (holidays, customs and traditions, periodicals, works of literature and art) — 2/5. Here are some examples: *Qonaqasy* (translated as "a dinner arranged on some occasion"), *Amanat* (literally "mandate"), etc.

The smallest is the group of names with vague semantics (4 units, that is, 8 %). In our opinion, such ergonyms represent a kind of "code" of the nominator and are usually understandable only to him. Most often, such names turn out to be abbreviations consisting of the initial elements of the proper names of the founders and their relatives and friends (*Rubikom, Diatex*, etc.). In other cases it is either a simple selection of quasi-numbers, or the nominators refuse to explain the meaning.

Noting the minimum number of names formed from words with vague semantics, we state that, in general, nominators strive to create an ergonym that is understandable to the addressee, thereby not only facilitating the perception of the name, but also increasing its effectiveness.

The ergonyms-names such as "Planet of Electronics", "World of Windows", "Empire of Windows" are of particular interest. The interpretation of the words "peace", "empire" must be given below:

In the Dictionary of the Russian language by S.I. Ozhegov, the following meanings of the above words are given:

*World*¹ -sg:

1. The amount of all forms of matter on the earth and outer space, the universe. *The origin of the world.*
2. A separate area of the Universe, a planet. *Star worlds.*
3. syn. Globe, Earth, as well as people, the population of the globe. *Travel around the world. The first in the world. World champion. The world is small.*
4. A united human society, social environment, system. *The ancient world. Scientific world.*
5. A separate area of life, phenomena, objects. *The world of animals, plants. The world of sounds. Human inner world. World of hobbies.*
6. Non-religious life, as opposed to church.
7. Rural community with its members (archaic). Proverb — *With the world on a thread* (literary — help from every member of society). *The whole world* (colloquial) — all together, together. *In the world, death is red* (proverb) — everything can be overcome not alone, together with others. *Not out of this world* — about a person who does not think about the practical side of life, not adapted to life. *Around the world* (go, let, walk) — syn. begging. *To another world* (leave, move) (archaic) — die. *The powerful of this world* (archaic

and ironic) are people who occupy a high position in society. || Adj. (ref. to 5th meaning; colloquial). *Closed* || adj. (to 1st, 2nd and 3rd meanings) and *worldly*, (to 6th and 7th meanings). *World space*. Global community.

*World (Eng. peace)*²- sg.

1. Consent, calmness, absence of hostility, quarrels, wars. *Live in peace. There is peace in the family. Peace to your home! Save peace on earth.*

2. Agreement between the belligerents on the end of the war. *Make peace. Peace to someone (book). In peace, let someone go — let someone go quietly.* || adj. peaceful, *Peaceful time. Peaceful treaty. Peaceful labor.*

Empire, — sg.

1. Monarchical state headed by the emperor; in general, a state consisting of territories deprived of economic and political independence and governed by the single center. *The Roman Empire. British Empire* (name of England alongside with its colonies; archaic). *The fall of the empire.*

2. indirect meaning. A large monopoly having control over an entire branch of industry, over some activities. *Newspaper empire. Opium Empire.* || adj. imperial, -al (affix), (related to 1st meaning).

Planet, — pl (planets)

A celestial body moving around the sun and shining with its reflected light. *Planet Earth.* || adj. planetary, -ary (affix). *The Earth Planet. Planetary nebulae.*

Thus, the use of the words “peace”, “empire”, “planet”, “dostyk” (“friendship” Kazakh) as ergonyms testifies to the emergence of new meanings for the listed words, the meanings “diversity”, “variety”, “large amount”.

Structurally, an ergonym is an indissoluble unity of two components: a term that precedes a proper name (ergonomic term) and is an integral part of an ergonym, and a proper name (name of an object).

In linguistic material, ergonyms are mostly represented by words (355 units). Only some of the ergonyms are formed on the basis of a combination of noun + adjective, pronoun + noun, preposition + noun, numeral + noun (34 units).

One of the most important properties of objects in the external world (which are denotations of object names) could be called interaction with the surrounding space. Indeed, always having a certain location, objects fit into their spatial environment, and in order to indicate the position of an object in space, the speaker guides him/herself in relation to the spatial context. On the other hand, an object can itself serve as a guide — for other objects.

The analysis of the examples like *On a hillock, At an arch, In an arch, On a hill*. Demonstrates the prepositional-case forms of the noun and the genitive combination, the preposition indicates the relationship between objects, the relationship of the location of objects: store → bump, store → arch, store → hill. In these examples, the semantic relation of ‘objectivity — space’ type is realized.

The most important trend characteristic of modern ergonomics is the change and expansion of the corpus of ergonomic units due to the use of borrowed foreign language elements: these are lexical (exoticisms, barbarisms, foreign language inclusions), as well as graphic and derivational means. New ergonomic units have appeared, in the formation of which international prepositive elements are involved: *minimarket, supermarket, hypermarket, megamarket, megamall*. Borrowing supermarket and minimarket, duplicating the names of the supermarket and the shop, “Products” existing in Russian, are used for advertising purposes, that is, in this case we are talking about the socio-psychological reasons for borrowing, about the greater prestige of a foreign word in comparison with the existing one in the language.

In the case of the ergonomic term *hypermarket*, we are not talking about an advertising effect, but about the designation of a new type of shopping facility, which was borrowed with the arrival of foreign hypermarket chains.

The borrowed element *mega*, which has become a proper name in the name of the network of retail objects “Mega”, is part of the word *megamall*. The mall differs from the shopping and entertainment center primarily in the size of the territory and the presence of such large trade objects as hypermarkets. Thus, anglicism mall denotes a new type of shopping center, for example, *Batyr mall*.

The ergonomic term “*plaza*”, which exists in the West in parallel with the term mall and denotes a shopping center located on the ground floors of large hotels or office centers, is often used in ergonomics not to designate a new type of object, since the semantics of the word is in most cases unfamiliar to ordinary speakers, and for the purpose of advertising in proper names — the names of enterprises, since it is perceived as “prestigious”, “beautifully sounding”: the trading house “SAIDA PLAZA”. Due to the use of borrowings, the appearance of the proper name in the ergonym has significantly expanded and changed.

Thus, in modern ergonymy, foreign language means of varying degrees of mastery are actively involved in the formation of new ergonyms: borrowing, exoticism, barbarism, foreign language inclusions, graphic and word-formation means that came from foreign languages.

The issues of active use of borrowed foreign language units in ergonymy remain the focus of attention of linguists. We believe that, subject to the careful attitude of the nominators to the language, foreign language borrowings in modern ergonymy generally have a beneficial effect on the development of the ergonomic sphere, expanding its linguistic capabilities, contributing to the enrichment of its composition.

The composition of ergonomics in the onomastic space of the city is undoubtedly determined by the factor of economic competition: the names of enterprises, service sectors, trade spheres, etc., as a rule, carry some information that, according to the owner's intention, should somehow attract the consumer to the named object. In other words, an ergonym presupposes an impact on the addressee, having the pragmatic effect (in the meaning of "business", "related to experience, activity").

Results and Discussion

Classification of ergonyms according to the presence and absence of pragmatics in their structure makes it possible to distinguish two large types of ergonyms with the subsequent subdivision of each type into smaller subgroups. The terms proposed in the work of N.V. Shimkevich, V.N. Toporov are valid for our research.

1. *Non-pragmatic ergonyms* can be subdivided into informative and non-informing from the standpoint of whether or not they give information about the activities that the enterprise is engaged in.

1.1 Informative ergonyms inform about the type of activity of a trading house or store. This group is subdivided into two functional subclasses. Informative meaningful ergonyms suggest that the type of activity of a trading house or store becomes obvious from the name; sometimes these ergonyms also indicate the geographical location of the named object: *the Planet of Electronics*, *the World of Windows*, *Empire of Windows*, *Eurosvet*, *Vkusnyashka*, *Pyshka*, *House of Products*, etc.

Informing insignificant ergonyms provide information that is not directly related to the nature of its activities. Often this name "perpetuates" the name of the owner: *"Petrovsky"*, *"Pavlovsky"*, *"Pakhomovsky"*, *"Fedorovsky"*, etc.

1.2 *Non-informative ergonyms* do not contain any information about the type of activity of the object, which would be understandable immediately, without decoding: *Sulpak*, *Diatex*, *Rubik*, etc.

2. *Pragmatic ergonyms* are characterized by a pronounced speech influence on the addressee from the side of the nominator. The type of pragmatic ergonyms is divided into two types: informative and associative.

2.1 *Pragmatic informative ergonyms* provide some additional information about an object: for example, information about the location of a company within a city. Sometimes an ergonym can specify the scope of a trading house or store: *the world of windows*, *the planet of electronics*, *the empire of windows*, etc.

2.2 *Pragmatic associative ergonyms* affect the addressee by creating positive associations that appeal to the areas of knowledge and cultural experience of the addressee: *Leader*, *Tasty stories*, *Success*, *Comfort*, *Happiness*, *Eureka*, etc. Within the subgroup, three functional classes can be distinguished: a) *associative-informative*; b) *socially conditioned*; c) *culturally conditioned*.

The first group provides the addressee with additional information designed to form a positive attitude of the consumer. But unlike pragmatic informative data, this information is fundamentally unverifiable, subjective in nature, which does not fit into standardization. All ergonyms of this class are divided into two varieties. The first one "advertises" the product (service) being sold: *Eurosvet*, *Kazakh light*, etc.; the second focuses on the professionalism and style of the trading house or store: *Leader*, *Success*, *Triumph*, *Comfort*, etc. It is especially necessary to highlight such ergonyms that appeal to the positive qualities of a potential consumer (*Goldfish*, *Golden Fleece*, etc.).

Socially conditioned names include such ergonyms in which philosophical, political, social and other ideas are in the nature of mythologemes.

The scientist calls culturally conditioned ergonyms the ones whose nomination is based on some concepts attributed to the category of eternal values, explication of images and associations that have a beneficial effect on the promotion of a product of a trading house or store: *Ruslan and Lyudmila*, *Goldfish*, *Golden Fleece*, *Hottabych*, etc.

To achieve certain goals, the owner uses communication strategies, which include the set of practical steps, that is, communicative tactics.

In the ergonyms of Pavlodar, one can identify several strategies of the nominator, accompanied by his certain tactics. From this point of view, the scheme "AIDA" described in the book by L. Shkolnik, E.F. Tarasova «Language of the Street» [10]. This scheme consists of four stages: 1st stage — drawing attention to the text; 2nd stage — the emergence of interest in the content of information; 3rd stage — excitement of desire to have what is offered; 4th — motivation to action that is, bringing to the purchase. These four strategies come with specific tactics.

Strategy 1. Attracting attention.

We consider the uniqueness of the name to be one of the most important tactics here. The new name should not be duplicated. In the names of some stores, there is an internal homonymy of ergonomic units. So, for example, shops: "Aigerim" — 5 times, "Bolashak" — 3 times, "Almaz", "Ayka", "Aya" — 2 times, etc. Homonymous ergonyms lose the ability to highlight a single object (store, trading house) in a number of homogeneous and only add confusion to the views of the inhabitants of this region about the nature of the activities of the sphere of trade.

To achieve certain goals, the owner uses communication strategies, which are a set of practical moves, that is, communicative tactics.

Strategy 2. Appearance of the addressee's interest in the content of the information.

The following tactics are used here: taking into account the specifics of the object ("Planet of Electronics", "Eurosvet", etc.), focusing on a specific client. For example, to attract business people, the addressee most often uses the adjective "business" in the title: *Business suit, Business style*, etc.).

Strategy 3. Stimulating the desire to have what is offered.

The nominee uses the tactics of creating a positive characteristic of a trading house or store: *Dream, Triumph, Success, Happiness, Comfort*, etc.

Strategy 4. Motivation to action, involves bringing a potential customer to make a purchase.

The nominee selects such names that appeal to the addressee, encourage him to make a purchase: *For you, Ours, Let's go in, Cool sausage, Bravo*, etc.

So, in an effort to achieve effective communication, the nominees invent a lot of different and original names for their commercial structures.

Conclusion

Thus, the increased interest in a comprehensive study of ergonomic vocabulary is due to the following factors:

- firstly, in connection with the introduction of a private form of ownership, the quantitative and qualitative composition of the names of enterprises and institutions is expanding.
- secondly, these onomastic units are the product of artificial nomination.
- thirdly, the peculiarity of ergonyms is that they have an advertising function.

Ergonyms are one of the means of verbal communication between a business owner and a potential client. In choosing the name of this or that ergonym, the nominator should be determined by the main objective that is the relation between the goods purchase and the linguistic means of attracting the attention of the consumer.

References

- 1 Бондалетов В.Д. Русская ономастика: учебное пособие для педагогических институтов/ В.Д. Бондалетов. — М.: Флинта, 2013. — 224 с.
- 2 Gómez-Pablos. B. Quince propuestas de gentilicios para capitales de la Unión Europea Fifteen proposals of demonyms for capitals of the European Union DOI: 10.18355/XL.2016.09.03.25-43
- 3 Nicolaisen, W. Onomastics/ Edit. James D. Wright, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition). Elsevier, 2015. — P. 223-226. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080970868530700>
- 4 Топоров В.Н. Имена. Мифы народов мира: Энциклопедия/ В.Н. Топоров. — М. Сов.энциклопедия, 1980. Т. 2. — С. 508-510.
- 5 Суперанская А.В. Структура имени собственного. — М. Наука, 1989. — 270 с.
- 6 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного/ А.В. Суперанская. — М.: Наука, 1973.
- 7 Кондыбай С. Мифология казахская. Краткий словарь. Алматы: Нурлы Алем, 2005. — 272 с.
- 8 Голомидова М.В. Искусственная номинация в топонимии: диссертация... канд. филол. наук: — Свердловск, 1987. — 216 с.

9 Шимкевич Н.В. Коммерческая эргонимия: стратегии номинатора/ Н.В. Шимкевич // Язык. Человек. Картинамира. — Омск: ОмГУ, 2000. — С. 196-199. 360 с.

10 Школьник Л., Тарасов Е.Ф. Язык улицы/ Л. Школьник. — М.: Наука, 1977. — 62 с.

Н.А. Шахметова, А.Х. Бекбосынова, В.В. Бежина

Көпмәдениетті ономастикалық кеңістіктің эргономикалық әлеуеті

Аталмыш мақала көпмәдениетті ономастикалық кеңістіктегі эргонимдердің пайда болу және олардың қызмет ету заңдылықтары туралы мәселеге арналады. Бұл ғылыми жұмыста эргонимдердің қаланың ономастикалық жүйесіндегі орны мәдени компонент ретінде және номинатордың, яғни иесінің ойлау әрекетінің өнімі ретінде сипатталады. Авторлар Павлодар облысы, Павлодар қаласының әкімшілік орталығындағы сауда үйлері мен дүкендерінің эргоним-атауларының семантикалық, құрылымдық және прагматикалық ерекшеліктерін анықтайды. Мультимәдени кеңістіктегі талданған эргонимдердің құрылымдық-семантикалық және прагматикалық сипаттамалары мәдени құндылықтар алмасатын мәдениеттердің тұжырымдамалық диалогының кепілі болады. Эргонимдер мәдени ақпаратты қамтиды, яғни олар «мәдени қуатқа» ие. Ендеше, олар белгілі бір немесе басқа халықтың ұлттық дүниетанымының ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл контекстте авторлармен тілдік корпусың сандық талдауы жасалынады, олардың жіктелуі ұсынылып сипатталады. Сонымен қатар, эргонимдердің аталған санатқа тиісті өзіне ғана тән жалқы есімдерінің қызметтері анықталады. Зерттеуде, сонымен қатар, талданатын тілдік материалдың прагматикалық ерекшеліктері анықталады. Авторлар эргонимдердің прагматикалық сипаттамалары экономикалық бәсекелестік факторымен анықталатынын айтады. Осыған байланысты, осы жұмыста тұтынушыларды көбірек тарту мақсатында тұтынушыға әсер етуге бағытталған кәсіпорын иесінің (номинатордың) коммуникативті стратегиялары анықталады. Авторлармен коммуникативті стратегиялардың жиынтығы болып табылатын коммуникативті тактикалар бөлініп көрсетіледі және сипатталады.

Кілтті сөздер: ономастикалық кеңістік, жалқы есім, эргоним, көпмәдениетті кеңістік, құрылымдық-семантикалық сипаттама, прагматикалық ерекшелік, коммуникативті стратегия, коммуникативті тактика.

Н.А. Шахметова, А.Х. Бекбосынова, В.В. Бежина

Эргономический потенциал мультикультурного ономастического пространства

Настоящая статья посвящается вопросу о закономерностях возникновения и функционирования эргонимов в поликультурном ономастическом пространстве. Характеризуется место эргонимов в ономастической системе города как культурного компонента и как продукта мыслеречевой деятельности номинатора, то есть владельца. Авторы определяют семантические, структурные и прагматические особенности эргонимов-названий торговых домов и магазинов административного центра Павлодарской области, города Павлодар. Структурно-семантические и прагматические характеристики анализируемых эргонимов в мультикультурном пространстве становятся залогом концептуального диалога культур, в котором происходит обмен культурными ценностями. Эргонимы содержат в себе культурную информацию, то есть обладают «культурологическим зарядом». Следовательно, они отражают особенности национального мировосприятия или иного народа. В этом контексте авторами производится количественный анализ языкового корпуса, представляется и характеризуется его классификация. Кроме того, определяются специфические, присущие только данному разряду имен собственных, функции эргонимов. В исследовании также выявляются прагматические особенности анализируемого языкового материала. Авторы подчеркивают, что прагматические характеристики эргонимов определяются фактором экономической конкуренции. В связи с этим в настоящей работе определяются коммуникативные стратегии владельца предприятия (номинатора), направленные на то, чтобы воздействовать на потребителя с целью большего привлечения клиентов. Авторами также выделяются и описываются коммуникативные тактики, представляющие собой совокупность указанных в исследовании коммуникативных стратегий.

Ключевые слова: ономастическое пространство, имя собственное, эргоним, поликультурное пространство, структурно-семантическая характеристика, прагматические особенности, коммуникативная стратегия, коммуникативная тактика.

References

- 1 Bondaletov, V.D. (2013). Russkaja onomastika: uchebnoe posobie dlja pedagogicheskikh institutov [Russian onomastics: a textbook for pedagogical institutions]. Moscow: Flinta: Nauka [in Russian].
- 2 Gómez-Pablos, B. (2016). Quince propuestas de gentilicios para capitales de la Unión Europea Fifteen proposals of demonyms for capitals of the European Union DOI: 10.18355/XL.2016.09.03.25-43
- 3 Nicolaisen, W. Onomastics. Editor(s): James D. Wright, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), Elsevier, 223-226, ISBN 9780080970875, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.53070-0> Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080970868530700>.
- 4 Toporov, V.N. (1980). Imena. Mify narodov mira: Jenciklopedija [Names. World nations' myths: Encyclopedia]. Vol.2. 508-510. [in Russian].
- 5 Superanskaya, A.V. (1989). Struktura imeni sobstvennogo [The structure of a proper name]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 6 Superanskaya, A.V. (1973). Obshhaja teorija imeni sobstvennogo [General theory of the proper name]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Kondybai, S. (2005). Kazakhskaya mifologiya [Kazakh mythology]. Almaty: Nurly Alem [in Russian]
- 8 Golomidova, M.V. (1987). Iskusstvennaja nominacija v toponimii [Artificial nomination in toponymy] Extended abstract of candidate's thesis. Sverdlovsk [in Russian].
- 9 Shimkevich, N.V. Commercial ergonymy: strategies of the nominator [Kommercheskaja jergonimija: strategii nominatora]. Jazyk. Chelovek. Kartinamira [Language. Human. Picture of the world].— Omsk: OmSU [in Russian].
- 10 Shkolnik, L., Tarasov, E.F. (1977) Yazyk ulits [The language of the street]. Moscow: Nauka [in Russian].

М.А. Уайханова^{1*}, С.В. Оленев², К.С. Ергалиев³

¹НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар, Казахстан;

²Кемеровский государственный университет, г. Кемерово, Россия;

³Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, Казахстан
(E-mail: mira.p2011@mail.ru, stanislav.olenev@gmail.com, ergaliev1976@mail.ru)

К вопросу о ценностной национальной картине мира казахстанского интернет-комментатора

Объектом исследования являются казахстанские интернет-комментарии к политическим статьям, размещенные в новостном портале Nur.kz. Выбор объекта обосновывается исследованием на материале составленных рядовыми носителями языка текстов интернет-комментариев к политическим статьям находятся в русле обыденной лингвополитологии, лингвистики повседневности. Исследование такого типа текстов, сравнительно недавно появившихся в обиходе человека, может значительно расширить научные представления о человеке, коммуникации и социуме. Цель исследования – определить ценностный фактор текстопорождения казахстанских политических интернет-комментариев. Предмет исследования – соотносительность ценностного потенциала исходного текста и ценностных установок виртуальной языковой личности, реализуемых в интернет-комментариях. Результаты исследования показали, что тексты казахстанских интернет-комментариев преобладают ценностным потенциалом. Виртуальная языковая личность является носителем национального наследия и культуры, поскольку принадлежит определенному лингвокультурному коллективу, обладающему своим мировоззрением и стереотипами, которые и проявляются в текстопорождении интернет-комментариев; особенно в текстах порожденных в форме пожеланий и бата.

Ключевые слова: ценностный, политический текст, интернет-комментарий, бата, пожелание, благословение.

Статья выполнена при поддержке грант Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан, проект AP08053314 «Проблема формирования ценностной национальной картины мира в условиях модернизации общества и государства (на материале казахстанского обыденного политического дискурса)»

Введение

Данное исследование посвящено выявлению составляющих ценностной картины виртуальной языковой личности, реализованной в текстах интернет-комментариев к новостным статьям, и ее соотносительности с аксиологическими установками исходного текста. Таким образом, при анализе материала учитываются лингвоперсонологический и лингвокультурологический аспекты.

Актуальность исследования обусловлена интересом современной лингвистической науки, входящей в антропоцентрическую парадигму, к феномену языковой личности, появлением нового формата коммуникации – интернет-коммуникации и, соответственно, нового типа текстов (блоги, комментарии и т.п.), представляющих собой разновидность естественной письменной речи. Изучение нового типа текста помогает создать портрет виртуальной языковой личности; в совокупности с традицией концептуальных исследований образа обыденной языковой картины мира сквозь призму текстов разной дискурсивной направленности, интересом к ценностному аспекту картины мира, представленной в текстовом материале.

Литературный обзор

Коммуникативная лингвистика последних десятилетий, в частности, риторика, интеракционная социолингвистика и этнография речи, проявляет особый интерес к обыденной сфере функционирования языка, к дискурсу повседневности. В 2001 году Ярмаркина Г.М., обосновывая актуальность своей диссертации, отмечала, что «обыденная риторика в настоящее время представляется еще недостаточно изученной с точки зрения соответствия реальной картины общения нормам, предпочтениям и предписаниям, выработанным в практике русской речевой культуры» [1; 2].

* Автор корреспонденции. E-mail: mira.p2011@mail.ru

За прошедшие почти 20 лет в лингвистике стран СНГ произошло существенное усиление внимания к повседневному «языковому существованию» носителя языка, что проявилось, прежде всего, в развитии исследований разного рода маргинальных, на первый взгляд, дискурсивных сфер и соответствующих им жанров: дискурс моды и глянцевого журналов (работы Полонского А.В., Самотуги Е.А., Башкатовой Д.А. и др.), дискурс межличностного общения, отраженный в жанрах объяснения в любви, поздравления, комплимента, *small talk*, светской беседы, семейной беседы и т.д. (работы Ползуновой М.В., Сухотериной Т.П., Мудровой Е.В., Фениной В.В., Рытниковой Я.Т. и др.), спортивный дискурс (исследования Малышевой Е.Г.), сетевой дискурс в различных коммуникативных форматах — чата, форума, интернет-комментария (исследования Амурской О.Ю., Цибизова К.С., Лутовиновой О.В., Данюшиной Ю.В., Смирнова Ф.О. и др.).

Эти сферы функционирования языка, безусловно, играют значимую роль в повседневной жизни современного человека и заслуживают лингвистического исследования. Именно интересом современной лингвистики к различным сферам, в частности политическому, повседневному языковому существованию человека обусловлена актуальность настоящего исследования.

Кроме того, интерес к языковой / речевой обыденности, или повседневности, проявляется в развитии лингвистических направлений, связанных с изучением так называемого метаязыкового сознания и наивной лингвистики — наивных лингвистических представлений людей, не имеющих соответствующего специального образования (прежде всего, следует обратить внимания на работы И.Т. Вепревой, её учеников и единомышленников [2]), а также на исследования, выполненные в рамках Барнаульско-Кемеровской школы, ключевые участники которой — Ростова А.Н., Голев Н.Д., Лебедева Н.Б., Ким Л.Г., Мельник Н.В., Чернышова Т.В., Бринёв К.И. и их многочисленные ученики.

Закономерным этапом в развитии лингвистики обыденного метаязыкового сознания (повседневного языкового существования) стало формирование особой сферы пересечения данного молодого научного направления с политической лингвистикой, предметом изучения которой является «система языковых / речевых средств, цели и способы их использования в политическом дискурсе, понимаемом как коммуникация / общение в ситуациях, принадлежащих сфере политического» [3; 236]. Данное пересечение, названное в своё время «лингвополитологией», обусловлено тем, что обыденным бытованием, несомненно, характеризуется и политическое сознание, воплощающееся не только в эталонных, ядерных явлениях вроде парламентских дискуссий или публичных выступлений политических лидеров, глав государств, но и в сферах, периферийных относительно реальных политических процессов и их непосредственных участников: в повседневных разговорах обычных людей о политике, в интернет-комментариях к статьям на политические и околополитические темы, в неформальных разговорах участников митингов и т.д.

Исходя из этого, обыденный политический дискурс следует определить, как диффузную совокупность устных, письменных и сетевых речевых практик, воплощающих непрофессиональные (наивные) представления, понятия, оценки и установки носителей языка относительно политических процессов, событий и акторов. Основные продуценты обыденного политического дискурса — люди без специального образования, однако таковыми вполне могут являться и профессиональные политологи, вступающие в диалог с простыми людьми для изложения и обоснования точки зрения (например, в комментариях к посту в соцсети).

В сфере обыденной политической коммуникации в письменной или виртуально-электронной форме несомненный интерес для исследователей представляют интернет-комментарии (см. уже достаточно многочисленные исследования Голева Н.Д., Ергалиевой С.Ж., Мельник Н.В., Коломиец С.В., Савельевой И.В., Шаниной А.В. и др.). К настоящему моменту данный объект исследования изучается в различных аспектах. Например, в статье [4] представлен концептуальный анализ фреймов, формирующих в сетевом дискурсе идеологизированных интернет-сайтов. Методологически работа синтезирует как традиционные лексико-семантические и статистические подходы к анализу речевого воплощения понятий (например, контент-анализ), так и когнитивно-дискурсивные методы фреймового анализа, позволяющие «моделировать обыденную политическую картину мира» [4; 183]. Похожая установка на поиск стереотипных представлений простых людей об устройстве социально-политической реальности, их взглядов в мировой политике, а также моделей наивного политического мышления (упрощение, схематизация, типологизация, мифологизация и т.д.) реализована [5].

Кроме того, активно развивается лингвоперсонологический подход к исследованию политически окрашенных интернет-комментариев [6, 7]. Изучение интернет-комментариев к статьям политической проблематики в аспекте проявления свойств языковой личности и реализации лингвоперсоноло-

гических стратегий комментирования исходного текста основано на идее о диалектике типичного и уникального, инвариантного и вариантного, стереотипного и креативного в языковой личности и её речевом поведении. При этом в конкретных исследованиях происходит постоянное уточнение номенклатуры описываемых стратегий, набора аналитических параметров и факторов, оказывающих влияние на речемыслительную деятельность комментаторов. Закономерно, что такой подход смещает акцент с политического компонента лингвополитологии на лингвистический, поскольку само содержание комментариев и политические представления комментаторов интересуют исследователей значительно меньше, нежели стратегии осмысления первичного текста и стратегии речевого воздействия и взаимодействия комментаторов между собой. Как следствие, особое внимание лингвистов привлекает манипулятивный потенциал интернет-комментариев [8, 9] и иронические средства речевого воздействия [7], актуализируемые в качестве замены прямой речевой агрессии при передаче критической позиции относительно того или иного политического события.

Отдельного внимания заслуживает исследование интернет-комментариев к статьям политической проблематики в аспекте проявления национальных черт языковой личности [10–12].

Интернет-комментарии, являясь вторичными текстами, реализуют деривационный потенциал исходного текста. Это доказывается тем, что именно интернет-комментарии содержат мутационные инновации, указывающие на изменение внутренней формы текста, его функциональной направленности. При таком подходе термин «вторичный текст» используется в самом широком понимании как «текст, созданный на основе другого текста, начиная с заглавия и заканчивая разного рода переводами и переложениями текста» [13; 70]. При анализе деривационно-мотивационного развития текста, акцент ставится на базовый, исходный текст, который целиком или покомпонентно воспроизводится. При этом «любой вторичный текст содержит в себе элемент инновационности, хотя теоретически ее степень может быть и нулевой» [14; 149]. В результате деривационно-мотивационных процессов сообщение проходит через внутреннюю речь, порождаясь снова, приобретая новую форму и содержание. В таком процессе ключевые слова варьируются, сохраняя содержание первичного текста, их выбор обусловлен, в том числе, качеством языковой способности человека. Поэтому языковая личность становится центральным звеном в изучении языка во всех аспектах его существования. По мнению А. Р. Бейсенбаева, «в отдельном высказывании и в целом тексте обязательно наличествует лицо – автор текста. Без автора речь невозможна, ибо от него исходит сообщение, и он является субъектом речи или субъектом оценок» [15; 6].

Комментарий продуцирован языковой личностью, поэтому в нем отражаются присущие ей языковые способности, которые составляют в совокупности ее ментальный образ, воплощенный во вторичном тексте – комментарии, то есть на реализацию деривационного потенциала текста оказывает влияние и лингвоперсонологический фактор: индивид, его интенции и языковые способности, поскольку за каждым текстом-комментарием стоит личность, относящаяся к определенному языковому сообществу, имеющая национально-культурные особенности, проявляющиеся в ее ценностных, мировоззренческих, культурологических и личностных установках, а значит, специфичность политического интернет-общения состоит, в том числе, и в особенностях, имеющих лингвокультурологический характер.

В ходе нашего исследования виртуальная языковая личность реконструируется на основе произведенных ею политических интернет-комментариев, в которых проявляются ее языковые способности в собственно-лингвистическом и ментально-психологическом планах.

Объектом исследования являются информационно-аналитические статьи и комментарии к ним, опубликованные в сети Интернет.

Предмет исследования – соотносительность ценностного потенциала исходного текста и аксиологических установок виртуальной языковой личности, реализуемых в комментариях.

Цель данного исследования – определение доминанты виртуальной коммуникации, влияющей на аксиологическую деятельность интернет-комментатора.

Для достижения поставленной цели решаются следующие **задачи**:

- 1) изучить теоретические работы исследователей в области лингвоперсонологии, лингвокультурологии, теории естественной письменной речи, интернет-лингвистики;
- 2) обосновать выбор необходимого для проведения исследования материала, позволяющего определить соотношение исходного текста и комментария с аксиологической точки зрения;

Методы и материалы исследования

Для изучения данного объекта использовались методы сбора и контекстуального анализа теоретического материала, сравнительные, обобщающие, описательные методы.

Текст и уровень его объективности и субъективности зависит от языковой личности и от выбора стратегий и тактик, реализованных посредством выбранных ею языковых единиц; все эти факторы способствуют созданию образа обыденной политической языковой картины мира.

В данном исследовании рассматривается специфика речевой деятельности казахского народа – бата (пожелание, напутствие, благословение), так как основная часть текстов интернет-комментариев содержит положительную оценку и пожелание благополучного будущего для страны, народа. Издревле люди верили, что благодаря доброму и искреннему пожеланию праведного человека или аксакала можно достичь желаний и целей, считалось честью получить благословение таких людей. Добрые и искренние пожелания, напутствия оказывали благоприятное воздействие на воспитание у молодых людей благородных чувств. Поэтому существуют разного вида тексты бата, в которых содержатся мудрые пожелания по различным поводам. Данная особенность проявляется и в текстах интернет-комментариев.

Результаты и их обсуждение

Рассмотрим ряд примеров, в которых комментаторы проявляют национальную особенность текстопорождения в форме «бата», являющиеся ценностью казахстанской виртуальной языковой личности.

AzharNurmanova *Болашақта мемлекетімізге оралып, халықтың игілігіне жұмыс жасайтынына сенемін. Жұмыстарына табыс тілеймін!* (Надеюсь, что в будущем они вернутся в нашу страну и будут работать на благо народа. Желаю успехов в работе!) Комментарий написан к политическому тексту «Токаев назначил послов в нескольких странах» о назначении Главы государства послов Казахстана в Филиппинах и Австралийском Союзе. Комментарий создан посредством текстовой стратегии, тактики копиальности содержания, так как его автор свертывает описанную информацию и в сжатой форме передает свое отношение к данной ситуации. Однако он не использует формально-содержательные компоненты исходного текста для создания комментария, а лишь передает свое мнение через описательные конструкции на казахском языке, хотя первичный текст оформлен на русском. Это дает основание считать, что языковая личность является билингом. В функциональном плане текст выступает в качестве пожелания или напутствия, что присуще казахской ментальности. В такой форме автор передает свое политическое настроение и отношение к заявленной проблеме.

Гулимай *Жұмыстарына береке тілеймін!* (Желаю успехов в работе!)

Комментатор под ником Гулимай создает комментарий в форме позитивного пожелания к предыдущему политическому тексту «Токаев назначил послов в нескольких странах». Он не уходит от заявленной политической темы, но и не прибегает к использованию ключевых слов исходного текста. Однако в функциональном плане происходит незначительное изменение, так как комментарий выступает как пожелание, благое напутствие. Языковая личность Гулимай предпочитает продуцировать комментарии в виде пожелания, такая форма текстопорождения часто встречается в текстах казахстанских интернет-комментаторов.

Garipull19 *Мереке берекелі болғай!* (Пусть праздник будет успешной!)

Amanat46 *Оразаларыңыз қабыл болсын* (Да будут благословенные ваши посты)

Arman13 *Осы айда үйіміз құт берекеге толы болсын* (Пусть наш дом будет полон благословений в этом месяце)

Salmoni Forsi Амин!

Перед нами диалог нескольких комментаторов – Garipull19, Amanat46, Arman13, Salmoni Forsi – реплики которых написаны в форме пожеланий, благословений, то есть в форме традиционного обряда «бата», присущего казахской лингвокультуре. Авторы комментируют политический текст «Токаев: К сожалению, и в этом году месяц Рамазан пройдет в сложных условиях», в котором Президент поздравляет народ с наступлением месяца Рамазан и призывает всех мусульман страны соблюдать требования безопасности и неукоснительно выполнять рекомендации Духовного управления мусульман Казахстана. Комментаторы выражаются на своем родном казахском языке, используя элементы бата в комментариях. Это явление отражает национальную особенность текстопорождения данного

этнуса. Однако они не уходят от содержания исходного текста, передавая его синонимическими конструкциями и в виде бата (напутствия).

Samat 2 *Осындай елге керекті маңызды салалар көп болсын!* (Пусть будет много важных направлений для такой страны!). Данный комментарий оставлен к политической статье «Токаев: Казахстан будет активно осваивать космические технологии». Комментатор под ником Samat2 продублирует свой текст в виде пожелания, напутствия. В формальном плане текст претерпевает изменения, поскольку в нем отсутствует лексика исходного текста, в функциональном плане есть изменения, оценка комментатора выступает в виде пожелания. Однако изменения не способствовали искажению содержания исходного текста при воплощении его во вторичный текст. Во вторичном тексте отражается национальная специфика текстопорождения казахского народа: казах ценит каждое сказанное мудрое и хорошее слово, как говорят: «Сөз қадірін білмеген, өз қадірін білмейді» (Не ценит смысл слова, не ценит самого себя). Казахи всегда стараются предварять любые начинания хорошими и добрыми словами.

Aybek 16 *Осындай жигиттер көп болсын* (Пусть будет много таких ребят). Комментатор под ником Aybek16 интерпретирует политическую ситуацию об отставке бывшей главы ведомства Актюбинской области и назначение нового человека на его должность. Политический текст был опубликован в новостном портале Nur.kz на тему «Чиновник в Актюбинской области ушел в отставку после критики министра». Данный политический текст привлек внимание многих коммуникантов, и в том числе комментатора Aybek16, который поддерживает чиновника в добровольной отставке от должности и призывает других к таким добросовестным признаниям своих ошибок. Автор не уходит от содержания исходного текста, что указывает на объективный фактор текстопорождения. В функциональном плане он создает интернет-комментарий в форме пожеланий, благословений к тому, чтобы были такие же хорошие люди, умеющие отступать в нужный момент.

Samat 78 *Еліміз дамып, бұдан да биік белестерден көріне берсін!* (Пусть наша страна развивается и будет видна с еще более высоких высот!)

Samat 78 *Сәтті іске аса берсін!* (Пусть удача сопутствует!)

Guliiiiii *Бұйырса 2025 жылға жоспарланған әр іс нәтижелі болсын дейміз!* (Надеемся, что все запланированное на 2025 год будет успешным!)

Guliiiiii *Еліміздің болашағы жарқын!* (Будущее нашей страны светлое!). Перед нами диалог двух комментаторов Samat78 и Guliiiiii, которые интерпретируют политический текст «Как меняется сознание казахстанцев» на новостном портале Nur.kz. Они также создают свой текст в форме пожеланий, в форме «бата», присущая к текстопорождению казахстанских интернет-комментаторов. Данная форма текстопорождения обыденной коммуникации часто продублируется на казахском языке, выражающаяся в наилучших пожеланиях и добрых напутствиях. Традиционно этот обряд проводится за казахским дастарханом. Как правило, благословение дают пожилые люди. Как видим, в обыденной коммуникации, даже в интернет пространстве, отражается национальный дух, менталитет народа через данную форму общения.

Алматыдан *Іс сапар сәтті өтсін. Шаршаманыз, талмаңыз. Зор денсаулық тілейміз! Біздің елде де завод, фабрикалар, өндіріс орындары ашылсын, мемлекет пен ел игілігіне шаралар жасайды деген зор үміттеміз. Ел болашағын ойлайтын азаматтар көп болсын. Ұрлап, тұра безіп, қашатындар бізге керегі жоқ. Еңсеміз биік, тереземіз тең болсын, болашағын осы мемлекетпен байланыстырып, көркейтуге, нығайтуға жан-жақтан ат салысыңдар. Шетелдің мемлекеттерін және сол елдердің халқының әл-ауқатын ғана жақсартамыз деген иноагенттердің желкесі үзілсін. Үміттенеміз, сенеміз. Жаныңызда жауапкершілігі мол, тиянақты, ақылды, елім деген серіктеріңіз мол болсын. Қазақ еліне мұнай, газ және тағы басқа табиғи ресурстар проклятие әкелмесін, сол берілген байлықтың әрбір тиынының есебі болсын.* Комментатор под ником **Алматыдан** оставил свой текст к политической статье «Токаев посетил комплекс «Танеко» в Татарстане». Его комментарий создан в форме «бата», выражая политическую установку, настроение комментатора через форму текста. Комментатор желая Главе государства здоровья и всех благ, в тоже время попытался донести свое желание, предложение и недовольствие намеками. Форма текстопорождения «бата» помог комментатору мягко, без наглости и провокаций выразить свое мнение по заявленной политической проблеме.

Выводы

Проведенный лингвистический анализ интернет-комментариев пользователей новостных порталов, принадлежащих активным участникам обсуждения политических событий, показывает, что язы-

ковая личность, выбор ею стратегий и тактик продуцирования речи являются значимыми факторами при выстраивании виртуального общения. Комментарии и исходный текст не всегда совпадают по содержанию, что указывает на роль субъективных факторов при создании вторичного текста. В результате исследования мы видим, как политический текст влияет на языковую личность и как языковая личность, как носитель национальных особенностей, реализует себя в виртуальном пространстве. Данное явление ярко выражено по форме текстопорождения «бата», присущее казахскому народу. Этот обряд заложен в сознании народа, так как добрые и искренние пожелания, напутствия оказывали благоприятное воздействие на воспитание у молодых людей благородных чувств. Поэтому существуют разного вида тексты бата, в которых содержатся мудрые пожелания по различным поводам.

Список литературы

- 1 Ярмаркина Г.М. Обыденная риторика: просьба, приказ, предложение, убеждение, уговоры и способы их выражения в русской разговорной речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Г.М. Ярмаркина. – Саратов, 2001. – 28 с.
- 2 Вепрева И.Т., Мальцева Т.В. Базовые ценности россиян в отражении языковой рефлексии / И.Т. Вепрева, Т.В. Мальцева // Политическая лингвистика. – 2017. – №1 (61). – С. 113-120.
- 3 Кушнир О.Н. К вопросу об объекте и предмете политической лингвистики и политической лингвокультурологии / О.Н. Кушнир // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия: Языкознание. – 2010. – №2 (12). – С. 235-241.
- 4 Голев Н.Д., Шанина А.В. Обыденный политический дискурс на сайтах Рунета с фашистским и антифашистским содержанием (сопоставительное лингвистическое исследование) / Н.Д. Голев, А.В. Шанина // Политическая лингвистика. – 2013. – №2 (44). – С. 178-185.
- 5 Зуева Т.М. Стереотипическое формирование повседневного образа власти / Т.М. Зуева // Вестник Донского государственного аграрного университета. – 2016. – №1-2 (19). – С. 94-101.
- 6 Бец М.В. Аксиологическая соотнесенность текста информационно-аналитической статьи и комментария в виртуальном пространстве Рунета: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М.В. Бец. – Кемерово, 2012 – 28 с.
- 7 Фенина В.В. Ирония в обыденном политическом дискурсе (на материале интернет-комментариев пользователей сайта «Эхо Москвы») / В.В. Фенина // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2015. – №1. – С. 29-34.
- 8 Коломиец С.В., Савельева И.В. Манипулятивные стратегии в текстах интернет-комментариев к политическим статьям: лингвоперсонологический аспект / С.В. Коломиец, И.В. Савельева // Политическая коммуникация: перспективы развития научного направления: материалы международной научной конференции. – Екатеринбург, 2014. С. 120-122.
- 9 Савельева И.В. Манипулятивность в обыденном политическом дискурсе / И.В. Савельева // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2015. – №4-4 (64). – С. 216-220.
- 10 Ергалиева С.Ж., Мельник Н.В. Лингвоперсонологический потенциал политических интернет-комментариев / С.Ж. Ергалиева // Политическая лингвистика. – №3 (75), Екатеринбург, 2019. – С. 46-53.
- 11 Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. «Речевой мир» митинга (московские митинги 90-х) / М.В. Китайгородская, Н.Н. Розанова // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. – М., 2003. – С. 195-239.
- 12 Полиниченко Д.Ю. Политические мифологемы фолк-лингвистики / Д.Ю. Полиниченко // Политическая лингвистика. – 2010. – №4 (34). – С.196-202.
- 13 Мельник Н.В. Дериватологическая интерпретация вторичных текстов разных типов / Н.В. Мельник // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 65. – 2012. – № 13 (267). – С. 69-73.
- 14 Мельник Н.В. Дериватологическая и лингвоперсонологическая интерпретация вторичного текста / Н.В. Мельник // Вестник КемГУ. – 2010. – №4. – С. 148-153.
- 15 Бейсембаев А.Р. Языковая сущность и способы экспликации эгоцентризма текста: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / А.Р. Бейсембаев. – Алматы, 2003. – 49 с.

М.А. Уайханова, С.В. Оленев, Қ.С. Ергалиев

Қазақстандық интернет-түсіндірмешілердің әлемнің ұлттық құндылық бейнесі туралы мәселесі жайында

Зерттеу нысаны Nur.kz жаңалықтар порталында орналастырылған саяси мақалаларға білдірілген қазақстандық интернет-түсіндірмелер болып табылады. Нысанды таңдау қарапайым тіл тасымалдаушыларының саяси мақалаларға білдірген интернет-түсіндірме мәтіндерінің материалдары негізінде зерт-

теумен негізделген. Олар қарапайым лингвоясаясаттануға, күнделікті лингвистикаға сәйкес келеді. Са-
лыстырмалы түрде жакында адамның күнделікті өмірінде пайда болған мәтіндердің бұл түрін зерттеу
адам, қарым-қатынас және қоғам туралы ғылыми идеяларды едәуір кеңейте алады. Зерттеу мақсаты –
қазақстандық саяси интернет-түсіндірмелер мәтін сөзжасамының құндылық факторын анықтау. Зерт-
теу пәні – интернет-түсіндірмелерде жүзеге асырылатын бастапқы мәтіннің құндылық әлеуеті мен
виртуалды тілдік тұлғаның құндылық параметрлерінің арақатынасы. Зерттеу нәтижесі қазақстандық
интернет-түсіндірмелердің мәтіндерінде құндылық әлеуеті басым екенін көрсетті. Виртуалды тілдік
тұлға ұлттық мұра мен мәдениеттің тасымалдаушысы болып табылады. Өйткені ол өзінің дүниетаны-
мы мен стереотиптері бар белгілі бір лингвомәдени топқа жатады. Олар интернет-түсіндірмелердің
мәтіндерінде, әсіресе тілек пен бата түріндегі мәтін сөзжасамында көрінеді.

Кілт сөздер: құндылық, саяси мәтін, интернет-түсіндірме, бата, тілек.

M.A. Uaikhanova, S.V. Olenev, K.S. Yergaliyev

To the Question of the Value National World Picture of Kazakhstani Internet Commentator

The object of the study is Kazakhstani Internet comments on political articles posted on the Nur kz news por-
tal. The choice of the object is substantiated with a study on the material of texts compiled by ordinary native
speakers of Internet comments on political articles that are in line with ordinary linguo-political science, lin-
guistics of everyday life. The study of this type of texts, relatively recently appeared in human everyday life,
can significantly expand scientific understanding of a person, communication and society. The purpose of the
study is to determine the value factor of the text generation of Kazakh political Internet comments. The sub-
ject of the study is the correlation between the value potential of the source text and the value orientations of
the virtual linguistic personality, implemented in Internet comments. The results of the study showed that the
texts of Kazakh Internet comments are dominated by the value potential. A virtual linguistic personality is a
carrier of the national heritage and culture, since it belongs to a certain linguocultural group, which has its
own worldview and stereotypes, which are manifested in the text generation of Internet comments; especially
in tests generated in the form of wishes and bata.

Key words: value, political text, Internet commentary, bata, wish, blessing.

References

- 1 Yarmarkina, G.M. (2001). *Obydennaja ritorika: pros'ba, prikaz, predlozhenie, ubezhdenie, ugovory i sposoby ih vyrazhenija v russkoj razgovornoj rechi* [Ordinary rhetoric: request, order, suggestion, persuasion, persuasion and ways of expressing them in Russian colloquial speech]. Extended abstract of Doctor's thesis. Saratov [in Russian].
- 2 Vepreva, I.T. & Maltseva T.V. (2017). *Bazovye cennosti rossijan v otrazhenii jazykovoj refleksii* [The basic values of Russians in the reflection of linguistic reflection]. *Politicheskaja lingvistika – Political Linguistics*, 1(61), 113-120 [in Russian].
- 3 Kushnir O.N. (2010). *K voprosu ob ob'ekte i predmete politicheskoi lingvistiki i politicheskoi lingvokulturologii* [To the question of the object and subject of political linguistics and political linguoculturology]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Iazykoznanie – Bulletin of the Volgograd State University. Series: Linguistics*, 2(12), 235-241 [in Russian].
- 4 Golev N.D.&Shanina, A.V. (2013). *Obydenyj politicheskij diskurs na sajтах Runeta s fashistskim i antifashistskim soderzhanijem (sopostavitel'noe lingvisticheskoe issledovanie)* [Ordinary Political Discourse on Runet Websites with Fascist and Anti-Fascist Content (Comparative Linguistic Research)]. *Politicheskaja lingvistika – Political Linguistics*, 2 (44), 178-185 [in Russian].
- 5 Zueva, T.M. (2016). *Stereotipicheskoe formirovanie povsednevnogo obraza vlasti* [Stereotypical formation of the everyday image of power]. *Bulletin of the Don State Agrarian University – Don State Agrarian University*, 1-2 (19), 94-101 [in Russian].
- 6 Bets, M.V. (2012). *Aksiologicheskaja sootnesennost teksta informatsionno-analiticheskoi stati i kommentariia v virtualnom prostranstve Runeta* [Axiological correlation of the text of an information-analytical article and a commentary in the virtual space of the Runet]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 7 Fenina, V.V. (2015). *Ironija v obydennom politicheskom diskurse (na materiale internet-kommentarijev pol'zovatelej sajta «Jeho Moskvyy»)* [Irony in everyday political discourse (on the material of Internet comments of users of the site "Echo of Moscow")]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkulturaia kommunikatsiia – Voronezh State University*, 1, 29-34 [in Russian].
- 8 Kolomiets, S.V.&Savelyeva, I.V. (2014). *Manipulativnye strategii v tekstah internet-kommentarijev k politicheskim stat'jam: lingvopersonologicheskij aspekt* [Manipulative strategies in the texts of Internet comments on political articles: linguopersonological aspect]. *Politicheskaja kommunikatsiia: perspektivy razvitiia nauchnogo napravleniia – Political communication: prospects for the development of the scientific direction: materials of the international scientific conference*, 120-122 [in Russian].

- 9 Savelyeva, I.V. (2015). Manipuljativnost' v obydenom politicheskom diskurse [Manipulativeness in ordinary political discourse]. *Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Kemerovo State University*, 4-4 (64), 216-220 [in Russian].
- 10 Yergaliyeva, S.Zh. & Melnik, N.V. (2019). Lingvopersonologicheskij potencial politicheskikh internet-kommentarijev [Linguistic and personal potential of political Internet comments]. *Politicheskaja lingvistika – Political Linguistics*, 3 (75), 46-53 [in Russian].
- 11 Kitaigorodskaya, M.V. & Rozanova N.N. (2003). «Rechevoj mir» mitinga (moskovskie mitingi 90-h) ["Speech world" of the rally (Moscow rallies of the 90s)]. *Sovremennyi russkii iazyk: Sotsialnaia i funktsionalnaia differentsiatsiia – Modern Russian: Social and functional differentiation*, 195-239 [in Russian].
- 12 Polinichenko, D.Yu. (2010). *Politicheskie mifologemy folk-lingvistiki* [Political mythologemes of folk linguistics]. *Politicheskaja lingvistika – Political Linguistics*, 4 (34), 196-202 [in Russian].
- 13 Melnik, N.V. (2012). *Derivatologicheskaja interpretacija vtorichnyh tekstov raznyh tipov* [Derivatological interpretation of secondary texts of different types]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie – Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philology. art criticism*. Vol. 65, 13 (267), 69-73 [in Russian].
- 14 Melnik, N.V. (2010). Derivatologicheskaja i lingvopersonologicheskaja interpretacija vtorichnogo teksta [Derivatological and linguo-personological interpretation of the secondary text]. *Vestnik KemGU – Bulletin of the KemGU*, 4, 148-153. Kemerovo [in Russian].
- 15 Beisembaev, A.R. (2003). *Jazykovaja sushhnost' i sposoby jeksplikacii jegocentrizma teksta* [Linguistic Essence and Ways of Explication of Text Egocentrism]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

DOI 10.31489/2022Ph3/110-120

УДК 82.091

А. Мустояпова

*Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kerney@list.ru)*

«Женское лицо» литературы

В статье делается обзор, определяется степень разработанности, излагаются основные направления гендерных исследований в литературе. Автор акцентирует внимание на женском персонаже как предмете анализа, способах его выражения. В работе раскрываются исторические предпосылки, которые обусловили определенные сложности в создании женских образов, раскрытии их внутреннего мира. В статье кратко изложено, чем объясняется неразработанность женских образов в литературной традиции, недостаточность языковых средств для изображения их эмоционального состояния, когнитивных процессов. В качестве примера использования гендерного анализа художественного произведения избран роман Джона Фаулза «Женщина французского лейтенанта». При рассмотрении текста особое внимание уделяется способам изображения главной героини. Значимость подобного рода анализа определяется тем, что он актуален и применим не только для литературоведческого анализа и литературной критики, но и для исследований в социологии, психологии, а также в области междисциплинарных исследований.

Ключевые слова: гендер, идентичность, нарратив, психология, феминизм, стереотип, междисциплинарные исследования.

Введение

Осуществленный в статье обзор научной литературы позволяет определить степень разработанности в современном литературоведении феминистской литературной критики и обозначить основные направления ее исследований. В качестве примера гендерноориентированного анализа избран роман Джона Фаулза «Женщина французского лейтенанта». При рассмотрении текста особое внимание уделяется способам изображения образа главной героини анализируемого произведения.

Актуальность работы определяется значимостью и актуальностью гендерной проблематики, демонстрацией возможностей избранного критического подхода и его применением не только в литературоведческом анализе, но и в области междисциплинарных исследований.

Методы исследования

В статье использован гендерный анализ как один из востребованных междисциплинарных критических подходов. Историко-типологический и когнитивистский подходы позволили продемонстрировать устойчивое и продолжительное влияние исторической традиции на создание женских образов в литературе, а также обосновать связь литературы с психологией и социологией. При изложении истории вопроса использован системный подход, обеспечивающий рассмотрение анализируемых явлений как целостности и выявление взаимозависимости ряда составляющих: историко-литературная традиция, развитие социума, авторская позиция и др. Кроме того, для исследования пе-

реплетенных, взаимосвязанных элементов идентичностей использованы теории пересечения (интерсекциональный анализ) и сборки.

Материал исследования

Материалом исследования являются способы изображения в классической и современной художественной литературе женских персонажей. В качестве предмета проблематизации в гендерных исследованиях выступает гендер как социо-культурное образование. Гендерные исследования в литературе выросли из американской и французской феминистской критики, порожденной женским социальным активизмом 1960–1970-х годов. Феминистская литературная критика обратила внимание на маскулинность классической литературы и литературоведения, роль и место женщины в литературе, на факт лишения женщины права голоса и возможности самой презентовать себя в тексте. Новый предмет исследований и теоретизация проблемы, ранее не представленной в науке, требовали выработки соответствующего языка описания и инструментария. Ключевым становится понятие «гендера».

Определение главного концепта — гендера — позволило очертить круг вопросов для каждой из гуманитарных областей. В литературоведении текст стал рассматриваться как сфера воплощения, закрепления и распространения гендерных стереотипов в поведении, речи, социальной роли, представлениях о «норме» маскулинности и фемининности и т.д. Гендер стал своего рода лупой, через которую рассматриваются персонажи, мотивы их поступков, восприятие их другими персонажами, автором и читателем. Это позволило увидеть, как работает социальная репрезентация, определяется специфика социальных моделей поведения, социокультурных представлений, сформированных в рамках той или иной культуры. Литература обнаруживала и закрепляла устоявшиеся в культуре представления о мужчине и женщине, способе их мышления, речи, психологии, индивидуальной картине мира.

Литература выступает в роли зеркала мира, наиболее полно по сравнению с другими видами искусства отображая окружающую действительность. И потому сам факт долгого отсутствия исчерпывающего изображения женских персонажей в мировой литературе (как западной, так и восточной) является многозначительным свидетельством того положения, в котором с начала цивилизации находились женщины, в том числе женщины-писательницы.

Изображение женского персонажа в мировой литературе до последней трети XX века было разработано гораздо менее полно, нежели изображение персонажа мужского. Обзор произведений мировой литературы первого ряда дает вполне определенную и однозначную картину: женщина в произведениях западноевропейской художественной прозы до середины XVIII века не становилась, за редким исключением, главной героиней произведения, ей отводилась лишь второстепенная роль.

Отсутствие главных героинь-женщин в мировой литературе на протяжении нескольких столетий объясняется, во-первых, подчиненной ролью женщина в семье, обществе, в отношениях с мужчиной. Об этом писала Симона де Бовуар в книге «Второй пол»: «Женщина определяет себя и свою особость относительно мужчины, а не мужчина относительно женщины; она — несущностное в сравнении с сущностным. Он — Субъект, он — Абсолют; она — Другой» [1; 6].

Во-вторых, авторами произведений были, как правило, мужчины (женщины не имели доступа к образованию, возможности реализовать свои творческие способности), и именно они отображали свой взгляд на мир, на место женщины в нем. Ориентируясь на веками складывающееся представление о женщине как слабом существе, ограниченном ролью жены и матери, авторы-мужчины способствовали закреплению этого стереотипа посредством литературы. В 1792 году Мэри Уоллстонкрафт в книге «В защиту прав женщин» [2] писала, что все авторы, от Руссо («Эмиль, или о воспитании») и до доктора Грегори («Завещание отцов дочкам»), кто писал о женщине, ее воспитании и поведении, неизменно выставляли ее в искаженном свете.

Подобное изображение женщин имеет долгую традицию, что нашло отражение в древних памятниках литературы, созданных Гомером. Так, причиной Троянской войны становится соперничество за право обладать одной из прекраснейших женщин. О самой Елене читатель узнает немного. Кратко излагая факты ее биографии (акцентируя внимание на том, чьей дочерью была, чьей женой стала, т.е. через принадлежность мужчине), Гомер славит необыкновенную красоту Елены, что является едва ли не единственной ее характеристикой. Все происходящее с ней происходит не по ее воле, но именно она становится причиной гибели многих греков и троянцев. В «Одиссее» Пенелопа в течение двадцати лет верно ждет супруга, всяческими хитростями отдаляя момент ответа на предложения

претендующих на ее руку представителей местной знати. Гомер объясняет достоинство Пенелопы ее разумностью в ведении хозяйства и верностью мужу. Чем занималась Пенелопа эти двадцать лет, кроме того, что ждала мужа, хранила его дом и воспитывала сына, для читателя остается неизвестным. Но она сохраняла верность мужу, увеличивала его богатства, и лишь в этих функциях она предстает в эпосе, в этом автор видит ее предназначение. Пенелопа становится нарицательным образом верной жены, символом супружеской верности. Таким образом, главные героини «Илиады» и «Одиссеи» выступают не сами по себе, а через занимаемое ими место в судьбе мужчины.

Литература раннего Средневековья и эпохи Возрождения создает образы прекрасных женщин, ради и во имя которых мужчины совершают свои подвиги. Правда, женщины по-прежнему остаются на периферии повествования, главная задача которого рассказать о приключениях мужчины, демонстрирующего отвагу, мужество, честь. Женщина является едва ли не формальным персонажем, чей образ не нуждается в подробном описании, внутренний мир которой не имеет большого значения, поскольку основная ее задача — быть дамой сердца мужчины.

Распространение и все большее закрепление христианства в европейских странах способствует более четкому и жесткому ограничению места и роли женщины в обществе. В литературе закрепляются два основных типа женского персонажа: верная супруга, добрая мать (скромная, добродетельная) и роковая женщина-искусительница, призванная погубить героя (дьявольски красивая, вероломная, жестокая, лживая). Авторы-мужчины продолжают изображать стереотипный образ женщины и, что немаловажно, сквозь призму мужского восприятия.

В Новое время литература классицизма, ориентированная на античные образцы, также создает женские образы, совмещающие в себе красоту и верность супругу («Андромаха» Расина), послушание сюзерену, пусть даже вопреки собственной жизненной позиции («Сид» Корнеля). Мир литературных произведений до середины XVIII века — это мир мужских персонажей.

Данная тенденция начинает меняться лишь с приходом в литературу просветителей и сентименталистов. Сентименталисты впервые делают смелую попытку изобразить внутренний мир женщины, но предметом изображения они делают большей частью эмоциональную и морально-этическую сферу жизни современной им женщины («Памела» и «Кларисса» Ричардсона). Намного дальше в изображении внутреннего мира женщины идет Дидро в романе «Монахиня», показывая душевные переживания героини, в сердце которой появляются первые ростки сомнения, переходящие в чувство протеста и открытого бунта против надругательства над правом женщины на свободный выбор и самостоятельную жизнь.

Позитивный сдвиг в изображении женщины в художественном произведении происходит лишь с приходом в литературу женщин-прозаиков. И в этом ряду первое место, безусловно, принадлежит английской писательнице Джейн Остин, создательнице целой галереи женских образов. Ее героини заставляют окружающих уважать себя за превосходство ума и нравственной силы. Дж. Остин изображает своих героинь всесторонне: это и мир чувств, и богатая интеллектуальная жизнь женщины, и ее критическое отношение не только к окружающей жизни, но и к мужчине, что само по себе было достаточно революционным на рубеже XVIII-XIX веков. При этом финалы романов Дж. Остин носят несколько примирительный характер. Так, например, в романе «Гордость и предубеждение» автор «устраивает» для главной героини счастливый брак, вознаграждая ее за ум, независимость, моральные качества. Этим Джейн Остин завершает свое повествование, так и не поведав читателю о том, как сложилась семейная жизнь ее независимой героини, удалось ли ей и в супружестве сохранить чувство собственного достоинства, уважения к себе, своим принципам.

Тема женщины становится основной в творчестве писательниц-романтиков Жорж Санд и Жермены де Сталь. Ж. Санд рассказывает о незавидной судьбе незаурядных женщин в замужестве («Индияна»), о выборе героиней сложного пути — пути протеста против тирании общества и изоляции от него («Лелия»). Судьба и положение женщины в обществе нашли отражение не только в художественной прозе, но и в письмах и дневниках писательницы. Выступления Ж. Санд в защиту женщин связаны с освободительной борьбой, которую в 1830-е годы вели передовые круги французского общества. Ж. де Сталь в романе «Коринна» повествует о трагической судьбе талантливой поэтессы, одаренность которой лишь усугубляет ее одиночество в мире общественных условностей, где нет места талантливой женщине.

Писатели-реалисты углубляют и с большим психологическим мастерством изображают женские персонажи, при этом показывая и те изменения, которые происходят в судьбе женщины, в ее самооценке. Шарлотта Бронте в романе «Джен Эйр» выступила защитницей женского равноправия, еще

не политического, но уже отстаивая равенство прав женщин и мужчин в браке и трудовой деятельности. Вместе с Джен Эйр в английскую литературу вошла женщина, смело отстаивающая свое достоинство, право на независимость и свободу чувств. В условиях викторианской Англии ее образ был открытым вызовом буржуазной морали.

Традиция, заложенная женщинами, была продолжена и писателями-мужчинами. Так, женской судьбе посвящены произведения Ги де Мопассана: романы «Жизнь», «Милый друг», новеллы. Одна из основных проблем в драматургии Генрика Ибсена — судьба женщины в буржуазном обществе (пьесы «Кукольный дом», «Приведения»). Томас Гарди («Тэсс из рода д'Эрбервиллей») восстановил против себя викторианское общество, проявив немалую смелость в защите «падшей» женщины и изображении ее в качестве вызывающей сочувствие героини, чья трагическая судьба была во многом predetermined несправедливыми социальными законами.

Литература XX века отражает те позитивные перемены, которых добились женщины в борьбе за свои права. Модернистский и постмодернистский романы предлагают новый взгляд на женщину с учетом ее эмансипации. Эта проблема по-разному решается в произведениях Айрис Мердок, Джона Фаулза, Симоны де Бовуар, Франсуазы Саган и др.

Результаты и обсуждение

Значительные изменения в изучении женских персонажей и продвижении творчества женщин-писателей произошли в последней трети XX века. В немалой степени это связано с появлением феминистской литературной критики, которая берет начало в женском движении 1970-х годов. В 1970 году на заседании Ассоциации современного языка речь Адриенны Рич «Когда мы, мёртвые, пробуждаемся» вдохновила на формирование целого направления феминистской литературной критики, которая избрала предметом исследования историю угнетения женщин и причины их молчания, т.е. отсутствия их текстов и, как следствие, их картины мира.

В самом начале сторонники женского равноправия пришли к выводу, что культурные «каноны», преподаваемые в школах, в подавляющем большинстве выражают мужскую точку зрения, которая объявлялась «универсальной». Элейн Шоуолтер стала изучать истории женщин-писателей. Джудит Феттерли обратилась к вопросу о том, в какой степени женщины представлены в американской литературе. Сандра Гилберт и Сьюзан Губар проанализировали те трудности, с которыми сталкиваются женщины-писатели, и какую нишу в литературе они смогли занять в конкуренции с писателями-мужчинами. Они определили, что женщины, лишённые права получать полноценное образование и отстранённые от общественной жизни, вынуждены были обращаться к таким считающимся незначительными литературным жанрам, как дневники, письма и сентиментальная проза.

В 1980–1990-ые годы феминистская литературная критика становится значимым явлением в современных социо-гуманитарных исследованиях. Ее развитие шло от критики мужского письма о женщинах к изучению женских текстов. Лингвисты, структуралисты исследуют вопрос функционирования языка для того, чтобы понять, что и как выражает носитель речи или создатель текста посредством языка. Исследователи задавались вопросами: если язык несет в себе ощущения, предположения, ценности, отношение к явлениям жизни, которые выражены в высказываниях, то как женщины могут использовать традиционно мужской язык, язык патриархата, и при этом надеяться, что смогут с помощью него отобразить свой, женский, мир? Не должны ли женщины в ситуации, когда женский язык, женское письмо веками находились в исключённом, подавленном положении, создать свой собственный язык, посредством которого можно было бы адекватно передать собственный мир?

Исследователи достаточно быстро пришли к выводу о том, что анализ, который игнорирует расу, класс, национальность и сексуальность, значительно сужает предмет исследования, и это обстоятельство негативным образом сказывается на его результатах. Так, феминистская литературная критика обогатилась этническими и гендерными исследованиями.

Гендерные исследования определили три основные области дальнейшей работы: изучение истории дискриминируемых; исследование их культуры, существующей параллельно с доминирующей культурной традицией; анализ неустойчивости и неопределённости самой гендерной идентичности.

Таким образом, феминистская критика, изначально избрав предметом анализа угнетённое положение женщин, дала толчок и вооружила методами исследования целый ряд дисциплин и критических теорий, предметом внимания которых являются любое угнетённое, подавляемое меньшинство или социальная группа.

Следует упомянуть известное эссе «Смех Медузы» французского литературоведа-постструктуралиста Элен Сиксу [3]. Эта работа является одной из концептуальных в теории феминизма и постмодернизма. Автор вводит в оборот концепцию «женское письмо», противопоставленное традиционному мужскому тексту. Сразу после публикации этот манифест оказался на пике не столько феминистской теории, сколько структуралистской дискуссии о тексте и его природе, о письме как знаковой системе. Эссе Э. Сиксу, опубликованное в 1975 году, выдвинула ее в ряд одних из ведущих теоретиков постструктурализма. В дальнейшем концепция «женского письма» получила развитие в трудах Юлии Кристевой и Люс Иригарей.

Элен Сиксу размышляет о том, почему женщина должна писать и говорить о себе, в чем важность этого вида деятельности и каких ее результатов можно ожидать. Она утверждает, что женщин из письма насильно изгнали. Захватив текст, мужчины добились того, что мир получил отражение только через мужское восприятие. Мир женщины являет себя лишь сквозь призму восприятия мужчины. И, как утверждает ученый, женщина вынуждена воспринимать, оценивать мир и себя в нем с точки зрения и оценки мужчины. Это будет продолжаться до тех пор, пока она сама не начнет писать, пока не обретет голос, чтобы рассказать о себе. Э. Сиксу говорит о том, что женщина должна вставить себя в текст — как в мир, так и в историю.

Женщина почти всю историю человеческой культуры, считает Э. Сиксу, была лишена голоса, возможности выражать себя, свои эмоции, ретранслировать свое видение мира. Не существует некоей общей женщины или типичной женщины, считает Э. Сиксу и говорит о бесконечном богатстве их индивидуальных конституций, которые не поддаются классификации и требуют множества разных голосов. Женская образность неисчерпаема, как музыка, живопись, письмо; их поток фантазий невероятен. И поэтому она призывает женщин писать вопреки тем, кто пытается их остановить, вопреки редакторам и издателям, не желающим публиковать настоящие тексты женщин. Женщины, утверждает автор, репрессированы в культуре. Эту дискриминация она сравнивает с дискриминацией, которой подвергались выходцы из Африки.

Исследователь впервые в литературоведении ставит о том, что еще нет письменности, описывающей женственность. Число женщин-писателей, хотя и немного увеличилось с XIX века, всегда было незначительным. Э. Сиксу сокращает и это число, потому что среди женщин-писателей были те, чье письмо ничем не отличается от письма на языке мужчин, а это письмо либо скрывает женщину, либо воспроизводит традиционные стереотипные представления о женщине.

Э. Сиксу рассматривает письмо как главную возможность изменения, потому что текст — это пространство, где женщина может получить свою очередь говорить, быть услышанной, а значит, и стать понятой. Женщина сама должна писать о себе, настаивает Э. Сиксу, потому что это приведет к созданию, изобретению нового «повстанческого» письма, которое позволит ей осуществить неизбежные прорывы и трансформации в своей собственной истории существования. Написав свое личное «я», женщина вернется к телу, которое было у нее конфисковано и превратилось в незнакомца, а на экране — в болезненную или безжизненную фигуру, которая часто оказывается досадным компаньоном мужчины, причиной его затруднений. Если образ и тело подвергается цензуре, утверждает Э. Сиксу, то одновременно подвергается цензуре и речь.

Она пишет, что женское письмо — это действие, которое вернет женщине ее ментальную, телесную, интеллектуальную суть; которое будет означать, что женщина начала говорить, следовательно, она осуществит свой вход в историю. Женское письмо освободит женщину от мужского языка, оценок, интерпретаций и символов.

Говоря о женском языке, Э. Сиксу подразумевает не только лексический уровень языка, но и уровень грамматики. О разнице между мужским и женским типами употребления языка писали Жан-Жак Руссо, Люс Иригарей и другие. Суть мысли Руссо сводится к тому, что мужской язык рациональный, женский — выразительный. Люс Иригарей конкретизирует, говоря о двойном синтаксисе: первый, мужской, выражает логику рационального мышления, второй, женский, служит выражением подавленного бессознательного. Согласно феминистским теориям письма, женское письмо — не просто антипод рационального мужского, не просто доминирование выразительности и эмоциональности в тексте, но оно есть выражение в языке и тексте печального опыта женского подавления в долгой истории культуры.

Традиционная, подразумевается мужская, логика не может адекватно отражать женскую образность. И здесь нет места иерархии или оппозиции: разумное-неразумное, базовое-производное, правильное-неправильное. Э. Сиксу, говоря о женском письме и речи, подчеркивает, что они — плод вы-

разительного языка, который вырывается за пределы языковых штампов и установленных мужским письмом значений. Именно поэтому ставится вопрос о необходимости нахождения языка для выражения женской природы, женской психологии, женского переживания.

Мужчина, указывает Э. Сиксу, в отличие от женщины всегда контролирует свои импульсы. Писать текст для мужчины значит использовать установленные формулировки и понятия, смыслы и лексику, иными словами, загонять описываемые явления в рамки, контролировать. Для женщины же написание текста — это значит переживать ситуацию незавершенности и бесконечности в тексте, присутствовать в описываемом явлении.

Женщина всегда функционировала «внутри» дискурса мужчины, выполняла роль символа, который служил для центрального, мужского, образа неким фоном, оттеняющим явлением. Эта отведенная женщине функция сопровождения, дежурного фона уничтожала семантику, энергию ее символа, уменьшала и заглушала ее голос. И главное, не давала ей стать центральным образом. Теперь, утверждает Э. Сиксу, настало время вывести женщину из положения «внутри» мужского дискурса, дать голос самой женщине. И тогда она изобразит свою собственную символику и смыслы, и из хаоса восстановит свой мир в своих местоимениях, существительных, — мир, который будет не фоном для чего-то, а центром, ядром.

Сложно не согласиться Э. Сиксу. Если окинуть взглядом многовековую историю мировой литературы, то можно убедиться, сколь ничтожно количество текстов, созданных женщинами о женщинах: поэзия Сапфо, «Записки у изголовья» Мурасаки Сикибу, романы Джейн Остин и Шарлотты Бронте, проза Виржинии Вулф. Слишком мало, чтобы передать уникальный мир женщины во всем богатстве палитры чувств, оттенков восприятий, многогранности смыслов и интерпретаций.

Удивительным образом роман Джона Фаулза «Женщина французского лейтенанта» (1969 г.), опубликованный в самый канун мощного развития феминистских исследований, совместил в себе многие вопросы, ставшие центральными в десятилетия, последовавшие после выхода романа в свет. Это и дискриминация женщин, в т.ч. интеллектуальная, и «темная», пугающая главная героиня, и поиск идентичности, и ее социальная уязвимость, и конструируемые обществом поведенческие нормы.

Джон Фаулз сознательно заостряет «феминистское» звучание романа, помещая эмансипированную героиню в чужеродную среду, в которой ее жизненная позиция, поступки предстают более четко и выпукло. Нельзя было найти более подходящий фон, чем викторианская Англия II половины XIX века. События романа отнесены к 1867–1869 годам, это время, когда так называемая викторианская мораль заняла прочное место в шкале морально-этических ценностей Англии. Это время характеризуется как переходная эпоха, когда возникают новые формы сознания, широко распространяются научные идеи (эволюционная теория Ч. Дарвина и др.) и технические достижения. Неслучайное обращение Д. Фаулза к этой исторической эпохе доказывает факт упоминания им заявления Джона Стюарта Милля в Вестминстере о том, что настало время предоставить избирательное право женщинам. И хотя большинство образованных представительниц женского пола, продолжавших считать сферой своего влияния и деятельности лишь дом и семью, встретили это выступление весьма неодобрительно, тем не менее, как пишет Фаулз, «30 марта 1867 года мы можем датировать начало эмансипации женщин в Англии» [4; 85].

Д. Фаулз, изображая своих героев, нередко словно проникает в их мысли, объясняя их поступки, слова, чувства, но отказывается от этого приема лишь в отношении Сары Вудраф. Изображая женские персонажи, автор согласно сложившейся традиции подает их через восприятие мужчины и через отношение женщин к нему. Однако этот традиционный прием не работал в случае с Сарой, поскольку ее личность была самостоятельной, жизнь независимой, что не требовало обусловленности отношением к миру мужчин.

Разница между двумя основными героинями раскрывается в их поведении, поступках, отношении к царящим в обществе нормам, а также к мужчине. Эрнестина была капризна, избалованна, но при этом ее поступки полностью укладывались в рамки допустимого, во всяком случае, она соблюдала принятые в обществе нормы поведения и подчинялась им. Д. Фаулз, понимая искусственность образа Эрнестины, позволяет себе иронизировать над ней. Под искусственностью следует понимать не только поведение героини, но и шаблонность ее изображения. Образ Эрнестины — это тот образ женщины, который привыкли изображать писатели-мужчины. Он одномерен, предсказуем и детерминирован мужчиной. Другой Эрнестину читатель не видит.

Невольно сравнивая Сару с другими женщинами, Чарльз размышляет о том, что они обычно не осмеливаются оспаривать мнение мужчины, когда он говорит о серьезных вещах, в споры вступают

редко и крайне осторожно, если противоречат, то лишь в шутку. Все это было Чарльзу привычно и воспринималось как должное. Но Сара «претендовала на интеллектуальное с ним равенство» [4; 104], что ставило героя в тупик, возмущало его. Манера Сары смотреть мужчине прямо в глаза поразила Чарльза. Он «почувствовал себя поверженным врагом и одновременно предателем, по заслугам униженным» [4; 10].

В этой претензии на равенство Чарльз увидел то, что Сара «восстает против мужского превосходства» [4; 134]. Позже Чарльз открывает, что для Сары важно не столько равенство само по себе, сколько возможность духовной близости, «откровенности мысли и чувства, какой он до сих пор не мог себе представить в отношениях с женщиной» [4; 134].

Под воздействием Сары Чарльз начинает задумываться о положении женщины вообще: «Мы привыкли к тому, что женщины, как товары на полках, терпеливо ждут своего покупателя, а мы заходим в лавку, рассматриваем их, вертим в руках и выбираем, что больше приглянулось — пожалуй, эту... или вон ту? И если они мирятся с этим, мы довольны и почитаем это доказательством женской скромности, порядочности, респектабельности. Но стоит одному из этих выставленных на продажу предметов возвысить голос в защиту собственного достоинства...» [4; 294].

Чарльз, как пишет автор, являл собой «результат естественного отбора и естественно причисленный к избранным, являл собой чистый интеллект. Свободный, как бог, один с недреманными звездами, он гордо шел вперед, постигший всё на свете» [4; 120]. И тут же Д. Фаулз добавляет: «То есть всё, кроме Сары» [4; 120]. Мужчина, почти равный богу, сумел многое, но за всю историю человеческого развития он не сумел лишь одного — понять женщину.

Роман «Женщина французского лейтенанта» свидетельствует об отсутствии у автора-мужчины необходимого для повествования женского языка. Д. Фаулз не находит тех языковых средств, которые позволили бы выразить не устоявшийся, не шаблонный тип женщины-персонажа, а новый женский образ, требующий другого языка и образного ряда. Сару Вудраф невозможно уложить в рамки стереотипов, с ней невозможен тот тип отношений, который был принят и привычен для мужчины не только для XIX, но и XX века.

При создании образа главной героини Д. Фаулз использует достижения психологической науки (З. Фрейд), новые художественно-изобразительные приемы (прием «потока сознания»), в постановке и решении проблем чувствуется влияние экзистенциалистских идей Ж.-П. Сартра и А. Камю. Но этого оказывается недостаточным для раскрытия ее внутреннего мира, мотивов ее поступков, ее женской сути и природы. Писатель вышел из положения, создав образ женщины-загадки, как для Чарльза, так и для читателей. Ему важно донести до читателя не столько логику поведения Сары, сколько показать невысказанность, невыразимость Сары в ту эпоху, в которой она жила. Вероятно, и для самого Д. Фаулза изображение героини представляло сложную задачу. Отсюда множественность прочтений романа, дискуссий и вариантов интерпретаций образа главной героини. Образ Сары остался во многом не раскрытым, и иначе не могло быть, поскольку мужское письмо еще не разработало язык для изображения такого типа героини.

Отказавшись от возможности показать внутреннее состояние Сары изнутри, от первого лица, автор находит иной, успешный, путь. Он предлагает читателю своеобразную игру, пазл, который имеет шанс быть собранным, если удастся собрать все составляющие идентичности Сары.

Для более полного раскрытия образа Сары, ее психологического состояния, понимания жизненного выбора гендерного анализа (женской проблематики) оказывается недостаточно. Поскольку конфликт романа включает не только противостояние патриархального мужчины и эмансипированной женщины, но и в немалой степени столкновение людей разного социального статуса и материального положения, то следует прибегнуть к возможностям анализа, который обеспечивают теории пересечения и сборки.

Под теорией пересечений, или интерсекциональностью (взаимообусловленностью), предложенной в 1989 году профессором Кимберли Креншоу [5], понимается исследование пересечения различных форм угнетения, доминирования или дискриминации. Ученые утверждают, что полнота анализа может быть достигнута лишь при условии рассмотрения пересечений разных видов дискриминации, которые дополняют и усиливают друг друга. Различные биологические, социальные, культурные и другие идентичности пересекаются друг с другом, и теория пересечения позволяет продемонстрировать, что все идентичности существуют как интерсекциональность.

Теория сборки как концепция была разработана Жилем Делёзом и Феликсом Гваттари в книге «Кафка: за малую литературу» [6]. Под сборкой они понимают те элементы целого, которые явно не

представлены, но декодированы, т.е. заложены в сути явления. Ж. Делёз и Ф. Гваттари, анализируя малую прозу Франца Кафки, назвали сборками высказывания то, что может быть не представлено, не названо в тексте, но подразумеваться как суть описываемого явления.

Используя понятие сборки, Феликс Гваттари разрабатывает границы такой категории, как социальный класс. Существуют совершенно ограниченные социологические объекты: буржуазия, пролетариат, аристократия. Но эти структуры становятся туманными во многих интер-зонах, пересечениях: мелкая буржуазия, аристократическая буржуазия, аристократия пролетариата, люмпен-пролетариат, нелегальная элита. В результате возникает ре-классификация, неопределенность, которая препятствует ясному и отчетливому определению социальной области. Понятие сборки показывает, что социальные объекты не состоят из двухполюсных оппозиций, не сводятся к различию между двумя классами противоположностей.

Преподаватель Рутгерского университета Джасбир Пуар [7] рассматривает теорию пересечений и теорию сборки на предмет их применения в гендерных исследованиях. Д. Пуар считает, что интерсекциональность должна быть дополнена понятием сборки. Интерсекциональность и сборка не аналогичны по содержанию или возможностям раскрытия значения. Свою задачу исследователь видит в постановке вопроса о соединении теорий интерсекциональности и сборки, чтобы продемонстрировать механизм их объединения.

Джасбир Пуар опирается на логику размышления Кимберли Креншоу, которая предлагает описание интерсекциональности как события. Она проводит аналогию с аварией на пересечении дорог. Если авария происходит на перекрестке, это может быть вызвано автомобилем, идущим с любого из четырех направлений или одновременно с несколькими автомобилями, идущих с разных направлений. В таком случае не всегда легко восстановить причину несчастного случая: иногда повреждения или травмы просто указывают на то, что они были нанесены одновременно. К. Креншоу делает вывод о том, идентификация — это процесс, а идентичность — это событие, случайность ряда совпадений. И тогда идентичность — множественная, многонаправленная и ее следы не всегда очевидны.

Далее Д. Пуар следует за логикой Брайана Массуми [8], который в качестве примера реализации соединения пересечений/сборки рассматривает инцидент с насилием в семье как «домашнее событие-пространство». Отправной точкой размышления Б. Массуми стало заявление о предполагаемом увеличении насилия в семьях во время воскресной трансляции игр Суперкубка. Б. Массуми пишет, что трансляция игры разрушает хрупкое домашнее равновесие, и именно игра как событие кратковременно прерывает модель внешних отношений. Дом превращается в пространство событий. Телевизор становится центром обстановки, навязывая тематику, определенную атмосферу, детерминируя присутствующих в доме людей в соответствии с их гендерным типом. В момент трансляции Суперкубка мужчина трансформирует возникшую ситуацию в рефлекторную готовность к насилию. Игра, связанная со склонностью мужчины к удару, включает механизм и порождает факт домашнего насилия. Так домашнее событие-пространство возвращается к тому, что составляло ее внутреннюю суть, а именно асимметричные отношения, отраженные в гендере.

Б. Массуми передает взаимосвязь между смыслом и значением, движением и захватом, материей и смыслом, аффектом и идентичностью. В отличие от примера К. Креншоу с аварией на пересечении дорог, здесь основное внимание уделяется вопросу о том, каковы аффективные условия, необходимые для раскрытия события-пространства. Для решения этой задачи он предлагает теорию и метод сборки.

Таким образом, для исследования множественно пересеченных, переплетенных, взаимосвязанных элементов идентичностей (раса, пол, социальный класс, этничность и т.д.) следует использовать одновременно интерсекциональность и теорию сборки.

Кимберли Креншоу, автор теории пересечения или интерсекциональности, обозначила три формы интерсекционального анализа: структурная (пересечение расизма и патриархата); политическая (пересечение антирасистских и феминистской организаций); репрезентативная (пересечение расовых и гендерных стереотипов).

Как нам видится, следует выделить еще одну разновидность — пересечение классовых и гендерных идентичностей и связанных с ними стереотипов. Пример этого вида интерсекциональности мы обнаруживаем в романе Д. Фаулза «Женщина французского лейтенанта».

Следует напомнить, что персонажи, чьи судьбы пересекаются и сходятся в одном событии-пространстве, являются представителями разных социальных слоев или классов: Чарльз — аристократ, Эрнестина — буржуа, Сара — представитель третьего сословия. В связи с этим возникает во-

прос о том, что становится точкой воздействия или какие меры используются для стигматизации. Чарльз за разрыв помолвки и оскорбление Эрнестины, живущей в соответствии с викторианской моралью, наказан именно как представитель аристократического сословия. В нем изначально подозревали снобизм по отношению к буржуа. Дело не в обоснованности этих подозрений, а в том, что Эрнестина и ее отец ущемлены не только отказом от вступления в брак, но именно отказом баронета. Эрнестина, во-первых, указывает на то, что представительницы ее пола могут искать защиты у закона, и, во-вторых, высказывает Чарльзу претензию, что он считает, будто титул дает ему право пренебрегать тем, во что верят «простые смертные». Уязвленная мужчиной женщина и оскорбленная баронетом внучка торговца сукном создают пересечение и запускают механизм сборки. Чарльза наказывают как мужчину и аристократа, лишив его права зваться джентльменом, закрыв перед ним двери приличных домов, доступа в приличное общество и перспектив брака с приличной женщиной.

Сложный внутренний мир Сары Вудраф становится более понятным, если осознать пересечения ее идентичности: она бедна, но умна и образована; для представителей ее класса неплохо устроена, но не довольствуется этим; одинока, но независима и даже амбициозна; живет в типичном викторианском обществе, но нарушает социальные нормы; является представителем третьего сословия, но преступает сословные предрассудки. Именно этим обусловлена маргинальность Сары Вудраф, ее дискриминация со стороны жителей провинциального городка. В отношении к ней, в оценке ее поступков мы обнаруживаем пересечение патриархальных, гендерных, сословных, социальных стереотипов.

Соединение теорий пересечения/сборки позволяет понять Сару, мотивы ее поступков и делает очевидным третий вариант финала романа, не оставляя места ни недоговоренностям автора, ни сомнениям читателя.

Решение Сары изменить свою жизнь под воздействием отношений с Чарльзом, как и последующее решение Чарльза разорвать помолвку с Эрнестиной, нарушает сомнительную гармонию прежнего положения героев романа и запускает событие, детерминирующее персонажей в соответствии с их гендерным типом и социальным статусом. Это событие раскрепощает Сару, срывает сдерживающие ее клапаны и позволяет ей стать самой собой. Созданное событие-пространство обнажает то, что составляло ее внутреннюю суть, исключает асимметричные отношения и бытие, обусловленные гендером, социальным положением, нормами общежития.

Найдя Сару в обществе прерафаэлитов, Чарльз был шокирован, поскольку видел в них безнравственных людей, бросающих откровенный вызов общественной морали. Именно таковой оказалась первая реакция Чарльза: эта среда возмущала его чувства порядочного человека. Сару же не отпугивал от прерафаэлитов внешний, поверхностный эпатаж, ее привлекала их суть, выраженная в искусстве. Оно было проникнуто чувством глубокого разочарования буржуазной действительностью и носило бунтарский характер. Если прерафаэлиты боролись против условной манеры «академистов», т.е. против разрешенных академией приемов изображения и консервативных вкусов публики, то Сара боролась против косных законов общества, подчиняющих себе человека, дискриминирующих всякого, дерзнувшего выйти за красные флажки. Близость Сары к природе, ее стремление к естественным отношениям между людьми была созвучна призывам прерафаэлитов изображать естественную природу и непосредственные чувства человека.

В первый момент встречи после почти двухлетней разлуки Чарльз не узнал в молодой, красивой, ярко одетой женщине с распущенными волосами прежнюю Сару, всегда носившую что-то темное, траурно-вдовье. Теперь она являла собой воплощенную идею новой, свободной женщины, и вновь его поразило «ощущение интеллектуального равенства, странным образом всегда присутствовавшее в их беседах» [4; 334].

Финальная встреча поразила Чарльза. Если раньше Сара претендовала на равенство, то теперь Чарльз понимал, что она во многом превосходила его, и это была не ее претензия, не заявление, а факт. Он вдруг с ясностью увидел разницу в их манере выражать свои мысли, манере, которая была зеркалом помыслов. И в своем языке он увидел «...свидетельство пустоты, мелкой, тупой ограниченности, той искусственности, о которой сейчас говорила она сама» [4; 334].

«Сборка» Сары завершилась. Она обрела внутреннюю силу и согласие с собой, как только ее идентичности соединились в гармоничное целое. То, что вызывало критику, вступало в противоречие с окружающей средой, тревожило Сару и делало ее замкнутой, расцвело и засияло новыми гранями. Третий финал романа представляет Сару — красивую женщину и свободомыслящую личность, счастливую мать и модель для художников, интеллектуала и материально независимого человека.

Она не скована социальными рамками в выборе друзей и окружения, она не боится будущего, она уверена в себе. Все это в ней присутствовало и раньше, но было скрыто от общества и Чарльза. Скрыто лишь потому, что они не готовы были увидеть настоящую Сару и принять ее. В романе Д. Фаулза Сара не обрела своего индивидуального голоса, но он угадываем в том, что видит Чарльз в ее новом облике.

Выводы

Проблема голоса Другого, обозначенная на заре феминистской литературной критики, остается по-прежнему актуальной. В 1969 году эту задачу по-своему решил Джон Фаулз: не имея возможностей дать голос своей героине, он предложил читателям игру, позволяющую в многоголосье автора, персонажей, цитат, эпиграфов, отыскать мотив главной героини. Подразумеваемое, угадываемое порождает дискуссии, порой прямо противоположные трактовки. Сара долго оставалась почти такой же загадкой для читателя, как и для Чарльза.

Однако развитие новейших критических подходов трансформируют и обогащают традиционные методы исследования. Гендерные исследования, обращаясь к анализу дискриминируемого меньшинства, заимствовали инструментарий постмодернизма, в частности, теорию пересечений и теорию сборки. Эти подходы позволяют выявлять комплекс проблем, сложное пересечение которых создает трудности в их четком обозначении. Интерсекциональный анализ дает возможность обнажать скрытую дискриминацию, которая порой остается незамеченной за более явной формой дискриминации.

Использование теорий пересечения и сборки позволяет более полно понять сложный образ главной героини романа Д. Фаулза «Женщина французского лейтенанта».

Гендерные исследования, вооружившись новыми критическими подходами и практиками постструктурализма, в то же время обогатили постколониальные, этнические, расовые и другие современные исследования новыми теориями, методами, языком описания и инструментами анализа.

Список литературы

- 1 Бовуар С. Второй пол / С. Бовуар. — М.: Азбука, 2017.
- 2 Wollstonecraft, M. (1997). *The Vindications: The Rights of Men and The Rights of Woman*/ed. D. L. Macdonald, K. Scherf. Toronto.
- 3 Cixous, H. (1983). «The Laugh of the Medusa» from *The Signs Reader: Women, Gender, and Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.
- 4 Фаулз Д. Женщина французского лейтенанта / Д. Фаулз. — Тула: Арктоус, 1993.
- 5 Crenshaw, K. Williams. (1991). *Mapping the margins: Intersectionality, identity Politics, and violence against women of color*. — Stanford Law. — Review 6.
- 6 Делёз Ж., Гваттари Ф. Кафка: за малую литературу / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. — М.: Институт общегуманитарных исследований, 2015.
- 7 Puar, K. Jasbir (2007). *Terrorist assemblages: Homonationalism in queer times*. Durham: Duke University Press.
- 8 Massumi, B. (2002). *Parables for the virtual: Affect, movement, sensation*. — Durham: Duke University Press.

А.Т. Мустояпова

Әдебиеттегі «Әйел бейнесі»

Мақалада әдебиеттегі гендерлік зерттеулердің негізгі бағыттары баяндалады, зерттемеліктің деңгейі анықталады, жалпы шолу жасалады. Автор талдау құралы ретінде әйел бейнесіне және оның суреттелуінің жолдарына ерекшеназар аударады. Бұл жұмыста әйел образын жасауда және ішкі әлемін ашуда себепші болған белгілі бір қиындықтардың тарихи алғы шарттары анықталады. Мақалада әйел образының әдеби дәстүрде талданбау себептері, оның эмоционалдық қалпын суреттеудегі тіл құралдарының кемшілігі, когнитивтік күйі қысқаша баяндалған. Көркем шығарманың гендерлік талдауының үлгісі ретінде Джон Фаулздың «Француз лейтенантының әйелі» романы таңдалды. Мәтінді қарастыру кезінде негізгі назар басты кейіпкерді суреттеудің тәсілдеріне бөлінген. Мұндай талдаулар тек әдебиеттанушылық сараптама мен әдеби сын тұрғысынан ғана қолданбалы және актуалды емес, социология, психология, сонымен қатар пәнаралық ауқымдарын зерттеуде де маңызды.

Кілт сөздер: гендер, сәйкестік, нарратив, психология, феминизм, стереотип, пәнаралық зерттеу.

A.T. Mustoyapova

The «female face» of literature

The article provides an overview, determines the degree of elaboration, outlines the main directions of gender studies in the literature. The author focuses on the female character as a subject of analysis, ways of its expression. The work reveals the historical prerequisites that caused certain difficulties in creating of female images, disclosing their inner world. The article summarizes the reasons for the underdevelopment of female images in the literary tradition, the lack of linguistic means to depict her emotional state, cognitive processes. John Fowles' novel «The French Lieutenant's Woman» was chosen as an example of the use of gender analysis of a work of art. When considering the text, special attention is paid to the ways of depicting the main character. The significance of this kind of analysis is determined by the fact that it is relevant and applicable not only for literary analysis and literary criticism, but also for research in sociology, psychology, as well as in the field of interdisciplinary research.

Keywords: gender, identity, narrative, psychology, feminism, stereotype, interdisciplinary research.

References

- 1 Beauvoir, S. (2017). *Vtoroy pol [The Second Sex]*. Moscow: Azbuka [in Russian].
- 2 Wollstonecraft, M. (1997). *The Vindications: The Rights of Men and The Rights of Woman*/ed. D. L. Macdonald, K. Scherf. Toronto [in English].
- 3 Cixous, H. (1983) «*The Laugh of the Medusa*» from *The Signs Reader: Women, Gender, and Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press [in English].
- 4 Fowles, J. (1993) *Zhenschina francuzskogo leitenanta [The French Lieutenant's Woman]*. Tula: Arctous [in Russian].
- 5 Crenshaw, K. Williams (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity Politics, and violence against women of color. — *Stanford Law*. — Review 6 [in English].
- 6 Deleuze, G., Guattari, F. (2015). *Kafka: za maluyu literaturu [Kafka. Toward a Minor Literature]*. Moscow: Institute of General Humanities Research [in Russian].
- 7 Puar, K. Jasbir (2007). *Terrorist assemblages: Homonationalism in queer times*. Durham: Duke University Press [in English].
- 8 Massumi, B. (2002). *Parables for the virtual: Affect, movement, sensation*. — Durham: Duke University Press [in English].

Ж.Ә. Аймұхамбет^{1*}, С.Ш. Айтуғанова¹, А.А. Мирзахметов¹, К.С. Курмамбаева²¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан;²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетіні, Қазақстан

(a_zhanat@mail.ru, s-aituganova@mail.ru, mirza_achmet@mail.ru, karlitos-73@mail.ru)

Абай өлеңдеріндегі көркем этнография

Мақалада Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі этнографиялық суреттеулер талдау нысанына алынған. Көркем этнография — поэзиядағы ұлттық сипатты танытатын бейнелеу екеніне ақын өлеңдерінен нақты мысалдар келтіріліп, туындыдағы этнографиялық этюдтер, салт-дәстүр көріністері қарастырылады. Көшпелілер тұрмысының табиғатпен барынша жақындығы, тұрмыс ықпалымен табиғат құбылыстарына барынша тәуелділігі олардың өзіндік мәдени танымын қалыптастырды. Осы тұрғыда пейзаждың географиялық, этнографиялық, мезгілдік және әлеуметтік категория ретіндегі ерекше мәні айқындалады. Этнографиялық суреттеулер табиғатпен тығыз байланыста, үндестікте көрсетілуі бұлжымас заңдылық тәрізді. Пейзажға ата дәстүрді, халықтық поэтиканы, ұлттық бейнелеулерді қамтитын мәдени-танымдық сипат тән. Абай өлеңдерінде көшпелілер тұрмысы жыл мезгілдерімен қатар суреттеліп, жаз бен күздің, қыс пен көктемнің фонында этнографиялық көріністер бейнеленеді. Жылдың төрт мезгілінің суреті қазақ ауылы тіршілігін таныта отырып, көркем этнография кеңістігін ашады. Қазақтың салт-дәстүріне негізделген түрлі рәсімдер Абай поэзиясында реалистік суреттеулермен көрініп, тың бейнелер моделін түзіп, философиялық тереңдікпен тұжырымдалады. Мәтіндік талдаулар қорытындысында Абай суреткерлігінің бір қыры көркем этнографияның үздік үлгілерін қалыптастыруымен дараланатыны тұжырымдалады.

Кілт сөздер: көркем, этнография, ұлттық бояу, көшпелі тұрмыс, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық киім.

Kipicne

Көркем туындыдағы бейнемен бейнеліліктің басты ерекшелігі ұлттық бояу болса, ұлттық бояуды айқындайтын этнографиялық (этномәдени) суреттеулер болмақ.

Фольклорлық және көркем туындыдағы этнографизм туралы зерттеулер бірсыпыра. «Этнографиялық элемент, ең алдымен, көркем шығарма тілінде көрінеді. Көркем мәтін мазмұнын байыту — бұл көркем шығармаға этнографиялық элементті енгізу. Сондай-ақ, халықтың салт-дәстүрін сипаттау мәтіндегі этнографиялық элементтің көрінісі болып табылады», — делінген энциклопедия анықтама-сында [1].

Сөз өнерінің бастауында ұлттық таным-түсінік, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік жататыны белгілі. Көне дүниетаным адамзаттың өзін қоршаған кеңістікті тану талпынысынан туындап, салт ретінде санаға орнықты. Танымдық бастаудан көркем кеңістікке қарай ойысқан ойлау жүйесінің негізінде осы таным-түсінік бар.

Көшпелілер өркениетінің жарқын бір көрінісі — көркем ойлау жүйесінің тұтастығы, танымдық ұғымдардың эстетикалық тұрғыда жаңғыруы.

Қазақ поэзиясы көркем кеңістігінің Абай түрленткен өзгеше өрнегі — көшпелі өмірге негізделген тұрмыстық қалыпты поэтикалық тұрғыда түлетуі. Ұлы ақынның суреткерлік танымындағы халық дәстүрі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі — көркем ойлаудың сан түрлі боямен құбылған кеңістігі.

Ұлттық ұғым мен салт-сана халықтың рухани болмысын айқындайды. Салт-дәстүр негізінде түзілген ұғымдар өз алдына арналы салаға айналып, үлкен жүйені түзеді. Бұл жүйе этнографиялық ұғымдар, категориялар атауымен белгілі. «Этнографиялық (этномәдени) категориялар, ұғымдар мен атаулар жүйесі — әлемдегі барлық халықтарға тән құбылыс» екенін ескере отырып, олардың «...этностың шаруашылық-экономикалық, мәдени, экологиялық, әлеуметтік тәжірибелері түзілген қоймаға...» [2; 13] айналғанына ден қоямыз. Этнографиялық ұғымдар көркем таныммен байланысқа түсіп, поэтикалық сипат иеленеді.

Этникалық мәдениеттің концептілері ретіндегі категориялар мен ұғымдар адам мен қоғам, табиғат арасындағы байланыстың сипатын, мәнін танытады. Этномәдени тұрғыда туып, қалыптасқан категориялық-ұғымдық атаулар табиғи немесе қоғамдық нысанның кеңістіктік-бейнелілік үлгісі болып

табылады. Фольклор туындыларындағы, жыраулар поэзиясындағы, сондай-ақ жазба әдебиеттегі этнографиялық категориялар мен ұғымдардың бейнелері этностың рухани әрі тұрмыстық болмысын танытады. Көшпелі қоғамда қалыптасқан дәстүр, адам мен қоршаған орта байланысы этнографиялық категориялар арқылы сипатталады. Көркем туындыда сол сипаттар деталь, бейнелеу құралдарына айналып, нарративтік қызмет атқарады.

Зерттеу деректері мен әдістері

Тақырыпты зерттеуде талдау, жинақтау, әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Көшпелі қоғамда дүниеге келіп, сол ортада өскен, тәрбиеленген шығармашыл тұлғалардың танымында этнографиялық көріністердің қабылдануы реалистік, романтикалық, символикалық суреттеулердің сан қырлы тәсілдерінің аспабына айналды. Абай поэзиясына қатысты осы тұрғыдан жан-жақты сөз қозғауға болады.

Абай өлеңдеріндегі этнографиялық бейнелеулерді халықтық салт-дәстүр, тұрмыс-тіршіліктің көркем кеңістікке көшуін, оның ішінде поэзияда бейнеленуін этнографиялық этюдтер түрінде қарастырсақ болады.

Көшпелі тіршілік табиғатпен барынша жақындықты, табиғат құбылыстарына тәуелділікті көрсетеді. Осы бағытта пейзаждың географиялық, этнографиялық, мезгілдік және әлеуметтік категория ретінде ерекше мәнге ие екенін көреміз. Пейзажға да ұлттық дәстүрді, халықтық поэтиканы, ұлттық бейнелеулерді қамтитын мәдени-танымдық сипат тән.

Абайдың «Күз», «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай», «Жаздыгүні шілде болғанда», «Жазғытұры» өлеңдеріндегі көшпелі ортаға тән этнографиялық бейнелеулеріне назар аударайық:

1) «Күз» өлеңіндегі тұрмыстық суреттер реңі қашқан табиғат көрінісіне жалғасып, көшпелі тіршіліктің тынысын аңғартудан басталады:

*Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан* [3; 64].

Өлеңдегі тұрмыстың бір үзгін бейнелеп, тіршіліктің бір мезетін суреттеген этнографиялық этюд бар. Абайда мұндай бейнелеулер мен суреттеулер тұтастай этюдтер галереясын түзеді. Күзгі дала көрінісін суреттей келе, сол даладағы тұрмыс-тіршілікті, табиғат-адам-қоғам арасындағы үзілмес байланыс заңдылығын көрсетуде ақын этнографиялық суреттеулерге жүгінеді.

2) «Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай»:

*Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай* [3; 65]

Күздігүні күн салқындағанда ауыл үйлерінің бір-біріне жақын тігіліп, үй арасынан ықтырма жасалуы — көшпелі тіршіліктің көрінісі. Суық қатты түспейінше жайылымдық жерді сақтау мақсатында ойластырылған бұл әрекет шаруашылықты тиімді ұйымдастыруды, мал басын қыстан күйлі шығаруды көздеуден туындаған. Абайдың бұл өлеңі көшпелі тіршіліктің реалистік суретін танытады. Адамның құтын қашырап қара суық, әлеуметтік жағдай өлеңге арқау болған. Ауқатты адамдардың ахуалы «ықтырмамен күзеуде отырумен», «айналасы киіз тұтқан үйінің жылылығымен» суреттелсе, тұрмысы төмен жандардың күзгі тіршілігі көңіл жабырқатарлық қалыпта:

*Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып* [3; 65]

Үздіксіз жағуға отыны жоқ, отағасы малдың соңында жүрген тұрмысы нашар үйдің қалпы осындай. Бұл этнографиялық этюд көшпелі елдің қыс алдындағы тұрмыс-тіршілігін көрсетеді.

Бұл келтірілген өлең жолдарындағы этнографиялық категориялар: *ықтырма, күзеу, и (iі), малма, шекпен, жіп иіру, шуда жіп*.

Төрт түлік мал тұрмыс-тіршілік қажеттілігін өтеудің материалдық негізі болды. Ішсе — сусын, жесе — тамақ, мінсе, көшсе — көлік, кесе — киім болған төрт түліктің көшпелілер үшін орны бөлек. Күз суретін беруде ауа райымен бірге жылқы түлігінің әрекетін қатар ұсынса, *малма саңсу, тоңған иін жылытып, тон илеу* көріністері мал терісін өңдеген дала қазақтарының тіршілігін танытады. Жалпы, мал терісін илеу, одан киім тігу технологиясын сан ғасырлар бойы меңгерген көшпелілердің ата кәсібі ұлттық материалдық мәдениетіміздің хабар береді. «Малма саңсу», «и жылыту», «тон

илеу» әрекеттері көшпелі қазақ ауылының күзгі тіршілігін барынша шынайы танытатын әрекеттер. Этнографиялық анықтамалар тұрғысынан айтсақ, мал терісін илеудің екі түрі болған. Күбіге не шелекке ашытқы ашытып, теріні сол ашытқыға салып илеуді малма дейді. Екінші түрі — и жағу. Иді қатықтан, айраннан немесе езген құрттан, болмаса құрттың сары суынан, ашытқан көжеден, кейде ұнға тұз қосып жасаған.

Абай поэзиясын лингвистикалық тұрғыдан зерделеген ғалымдардың бірі Е.Жанпейісов: «ақын туындыларының этнографиялық лексикасын халқымыздың он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы заттай-рухани мәдениетінің, көшпелі тұрмыстық кейіп-кескінінің көркем көрінісі десе де болады. Ол елінің елу жыл бойындағы тірлік-тынысын көрсету арқылы танымдық та, тағлымдық та мәні ерекше этнографиялық-мәдени көрінісін кең көлемде алғаш рет хатқа түсірді», — дейді [4; 625].

Көшпелі тұрмыс көрінісінің ерекше қалыпта танылуының бір мысалы — «Қыс» өлеңі. Қазақ поэзиясындағы кейіптеудің классикалық үлгісі болған бұл өлеңнің ұлттық-этнографиялық бояуы барынша қанық. Қаһарлы қыстың қазақ ауылымен бір фонда берілуі суреткер ақынның кемел талантын танытады. Мысалдар келтірейік:

*Демалысы — үскірік аяз бен қар,
Кәрі құдаң — қыс келіп, әлек салды.
Ұшадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды.*

*Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда
Алты қанат ақ орда үй шайқалды*

*Қар тепкенге қажымас қайран жылқы
Титығы құруына тез-ақ қалды*

*Шидем мен тон қабаттап киген малшы
Бет қарауға шыдамай теріс айналды [3; 67].*

Осы үзінділердегі «алты қанат ақ орда», «қар тепкенге қажымас жылқы», «шидем мен тонды қабаттап киген малшы» қыстың бораны мен аязын айқындай көрсетуде тұрмыстық-этнографиялық деталь ретінде маңызды қызмет атқарып тұр. Алты қанат ақ орда үйді шайқаған, қар тепкенге қажымаған жылқының титығын құртқан, шидем мен тонды қабаттап киген малшыны бет қарауға шыдатпаған қысты саналы іс-әрекетке ие антропоморфты бейнеге айналдырғанда да сол ұлттық болмысқа жақындатып, «қазымыр, кәрі құда» кейпінде көрсетеді.

Ұлы ақынның көркем кеңістігінде ұлттық танымда, тұрмыс-тіршілікте ерекше орынға ие көктем мен жаз суреттері де этнографиялық бояумен айшықталады. «Жазғытұры» өлеңінде көктемгі тіршілік тұрмыспен сабақтастырыла жырланады.

*Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу,
Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда
Сыбдыр қағып бұраңдап ағады су [3; 68].*

«Жаздыгүні шілде болғанда» өлеңі жаз жайлауға қонып жатқан қазақ ауылының сән-салтанаты, тіршілік тынысы мен дала төсін дүбірлеткен жылқы түлігінің суреттелуі бұл өлеңнің этнографиялық сипатын айқындай түскен.

Абай — ең әуелі ұлт ақыны. Оның суреткерлік болмысы ұлттық танымды, салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілікті көркем ойлау кеңістігінде түрлентіп, бейнелеудің озық үлгілерін ұлттық бояумен әрлеуімен ерекшеленеді.

Абай өлеңдерінен ақынның өмір сүрген ортасын, сол дәуірдегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, тұрмыстық деталь — киім кию үлгісін көріп, танысуға болады. Ақын өлеңдерінде өзі өмір сүрген жарты ғасыр уақыттағы халықтың этнографиялық, мәдени болмысы жан-жақты көрініс тапқан. Олардың қай-қайсысы да ертеден келе жатқан дәстүрлерімізбен, елдің тарихымен, мәдениетімен тығыз байланысты. Мәселен, ақын өлеңдерінде ұлттық киімдеріміз туралы мәліметтер көп кездеседі. Абайдың «Ескілік киімі» өлеңінде кездесетін киім-кешек атаулары тікелей киім атауынан ғана емес, халықтың тұрмыс-тіршілігінен, кәсібінен де маңызды деректер беріледі.

Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен,

*Тон қабаттап кигенім — шидем шекпен.
Жейде-дамбал ақ саңнан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ матамен әдіптеткен* [3; 135].

Абай айтып отырған *шидем шекпен* — «түйе жүнінен тоқылып, астарланып тігілген жеңіл сырт киім» [5; 912]. Ал *жарғақ шалбар* — жарғақ теріден сәндеп жасалған ер адамның маусымдық киім түрі. «Оған көбінесе түгін сыртына қаратып тігілген құлын жарғақ пайдаланылады. Күдеріден тігілген кестеленген біркиер қымбат шалбарды да жарғақ шалбар деп атайды. Мұндай жарғақ шалбардың алды мен балағының сыртқы жағы түрлі-түсті жібек жіптермен кестеленіп, оюланып өрнектеледі» [6; 232]. Өлеңнің келесі жолдарына назар аударайық:

*Мықшима аяғымда былғары етік,
Киіз байпақ тоңдырмас ызғар өтіп.
Үлкен кісе белімде жез салдырған,
Шақпағым, дәндәкуім жарқ-жұрқ етіп* [3; 135].

Атқа мініп-түсуге қолайлы болатын, ат үстінде ұрыс салу кезінде аяғын үзеңгіге тірей түрегелгенде таяныш болып, аяқтың үзеңгіден өтіп кетпеуін қамтамасыз ететін сақтық шарасы ретінде үлкен міндет атқаратын етік өкшелері кейінгі кезде пайда болған. Етіктің өкшесіне қарай бірнеше топқа бөлінген. Саптама етіктің *мықшима* деп аталатын түрінің өкшесінің түбі жуан, жер басары жіңішке, тұмсығы жоғары қарай қайқы, биік өкшелі болып келеді [6; 118].

«*Киіз байпақ* — киізден жасалған, етіктің ішінен киілетін, жылу сақтайтын аяқкиім. Саптама етіктің ішінен киілетін ақ киізден жасалған байпақты қыстың суық, боранды күндерінде алыс жолға шыққанда киеді» [2; 357].

Ал кісе — арнайы өңделген жылқы немесе сиырдың терісінен жасалған белдіктің атауы болса [7; 456], дәндәку — кісенің оқшантаймен қатар тұратын былғары қалтасы [3; 135].

Өлеңді оқып отырып сол дәуірдегі қазақ адамының болмысын көреміз. Сонымен қатар олардың тұрмысынан, кәсібінен де хабардар боламыз. Көшпелі тұрмыс кешкен халқымыз, төрт түлік мал өсіріп, жүні мен терісінен киім кісе, сүтін сусын еткен. Ауа-райының қолайсыз сәттеріне ыңғайлап, шекпен сияқты киім үлгілерін де, белдікті, байпақ, мықшима сияқты аяқ киімдерді де жүннен, теріден дайындаған.

Сол сияқты ол замандағы халықтың негізгі көлігі жылқы болғандықтан, оған қажетті түрлі ат әбзелдерін де жасаған.

*Қалмақы қара үзеңгі, биік қасты ер,
Қанжығамда байлаулы жіптен шідер.
Жарғақ жастық көпшігім, жезді пыстан,
Бір келісті сайманым топқа мінер* [3; 135].

Үзеңгі — ер-тұрман әбзелінің аяқ салатын бөлігі [5; 866].

Қанжыға — ерге бөктерген затты байлайтын жіңішке қайыс, таспа. Қанжыға ердің қапталының артқы жағындағы әдейі тесілген тесіктен тұйықталып өткізіледі немесе қапталға әдейі бекітілген шығыршыққа байланады [7; 437].

Шідер — ат әбзелі. Аттың алдыңғы екі аяғы мен артқы бір аяғын қосып салынатын тұсау [5; 939].

Ал пыстан — ердің үстіндегі көпшікті алды-артынан бастырып қоятын, үстіне жез қапталған, былғарыдан істелген тұрман [8; 135].

Өлеңнен көргеніміздей, Абай өз кейіпкерінің болмысын беру арқылы өз кезеңінен мол хабар береді. Кездесетін кейбір киім, ат әбзелдерінің атауы бізге таныс болса, кейбірі қолданыстан шығып қалған. Сондықтан өлеңнің деректік сипаты да басым.

Абай өлеңінде кездесетін мұндай этнографиялық атаулар тек нақты тура мағынасында қолданылып қана қоймайды. Көп өлеңдерінде өзінің кейіпкерлерінің болмысын, бейнесін, мінез-құлқын ашуда көркемдік детальдар ретінде де кездеседі. Мысалы, «Мәз болады болысың» өлеңіне назар аударсақ:

*Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға* [3; 78]?!

Оқа — зер жіптерден, кейде жібек жіптерден таспа тәрізді етіп тоқылған көмкерме. Оқа бастырып тіккен сәнді тонды оқалы тон деп атайды. Киімді оқаландырып әшекейлеу қазақ тұрмысында

ертеден келе жатқан дәстүр. Оқалы тон, оқалы шапан тәрізді асыл киімдерді құрмет белгісі ретінде сыйға тартады. Киімге бастырып тігетін оқа-зер сәндік қызмет атқарумен бірге қоғамдағы әлеуметтік ерекшелікті көрсететін белгі қызметін де атқарған [8, 581–582]. Мұндағы «оқалы тон» кейіпкердің киім үлгісін ғана емес, оның болмысын ашу үшін де қызмет атқарып тұр.

«Бөтен елде бар болса» өлеңіндегі «қазан» сөзі де осындай мағынада:

*Қалжыңы теріс, сөзі ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді,
Өз тентегін көрмейді,
Қазан бұзар бір қырыс.
Сондай кесел туысқан
Қай жерінен болады
Көңілге медеу, ол тыныс* [3; 55]?

Қазан – үйдің бас мүлкі. Қазақы дастарқанға қойылатын тағамдардың түгелге жуығы дерлік қазаннан шығатындықтан, оның күнделікті тіршіліктегі орны да ерекше болды [6; 361]. Бұл жерде «қазан бұзар» деп адамға қатысты қолданып отыр. Яғни, елдің берекесін кетіріп, тіршілігін бұзған заман адамының бейнесін ашуда көркем деталь ретінде қолданған.

*Әрлі-берлі тартысып,
Ісі араны жеңілді.
Алқыны күшті асаулар
Ноқтаға басы керілді* [3; 74].

«Болыс болдым, мінеки» өлеңіндегі «ноқта» да осындай қызмет атқарып тұр. Негізінде ноқта — ірі малды байлап қою және жетектеу үшін басына кигізетін әбзел. Жүгенге ұқсас болғанымен, негізгі айырмашылығы ноқтада ауыздық болмайды [8; 524]. Осы деталь арқылы ақын өз заманының болыстарының бойындағы мінез-құлықты сынайды.

«Күлембайға» өлеңіндегі «атшабар» сөзін де Күлембайдың жағымпаз, жылмаң қасиетін бейнелеп, ашу мақсатында қолданады:

*Орныңнан тұра шабасың,
Атшабар келсе қышқырып.
Ояз келсе, қайтер ең,
Айдаһардай ысқырып* [3; 71]

Атшабар — дәстүрлі ортадағы лауазым атауы. Ертеде ханның, ұлықтың, би мен болыстың үкім-жарлығын халыққа жеткізетін хабаршы адамды атшабар деп атаған [2; 268]. Хабаршы қызметін атқаратын атшабарға жасаған іс-әрекеті арқылы қандай адам екенін көрсетеді. Күлембайдың болмашы қызметі бар адамның алдына түсіп, жағымпаздануын сынай отырып, одан жоғары шенді адам келсе қандай іс-әрекет жасайтынынан хабардар етеді.

Абай өлеңдеріндегі ұлттық киім-кешек атаулары тек кейіпкердің жаман мінез-құлқын ашу үшін қолданылмайды, сонымен қатар ұлттық ерекшеліктерімізді, ер азаматтың сымбатты келбетін, қазақ қызының сұлулығын, сән-салтанатын да көрсетеді.

«Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңіндегі:

*Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?* [3; 98] –

деген жолдардағы «шолпы», «кәмшат бөрік» сияқты атаулар қыздың сұлу бейнесін ашатын деталь қызметін атқарып тұр.

«Шолпы — сәндік үшін әшекейлі алтын немесе күміс теңге таққан шашбау» [4; 920]. Оны қыздар бұрымына әшекей ретінде тағады. Шолпының сыңғыры — қазақ қызының сәні мен салтанатын, әдебі мен ибасын танытатын бір деталь. Шолпының сылдырымен қыздың жүрісін үндестіре отырып, қазақы тәрбиенің қызға берер тәлімінде аңғартып өтеді.

«Кәмшат бөрік — тұтастай кәмшат терісінен тігілген немесе кенересін кәмшат терісімен жұрындап, төбесін мақпал тәрізді қалың, тығыз матамен тыстап, сүйірлеу етіп тіккен бас киім. Ерте кезден ақ кәмшатты киімнің жаға-жеңіне, былғары белбеуге қондырып, сән-салтанатқа киген. Кәмшат бөрікті бойжеткен қыздар киеді. Қыздарға арналған кәмшат бөрікке үкі тағылып, төбесі мен жиектері асыл тастармен, күміс теңгелермен әшекейленеді» [7; 127–128].

«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» өлеңінде:

*Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қыяды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, қамқа, торғын.
Күтуші қыз келіншек жүр соңында* [3; 166].

Қамқа тон — зерлі жібек матамен тысталған тон. Ол үшін ең алдамен иленген теріден тон даярлап, сыртын зерлі қамқамен тыстаған [7; 413].

Абай өлеңдеріндегі этнографиялық бейнелеулердің бір көрінісін қазақ халқының өмірімен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен байланыстырып қарауға болады.

Нәтиже. Абай өз өлеңдерінде өз заманының шындығын, адамның бойындағы мінез-құлықты, жақсылық пен жамандықты ғана жырлап қойған жоқ. Сонымен бірге ертеден келе жатқан ата-баба дәстүрін, әдет-ғұрпымызды, ұлттық құндылықтарымызда да кеңінен бейнелеген.

Кез келген ұлтты танытатын оның ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы. Бұл біздің ауыз әдебиеті үлгілерінде кеңінен жырланған. Осындай ерекшеліктерді Абай ақын шығармаларынан да көптеп кездестіруге болады. Олардың бірі бізге таныс болса, бірі қолданыстан шығып қалған.

Абай өлеңдерінде ұлттық салт-дәстүрлерімізді жырлай отырып, оның озық тұстарын дәріптеп, үлгі ретінде көрсете білген. Мысалы, «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол» деген өлеңінде адамның туғанынан өлгенге дейінгі өмірінің бәрі өлеңмен жалғасатынын, ұлттық рәсімдердің өлеңсіз өтпейтінін көрсетеді. «Туғанда дүние есігін ашады өлең, Өлеңмен жер қойнына кірер денең» деп, шілдеhana, қыз ұзату, келін түсіру, қайтыс болға адамды жөнелту сияқты салт-дәстүрді өлеңмен бейнелеп, адам өмірінің кезеңдерін философиялық тұрғыда байыптайды.

*Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл,
Қыз таныстыр — қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен беташар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл* [3; 60]?

Бұл мысалдарда үйленуге қатысты салт-дәстүрлер аталады. Күйеу келтіру — той жасап, бойжеткен қызды құтты ұясына қондыру мақсатында орындалатын рәсім, қыз ұзату — қалыңмалдың уағдаласқан бөлігі берілген соң, қыздың ата-анасы той жасап, жасау-жабдығымен қызды күйеу жұртына аттандыру [8; 173].

Абай өлеңінде айтылатын қынаменде туралы айтар болсақ, «бұл қазақ халқының ертеден келе жатқан дәстүрі. Күйеу жігіттің ауылына ұрын келуге рұқсат алғаннан соң қалыңдық отауына немесе қыз жеңгесінің үйінде оның алғаш келуін қарсы алып өткізетін ойын-сауық тойы» [8; 209]. Бұл кеште ән айтылып, күй тартылып, түрлі ойындар ойналады.

«Жар-жар — дәстүрлі неке-ғұрыптық салтында орындалатын өлең және оны айту үрдісі. Жар-жар өлеңі бас қосып отырған екі жасқа арналып айтылады» [6; 224].

Беташар — дәстүрлі ортада келін түсіру тойында атқарылатын ғұрып [4; 494].

Мұның ішінде қыз таныстыру, беташар, жар-жар, қалың беру деген сияқты салт-дәстүрлер қазіргі кезде де бар. Ал қынаменде деген мүлде кездеспейді.

*Бала туса, күзетер шілдеhana,
Олар да өлең айтар шулап жаңа.
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара* [3; 60].

«Шілдеhana — сәбидің дүниеге келу құрметіне жасалатын той» екені, оның қазақ халқында өзіндік ерекшелікпен тойланатыны белгілі [5; 938].

Міне, Абай осылайша этнографиялық детальдарды нысан етіп, өзі өмір сүрген кезеңдегі тұрмыстық қалыпты, салт-сананы реалистік тұрғыда суреттей отырып, философиялық пайымын ұсынады.

«Абайды әрі ақын, әрі ойшыл тұлға ретінде зерделеу үшін әлеуметтік орта және сол ортада ақынның өзін саналауы, тұғырнамасы, социумға көзқарасы тыңғылықты жүйеленуі қажет» [9; 27], — деп жазады көрнекті ғалым Ш.Ибраев. Сөйтіп, Абай феноменін тану үшін ақын және социум арақатынасын әлеуметті, психологиялық және психологиялық аспектілерде біртұтас қарау керектігін тұжырымдайды. Ұлы ақынның қоғамдық ортамен тұтастықта көрінуінде этнографиялық этюдтер, салт-дәстүр, ұлттық ұғымдар деталь, көркем бейне түрінде арқау болған өлеңдерінің орны ерекше.

Қорытынды

Абай өлеңдерінде этнографиялық суреттеулердің тұрақты орын алуы ойшыл ақынның ұлт ақыны ретіндегі болмысын, суреткерлік танымының тереңдігі мен кендігін танытады.

Абайдың суреткерлік шеберлігінің бір қыры — ұлттық салт-дәстүр сипаттарын, оларға қатысты ұғымдарды көркем бейнелеулерге арқау етіп, лирикалық, философиялық тұрғыда жаңаша жаңғытуы дер едік.

Көркем этнографияның үздік үлгілерін өз өлеңдері арқылы поэтикалық кеңістікке енгізген ұлы Абай қазақ поэзиясының ұлттық бояуын айқындай түсу арқылы биік деңгейге жеткізді.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP09259039 — Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нестерова И.А. Этнографизм в художественном произведении / Энциклопедия Нестеровых [Электрондық ресурс] / И.А. Нестерова. — Қол жеткізу режимі: <https://odiplom.ru/lab/etnografizm-v-hudozhestvennom-proizvedenii.html>
- 2 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 1-том: А — Д. Энциклопедия. — Алматы: DPS, 2011. — 738 б.
- 3 Құнанбаев А. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. — Алматы: Атамұра, 2014. — 288 б.
- 4 Жанпейісов Е. Этнографиялық лексика/ Абай. Энциклопедия. / Бас редактор Р.Н.Нұрғалиев. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы. «Атамұра» баспасы, 1995. — 720 б.
- 5 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 6 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2-том: Е — И. Энциклопедия. — Алматы: DPS, 2012. — 736 б.
- 7 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 3-том: К — Қ. Энциклопедия. — Алматы: DPS, 2012. — 736 б.
- 8 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 4-том: Қ — О. Энциклопедия. — Алматы: DPS, 2013. — 736 б.
- 9 Ибраев Ш. Абай феномені / Ш. Ибраев. — Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. — 240 б.

Ж.А. Аймухамбет, С.Ш. Айтуганова, А.А. Мирзахметов, К.С. Курмамбаева

Художественная этнография в стихах Абая

В статье рассматриваются этнографические этюды, традиции и обычаи, отраженные в творчестве Абая Кунанбаева, приводятся конкретные примеры, доказывающие, что художественная этнография является проявлением национального характера поэзии. Невероятная близость быта кочевников к природе, полная зависимость жизни от явлений окружающей среды сформировали их самобытное культурное мировосприятие. В этой связи проявляется особая роль пейзажа как географической, этнографической, сезонной и социальной категории. Закономерно, что этнографические изображения неизменно предстают в тесной связи, гармонии с природой. Доказывается, что пейзаж в творчестве поэта наделяется культурно-познавательным характером, охватывающим традиции предков, народную поэтику, национальные образы. Быт кочевников в стихотворениях Абая описывается параллельно с изображением времен года, этнографические картины предстают на фоне лета и осени, зимы и весны. Изображение четырех времен года знакомит читателя с бытом казахского аула, раскрывает пространство художественной этнографии. Авторы приходят к выводу, что различные символы, основанные на казахских традициях и обычаях, представлены в поэзии Абая реалистичными изображениями. Они выстраивают особую модель образов и отличаются философской глубиной. На основе результатов текстового анализа делаются заключения о том, что мастерство Абая отличается созданием ярчайших образцов художественной этнографии как еще одной грани его творчества.

Ключевые слова: художественная этнография, национальный окрас, кочевой быт, традиции и обряды, национальная одежда.

J.A. Aimukhambet, S.Sh. Aytuganova, A.A. Mirzakhmetov, K.S. Kurmambayeva

Artistic ethnography in Abay's poems

The article analyzes ethnographic descriptions in the poems of Abay Kunanbayuly. The specific examples from his poems that artistic ethnography represents a national character in poetry are given, and ethnographic essays, customs and traditions in his works are considered. The close proximity of nomadic life to nature and dependence on natural phenomena formed their own cultural knowledge. In this context, the special significance of the scenery as a geographical, ethnographic, seasonal and social category is determined. The inseparable connection of ethnographic descriptions with nature seems like an inviolable law. The scenery is characterized by its cultural and cognitive character, which includes the traditions of ancestors, folk poetics and folk images. Abay's poems describe the life of nomads along with the seasons, and depict ethnographic scenes against the background of summer and autumn, winter and spring. The description of the four seasons reveals the life of the Kazakh auyls and opens up the space of artistic ethnography. Various rituals based on Kazakh traditions and customs are reflected in Abay's poetry with realistic descriptions and create a model of new images, having philosophical depth. According to the results of textual analysis, one aspect of Abay's work stands out for the formation of the best examples of artistic ethnography.

Keywords: artistic ethnography, national color, nomadic life, customs and traditions, rituals, national clothes.

References

- 1 Nesterova I.A. Etnografizm v hudozhestvennom proizvedenii / Ensiklopedia Nesterovyh [Ethnography in a work of art / Nesterov's Encyclopedia]. Retrived from <https://odiplom.ru/lab/etnografizm-v-hudozhestven-nom-proizvedenii.html> [in Russian].
- 2 (2011). Kazakhtyn ethnographialyk categoryalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Vol.1: A — D. Entsyclopedia. Almaty: DPS [in Kazakh].
- 3 Kunanbaev, A. (2014). Sen de bir kirpish duniege. Olender men karasozder [You are a little brick in the wall of the world. Poems and quotes]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 4 Nurgaliyev, R.N. (red.) (1995). Ethnographialyk leksika. Abai. Entsyclopedia. Bas redaktor [Ethnographic vocabulary. Abay. Encyclopedia. / Editor-in-Chief R.N Nurgaliyev]. Almaty: «Kazakh entsyclopediasynyn» bas redactory. «Atamura» baspasy [in Kazakh].
- 5 Zhanuzakov, T. (2008). Kazakh tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Dike-Press [in Kazakh].
- 6 (2012). Kazakhtyn ethnographialyk categoryasy, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Vol. 2: E — I. Entsyclopedia. Almaty: DPS [in Kazakh].
- 7 (2012). Kazakhtyn ethnographialyk categoryasy, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Vol. 3: K — K. Entsyclopedia. Almaty: DPS [in Kazakh].
- 8 (2012). Kazakhtyn ethnographialyk categoryasy, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Vol. 4: K — O. Entsyclopedia. Almaty: DPS [in Kazakh].
- 9 Ibrayev, Sh. (2021). Abay phenomeni [Phenomenon of Abay]. Nur-Sultan: «Alashorda» kogamdyk kory [in Kazakh].

К.К. Сегизбаева^{1*}, Е.Э. Штукина², Т.Я.Котлярова²¹ Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан;²Костанайский филиал ФГБОУ ВО «Челябинский государственный университет, Костанай, Казахстан
(E-mail: Kenzheguldzama@mail.ru, Shtukina5@yandex.ru, tatyana.kotlyarova@gmail.com)

Спорный текст как объект лингвистического исследования

В данной статье раскрывается специфика лингвистического анализа спорных текстов средств массовой информации. В последнее время все чаще информация, освещенная в публицистике, становится предметом правового спора и оказывается востребованной юридической практикой. Исследовательский интерес лингвистов переносится в смежные с ней сферы знаний, в частности, в юриспруденцию. В судах стали рассматриваться дела, в которых предметом спора явились тексты, затрагивающие разные сферы жизни человека: бытовой, общественной, культурной, политической и др. Это тексты, в которых нарушены правила речевого поведения. В данной статье спорные тексты рассматриваются как специализированный жанр междисциплинарного филологического исследования. Лингвистический анализ конфликтного текста подразумевает исследование его как целостного речевого продукта с позиции неоднозначного толкования представленной автором информации. Сложность исследуемого материала вызвана многими спорными вопросами, в том числе тем, что до сих пор не разработан понятийный аппарат изучения спорных текстов, не определена методика анализа таких текстов, не сформулирована их жанровая типология, что раскрывает новые горизонты для изучения и анализа языка в новых условиях. Объектом исследования являются линейные составляющие спорного текста: текстовые фрагменты, высказывания, словосочетания, слова. В статье вопросы исследования спорного текста как источника речевых конфликтов рассматриваются с позиции лингво-правового вопроса. Исследование конфликтных текстов предполагает их комплексный анализ с применением различных методик, что нашло отражение в данной публикации. Распространенность таких наблюдений свидетельствуют о необходимости широкого осмысления и изучения данной проблемы.

Ключевые слова: средства массовой информации; спорный текст; конфликтный текст; речевое воздействие; речевая агрессия; правовой спор; методика анализа текста; поуровневый комплексный анализ, лингвистическая экспертиза.

Введение

Современные средства массовой информации оказывают большое влияние на общество, воздействуя на умы людей, на их сознание и на мировосприятие. СМИ отражают оценку о мире, воздействуя на мнения и поведения людей.

В публицистике широко представлена информация, связанная с агрессией, насилием, напряженностью в обществе. Именно информация, освещенная в публицистике, часто становится предметом правового спора. Специфика публицистических текстов в их открытости, эмоциональности, оценочности подачи материала. Автор выражает свое видение проблемы. Авторская оценка не всегда совпадает с мнением отдельных граждан и в целом общества. Вот почему тексты СМИ потенциально спорные.

Частота проявления речевой агрессии в различных сферах общественной жизни, в том числе в публицистике, привели к расширению и многоаспектному изучению данной проблемы не только в плоскости лингвистики, но и в аспекте психологии, конфликтологии, юриспруденции и других наук. Как отмечает В.А. Маслова, «одна из наиболее важных тенденций в лингвистике – принципиальное расширение ее границ» [1; 11]. Это привело к расширению предметной области изучения, выходя за границы лингвистики и вклиниваясь в другие гуманитарные области.

Следует отметить, что феномен речевых конфликтов до сих пор остается открытым вопросом. Спорность и недостаточная разработанность понятийного аппарата, причин возникновения, сферы функционирования и способов проявления и составили актуальность анализируемой темы.

* Автор корреспондент. E-mail: Kenzheguldzama@mail.ru

Методы и материалы исследования

Исследование конфликтных текстов предполагает их комплексный анализ с применением различных методик. В исследованиях проработаны основные принципы и методы анализа текстов, послуживших основанием для разбирательства. В частности, дано разграничение лингвистической и юридической интерпретации спорного текста. В работе кратко рассмотрены принципы лингвистического анализа спорного текста: принцип опоры на нормативные словари и грамматики; принцип разграничения языковых и контекстных смыслов слов и высказываний, принцип целостного подхода к речевому произведению, принцип жанровой обусловленности и др.

Результаты и их обсуждение

Спорные вопросы, где объектом выступают тексты с необъективной либо несоответствующей действительности информации, все чаще становятся предметом судебных разбирательств. В последние годы увеличилось количество исследований, освещающих вопросы, связанные с исследованием спорных текстов и их правовой оценкой: применение методов и технологий судебно-лингвистических экспертиз (Т. В. Чернышова, А. Д. Чернов), типология спорных текстов (О. Н. Матвеева), проблема скрытых смыслов (И. А. Стернин), речевые жанры (Г. Г. Слышкина) и другие вопросы стали предметом пристального внимания лингвистов. Современные исследования показали широкий спектр типов речевого поведения, таких как языковое насилие, коммуникативное давление, речевая агрессия и др.

Слово «агрессия» происходит от латинского – *agressio* (нападение, приступ). «Толковый словарь русского языка» С.И. Ожегова дает следующее определение: «агрессия – это открытая неприязнь, вызывающая враждебность» [2].

В «Толковом словаре русского языка» Д.Н. Ушакова агрессия имеет значение «Наступление, нападение, агрессивное отношение к чему-нибудь» [3].

Под агрессией понимают объединено разные акты человеческого поведения, такие как физическое воздействие или угрозу такого поведения, речевое воздействие: оскорбления, сплетни и др. Под речевой же агрессией понимают разнообразное речевое поведение, неоднородное по мотивации участников коммуникативного акта, по ситуации и формам словесного проявления, целям коммуникантов.

Речевая агрессия часто проявляется в текстах СМИ. В так называемых спорных текстах степень допустимой агрессии является предметом пристального внимания лингвистов, журналистов, психологов, правоведов.

Вопросы исследования спорного текста как источника речевых конфликтов органично вплетаются в контекст проблематики, разрабатываемой современной лингвистикой. Нередко в научной литературе также встречается термин «конфликтный текст». Н.А. Белоус разграничивает эти два термина на том основании, что «конфликтный текст противопоставляется спорному тексту на основании наличия у его автора намерения сознательно и активно действовать в ущерб другому участнику столкновения» [4; 101].

В лингвистике спорными текстами нередко называют любые тексты, которые послужили причиной лингвоправового спора. Анализ спорного текста предполагает выявление лингвистом правонарушения, которое должно рассматриваться в юридической плоскости.

Отметим, что многие исследователи подобного рода текстов, при разборе конфликтной ситуации обращают внимание на понятие «коммуникативная неудача», в том случае, когда сбой в общении обусловлен коммуникативной некомпетентностью адресанта (нарушение норм, кодовый конфликт и т. д. [5; 47]. По мнению исследователя речевой агрессии как универсального коммуникативного поведения Т.А. Воронцовой, «...наличие или отсутствие речевой агрессии в высказывании (речевом акте) определяется не степенью эмоциональности высказывания и не характером используемых речевых и языковых средств, а функцией данного высказывания в коммуникативном акте в соответствии с коммуникативной целью говорящего» [5; 49].

Полный и всесторонний анализ противоречивых текстов возможен только с позиции современного научного и концептуального аппарата смежных с лингвистикой дисциплин, который является весьма сложным, но, в то же время, невозможно рассмотреть проблему спорных текстов только с позиции лингвистики. Этот вопрос должен решаться с учетом всей совокупности методов и приемов анализа спорного текста, разработанных отечественной и зарубежной филологией.

При экспертизе спорных текстов лингвист за основу берет базовые методы анализа текста. Чаще всего используется методика лингвостилистического, текстологического, лексико-семантического и семантико-синтаксического анализов текста.

Леонтович О.А. полагает, что «при выборе методов анализа спорных текстов критериями исследовательских методик должны быть объективность, рациональность (обоснованность, доказательность), достоверность выводов, верифицируемость, непротиворечивость, системность, воспроизводимость» [6; 10].

Рассмотрим данные положения, отталкиваясь от дефиниции.

В словаре Ожегова слово объективность имеет три значения: 1. Существующий вне нас как объект 2. Связанный с внешними условиями, не зависящий от чьей-н. воли, возможностей. 3. Непредвзятый, беспристрастный [2]. Таким образом, объективность – это беспристрастность исследуемого материала, существующего вне нас и независимо от нас, реальный факт, который не зависит от воли или желания человека.

Рациональность – 1. Относящийся к разуму. Рациональное познание. 2. Разумно обоснованный, целесообразный [2].

В самом широком смысле рациональность означает разумность, осмысленность, обоснованность и доказательность фактов, противоположность иррациональности.

В словаре Ожегова достоверность означает «верный, не вызывающий сомнений. Достоверные сведения» [2].

Достоверность – это подлинность, характеристика знания, истинность или ложность которого доказана; противоположное – проблематичность.

Верификация (от лат. *verus* – истинный, *facere* – делать) – это подтверждение соответствия конечного продукта predetermined эталонным требованиям [2].

В различных сферах деятельности под верификацией могут подразумеваться немного различные вещи:

- 1) проверка, подтверждение, метод доказательств каких-либо теоретических положений, алгоритмов, программ и процедур путём их сопоставления с опытными (эталонными или эмпирическими) данными, алгоритмами и программами;
- 2) методика распознавания на соответствие правде;
- 3) в науке, проверка теоретических положений на соответствие реальности при помощи эксперимента [7].

Таким образом, верифицируемость – это понятие, которое характеризует возможность установления истинности, непротиворечивости утверждений в результате их эмпирической проверки.

Развитие информационных технологий, которое изначально предполагало расширение границ познания, в 21 веке привело к совершенно противоположному явлению – переизбытку информации, которая без всякого умственного напряжения принимается на веру. В манипуляции индивидуальным и массовым сознанием на первый план выходит такая категория текста, как интерпретируемость.

В арсенале манипуляции массовым и индивидуальным сознанием и перестройки его в нужном адресанту направлении накопилось масса действенных, проверенных временем стратегий и тактик, которые могут быть по-разному классифицированы науками, изучающими медиатексты. На сегодняшний день считается установленным, что в использовании средств воздействия на сознание реципиента нет никаких правил и ограничений: фейки, разнообразнейшие приемы эмоционального воздействия, простые утверждения, которые только на поверхностном уровне не имеют никакого противоречивого смысла и воспринимаются реципиентами однозначно, косвенные речевые акты, намеки, двусмысленности и т.д.

Количество спорных текстов возрастает в условиях демократизации общества и свободы слова, поскольку для некоторых жанров публикаций речевая агрессия является способом реализации интенций автора. В частности, в критических публикациях важно определить границу допустимой, конструктивной агрессии, реализующей воздействующую, суггестивную функцию, и избежать агрессии, унижающей чьи-либо честь и достоинство.

Рассмотрим следующий пример из публикации Костанайского регионального портала «Наша газета», в которой выражено критическое отношение автора к содержанию документа, регламентирующего отношения между местными органами и представителями бизнеса: «Пресловутая «социальная ответственность бизнеса», которой то и дело козыряют все чиновники от президента до акимчи-

ков, стала некой паклей, которой удобно затыкать дыры в социальной безответственности самого государства» [8].

Данное высказывание содержит антитезу «социальная ответственность бизнеса» / «социальная безответственность государства», причем определение «пресловутая» и помещение выражения «социальная ответственность бизнеса» в кавычки в данном контексте содержит пресуппозицию о неоднократных попытках решения социальных проблем за счет бизнеса, поскольку современное употребление слова «пресловутый» предполагает следующее значение: «перен. Получивший отрицательную или сомнительную известность, славу (обычно с оттенком иронии)» [9].

В процессе анализа на лексическом уровне следует обратить внимание на слово «акимчик», которое можно определить как окказионализм, поскольку в таком виде данная лексическая единица отсутствует в словарях. Тем не менее, она не представляет трудности для понимания реципиентом, поскольку основана на легко определяемой аналогии со словами, образованными по данной словообразовательной модели при помощи пейоративных суффиксов: царь – царек, начальник – начальничек, доктор – докторишка и т.д., для которых в словарях имеется помета «уничиж.»:

-чик-

-ик-

Регулярная и продуктивная формообразовательная единица, которая образует имена существительные мужского рода со значениями: 1) уменьшительности, обычно сопровождающейся экспрессией ласкательности, например: костюмчик, самоварчик; 2) уничижительности, как: типчик, хозяйчик [10; 497]

Поскольку референтами данной лексической единицы являются потенциально определенные лица, занимающие данную должность, возникает вопрос о допустимости употребления подобных новообразований в СМИ. Невнимательное отношение к коннотациям и возможным контекстуальным значениям слов, недочеты в редактировании могут стать причиной трансформации конструктивного выражения активной жизненной позиции, стремления решить социальные проблемы в акт агрессии по отношению к оппонентам и иметь деструктивные последствия, переключить внимание читателей с решения проблемы на конфликт.

Следует особо отметить, что определить такого рода стратегии, выявить многоуровневые смыслы способны не все методы лингвистического анализа.

Таким образом, в ходе анализа спорного текста следует учитывать особенности употребления слова, вариативность значения, возможность реализовать потенциальные семы с опорой на его словообразовательную структуру, грамматическую форму и синтаксическую функцию. При этом огромная роль отводится и общему контексту (или речевой ситуации) всего текста, так как слова и фразы могут приобретать дополнительные смыслы, либо стилистические и др. коннотации. В связи с этим автор может использовать определенный стилистический прием.

Именно при неопределенной интерпретации текста или отдельного его фрагмента и появляются конфликтные ситуации. Естественно, при возникновении таких моментов, спорные места трактуются, исходя из личных интересов. Для того чтобы грамотно и объективно оценить, и разрешить ситуацию следует обратиться за помощью к квалифицированному лингвисту.

В последние годы активно разрабатывалась судебная лингвистическая экспертиза, и она стала уже самостоятельным родом деятельности со своим отработанным механизмом деятельности и едиными научно-обоснованными методиками.

По мнению Е.И. Галяшиной, «Судебная лингвистическая экспертиза – это эффективная (а потому крайне ответственная) процессуальная деятельность по лингвистическому исследованию речевой информации (зафиксированной на любом материальном носителе), имеющей значение доказательства» [11; 31].

Таким образом, предметом лингвистической экспертизы является рассмотрение подобных речевых произведений.

Отдельные слова либо выражения не могут быть предметом вербальных правонарушений. Отдельное слово, вне контекста, – это просто слово, единица языка. Слово, словосочетание необходимо рассматривать и оценивать в рамках контекста. Только тогда слово приобретает соотношенность с кем-то или чем-то в реальной действительности, тогда можно оспаривать его в суде. Когда слово, выражение рассматривается в составе определенного высказывания.

Что касается способов подачи информации в спорном тексте, то следует отметить, что информация в тексте может содержаться в эксплицитном и имплицитном виде. Эксплицитный способ подачи

информации предполагает явно выраженное негативное высказывание, словесно выраженное. В словаре иностранных слов русского языка: Эксплицитный – книжн., открыто выражено; в манере, свойственной чему-либо, имеющему внешнее, материальное выражение [12].

Имплицитный способ – это подача негативной информации скрыто, неявно. В словаре: Имплицитный (от лат. *implicite*, букв. – запутанно, спутанно) – неявно [12].

Предметом исследования является речевое поведение автора спорного текста. Лингвист должен рассмотреть следующие факты:

- 1) каково содержание спорного текста, либо конкретной спорной единицы текста;
- 2) наличие либо отсутствие негативной информации о конкретном лице;
- 3) отношение (относится или нет?) негативной информации к конкретному лицу;
- 4) способ выражения информации: оценочное суждение (мнение, убеждение) / утверждение о фактах;
- 5) проверяемость / непроверяемость конкретного спорного высказывания на предмет его соответствия действительности [13; 337].

Конечно, изучение каждого спорного текста требует от лингвиста решения четко поставленных задач и вопросов, при этом должна учитываться природа языка, его антропоцентрическая особенность. По мнению исследователей, сегодня в различных регионах на примере самых разных языков исследуются процессы, происходящие в языках в глобальном масштабе [14].

Лингвистический анализ спорного текста в СМИ подразумевает исследование его как целостного речевого продукта с позиции неоднозначного его толкования, а также отдельных его фрагментов, с целью определения этимологии и значения слов, идиом, словосочетаний в спорном тексте, истолкования его отдельных положений, анализа эмоциональной окраски текста.

При таком исследовании спорного текста применяется поуровневый комплексный анализ, в который входят семантический, лексический, словообразовательный, грамматический уровни, а также стилистический анализ и дискурс-анализ.

Заключение

Как было отмечено авторами выше, спорными текстами в лингвистике нередко называют любые тексты, которые могут стать причиной судебных разбирательств. Всё чаще юристы пользуются консультациями лингвистов для обоснования спорных текстов. Одной из причин сложности толкования текста можно назвать и широкую интерпретируемость текстов массовой информации и коммуникации, которые были представлены в качестве примеров в данной статье. В рассуждениях о специфике этих текстов необходимо принимать во внимание и положения медиалингвистики о коммуникативном фоне, который понимается прежде всего как совокупность условий, особенностей производства, распространения и восприятия медиатекстов, культурного фона и социального контекста.

Итак, в лингвистике спорные тексты рассматриваются как многослойная и сложная по своей организации частная система в общей системе языка. В последнее время частота проявления речевой агрессии в различных сферах общественной жизни привела к расширению и разноаспектному изучению данной проблемы. Проблема конфликтных текстов выходит за границы языкознания и вклиниваются в другие подсистемы, что и составляет сложность его анализа.

Считаем, что анализ спорного текста, который предполагает выявление лингвистом границ допустимой агрессии, рассматриваемых в юридической плоскости, может послужить перспективой дальнейших исследований по данной теме.

Список литературы

- 1 Маслова В.А. Понимание поэзии как лингвистическая проблема / Мир человека в пространстве языка. Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 13. – Санкт-Петербург, 2017. – 368 с. – С. 11-18.
- 2 Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 53000 слов [Электронный ресурс] / С.И. Ожегов / под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. – 24-е изд., испр. – М.: ОНИКС XXI век: Мир и Образование, 2004. – 1200 с. – Режим доступа: <https://glosum.ru/>
- 3 Толковый словарь русского языка: в 3-х т. – Т.1. [Электронный ресурс] / под ред. проф. Д.Н. Ушакова. – М.: Вече, Мир книги, 2001. – 704 с. – Режим доступа: <https://glosum.ru/>
- 4 Белоус Н.А. Конфликтный дискурс vs конфликтный текст / Н.А. Белоус, Н.В.Осколкова // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2007. – Сер. 9. Вып. 4. Ч. II. – С. 96-107.

- 5 Воронцова Т.А. Речевая агрессия: вторжение в коммуникативное пространство / Т.А. Воронцова. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2006. – 252 с.
- 6 Леонтович О.А. Методы коммуникативных исследований / О.А. Леонтович. – М.: ГНОЗИС, 2011. – 221 с.
- 7 Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gufo.me/dict/bes/>
- 8 Мустафин Б.: Меморандум о рабстве? [Электронный ресурс] // Наша газета. – Режим доступа: <https://www.ng.kz/modules/news/article.php?storyid=44880>
- 9 Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/225215/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83%D1%82%D1%8B%D0%B9>
- 10 Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка / Т.Ф. Ефремова. – М: Русский язык, 1996. – 638 с.
- 11 Галяшина Е.И. Судебная лингвистическая экспертиза и пределы допустимости использования методов лингвистической науки / Е.И. Галяшина // Вестник Московского университета МВД России. – 2018. – № 4. – С. 31-36.
- 12 Словарь иностранных слов русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic>
- 13 Чернышова Т. В. Аналитико-экспертная деятельность филолога и проблема выбора метода в современной лингво-экспертной практике – ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Труды Института лингвистических исследований РАН / отв. ред. Н.Н. Казанский. Т. XII. Ч. 3. I. Исследования по балканистике. II. Лингвистическая судебная экспертиза: типы, методы, решения. III. Varia. – СПб.: Наука, 2016. С. – 335-350.
- 14 Segizbayeva, K.K., Ismagulova, G.K., Danilova, V.V. (2014). Issues on regional variation of languages in the epoch of globalization through participative approach / European Journal of Science and Theology. Vol. 10 No. 6. P. 175-184

Қ.Қ. Сегізбаева, Е.Э. Штукина, Т.Я. Котлярова

Даулы мәтін лингвистикалық зерттеудің объектісі ретінде

Бұл мақалада бұқаралық ақпарат құралдары даулы мәтіндерін лингвистикалық талдаудың ерекшелігі ашылады. Соңғы кездері журналистикада жиі кездесетін ақпарат заңды даудың тақырыбына айналуға және заң практикасында сұранысқа ие болып шығады. Соттар мәтіндер даудың тақырыбы болған істерді қарай бастады. Мақаладағы даулы мәтіндер пәнаралық филологиялық зерттеудің мамандандырылған жанры ретінде қарастырылады. Қарама-қайшылықты мәтінді лингвистикалық талдау оны журналист ұсынған ақпаратты екішты түсіндіру позициясынан ажырамас сөйлеу өнімі ретінде зерттеуді көздейді. Зерттеу нысаны даулы мәтіннің сызықтық компоненттері: мәтін фрагменттері, тұжырымдар, сөз тіркестері, сөздер. Мақалада даулы мәтінді тілдік қақтығыстардың көзі ретінде зерттеу мәселелері лингво-құқықтық мәселе тұрғысынан қарастырылады. Даулы мәтіндерді зерттеу әр түрлі әдістемелерді қолдана отырып, оларды кешенді талдауды көздейді, бұл осы басылымда көрсетілген.

Кілт сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, даулы мәтін, қарама-қайшы мәтін, сөйлеу әсері, сөйлеу агрессиясы, заңды дау, мәтінді талдау әдістемесі, деңгей бойынша кешенді талдау, лингвистикалық сараптама.

K.K. Segizbaeva, E.E. Shtukina, T.Ya. Kotlyarova

Controversial text as an object of linguistic research

This article reveals the specifics of the linguistic analysis of controversial mass media texts. Recently, more and more often the information covered in journalism becomes the subject of a legal dispute and turns out to be in demand in legal practice. The courts began to consider cases in which the subject of the dispute was the texts. Controversial texts are considered as a specialized genre of interdisciplinary philological research in the article. Linguistic analysis of a conflicting text implies its study as an integral speech product from the position of an ambiguous interpretation of the information presented by the journalist. The object of the research is the linear components of the disputable text: text fragments, statements, phrases, words. The article examines the contentious text as a source of speech conflicts from the perspective of linguistic and legal issues. The research of conflicting texts involves their comprehensive analysis using various techniques, which is reflected in this publication.

Key words: media, controversial text, conflicting text, speech impact, speech aggression, legal dispute, text analysis technique, level-by-level complex analysis, linguistic expertise

References

- 1 Maslova, V.A. (2017). Ponimanie poezii kak lingvisticheskaya problema [Understanding poetry as a linguistic problem] Mir cheloveka v prostranstve iazyka. Seriya «Kontseptualnyi i lingvalnyi miry» – The human world in the space of language. Series «Conceptual and linguistic worlds». Vol. 13, 11-18. St. Petersburg [in Russian].
- 2 Ojegov, S.I. (2004). Slovar russkogo iazyka: ok. 53000 slov [Dictionary of the Russian language]. 24th ed. Moscow: ONIKS XXI vek: Mir i Obrazovanie. Retrieved from: <https://glosum.ru/> [in Russian].
- 3 Ushakov, D.N. (ed.). (2001). Tolkovy slovar russkogo iazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] Vol.1. – Moscow: Veche, Mir knigi. Retrieved from <https://glosum.ru/> [in Russian].
- 4 Belous, N.A. (2007). Konfliktnyi diskurs vs konfliktnyi tekst [Conflict discourse vs conflict text] Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta – Bulletin of St. Petersburg University Vol. 4, II, 96-107 [in Russian].
- 5 Vorontsova, T.A. (2006). Rechevaia agressiia: vtorzhenie v kommunikativnoe prostranstvo [Speech aggression: invasion of the communicative space]. Izhevsk: Publishing house "Udmurt University" [in Russian].
- 6 Leontovich, O.A. (2011). Metody kommunikativnykh issledovaniy [Communication research methods] M.: GNOZIS [in Russian].
- 7 Bolshoi entsiklopedicheskii slovar [Big encyclopedic dictionary]. Retrieved from <https://gufo.me/dict/bes/> [in Russian].
- 8 Mustafin B.: Memorandum o rabstve? [A memorandum on slavery?]. Nasha gazeta – Our newspaper. Retrieved from: <https://www.ng.kz/modules/news/article.php?storyid=44880> [in Russian].
- 9 Efremova, T. F. (2000). Sovremennyy tolkovyy slovar [Modern explanatory dictionary]. Retrieved from <https://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/225215/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%83%D1%82%D1%8B%D0%B9> [in Russian].
- 10 Efremova, T.F. (1996). Tolkovy slovar slovoobrazovatelnykh edinits russkogo iazyka [Explanatory dictionary of word-formation units of the Russian language]. Moscow: Russian language [in Russian].
- 11 Galyashina, E.I. (2018). Sudebnaia lingvisticheskaya ekspertiza i predely dopustimosti ispolzovaniia metodov lingvisticheskoi nauki [Forensic linguistic expertise and the limits of admissibility of using the methods of linguistic science]. Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii – Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 4, 31-36 [in Russian].
- 12 Slovar inostrannykh slov russkogo iazyka [Dictionary of foreign words of the Russian language]. Retrieved from <https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic/> [in Russian].
- 13 Chernyshova, T.V. (2016) Analitiko-ekspertnaya deiatelnost filologa i problema vybora metoda v sovremennoi lingvistikoskoy praktike – ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Trudy Instituta lingvisticheskikh issledovaniy RAN [Analytical and expert activity of a philologist and the problem of choosing a method in modern linguistic expert practice – ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Proceedings of the Institute for Linguistic Studies of the Russian Academy of Sciences]. Vol. 3, 335-350. I. Balkan studies. II. Linguistic Forensic Science: Types, Methods, Solutions. III. Varia. SPb.: Nauka [in Russian].
- 14 Segizbayeva, K.K., Ismagulova, G.K., Danilova, V.V. (2014). Issues on regional variation of languages in the epoch of globalization through participative approach / European Journal of Science and Theology. Vol. 10 No. 6. P. 175-184

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН METHODS OF TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES

DOI 10.31489/2022Ph3/136-141

УДК 37.02

Л.Д. Пономарева*

*Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, Россия
(E-mail: ponomareva.ld@yandex.ru)*

Речетворческое развитие обучающихся в условиях трансформации языкового образования

В статье представлен процесс речетворческого развития обучающихся, цель которого подготовить речетворческую личность, способную воспринимать и создавать тексты разных стилей и жанров. Среди характеристик речетворческой личности определяющей является готовность личности к речетворческой деятельности. Дидактической доминантой языкового образования становится текст, работа с которым стимулирует и инициирует речетворческую деятельность учащихся. Работа с текстом предполагает активную речетворческую деятельность обучающихся по восприятию и продуцированию текстов. Автором статьи доказана необходимость использования проектирования в процессе формирования речетворческой личности обучающегося наряду с диалоговым режимом освоения текстового пространства. Сделан вывод о том, что проектирование речетворческой деятельности обучающихся способствует решению комплекса дидактических задач. На примере речетворческого урока на интегративной основе в старшей школе рассмотрены возможности использования проектирования с целью формирования речетворческой личности и сделан общий вывод об эффективности использования проектной деятельности в условиях трансформации языкового образования.

Ключевые слова: речетворческая личность, речетворческое развитие, речетворческая деятельность, готовность к речетворческой деятельности, проектирование

Введение

Современная система языкового образования направлена на формирование речетворческой личности, представляющей собой личность нового типа, владеющую стратегиями и тактиками эффективного общения, с готовностью к речетворческой рецептивной и продуктивной деятельности, способную воспринимать и создавать тексты разных стилей и жанров. Необходимость формирования речетворческой личности вызвана прежде всего требованиями времени: колоссальный объем информации, увеличение скорости решения коммуникативных задач, разнообразие средств связи и общения, цифровизация образовательной среды.

Одной из наиболее важных характеристик речетворческой личности является готовность к речетворческой деятельности прежде всего потому, что названная готовность «запускает» психологические механизмы речетворчества обучающихся: механизм «представливания», ассоциативные, речевые механизмы. Готовность обучающихся к речетворческой деятельности рассматривается нами как интегративное качество личности, проявляющееся в комплексе знаний об устройстве единиц языковой системы, законов создания текстов разной стилиевой и жанровой принадлежности, способности осуществлять речетворческую деятельность при решении коммуникативных задач. Традиционная

* Автор корреспонденции. E-mail: ponomareva.ld@yandex.ru

система языкового образования обеспечивает знаниевую составляющую готовности к речетворческой деятельности, которая, к сожалению, нередко существует автономно, в отрыве от функциональной составляющей, позволяющей обучающимся понимать законы создания текстов. Гармонизация знаниевой и функциональной составляющих готовности обучающихся к речетворческой деятельности во многом достигается благодаря «погружению» в тексты с целью выявить особенности и роль конкретной единицы языковой системы в реализации авторского замысла. Речетворческий подход к изучению единиц языковой системы предполагает речетворческое осмысление языковой единицы и способствует развитию речетворческих способностей обучающихся.

Методы исследования

Предлагаемый нами подход направлен на комплексное изучение единиц языковой системы: речевое поведение языковых единиц в текстах разных стилей и жанров, функционирование в текстах разных авторов с опорой на знания устройства единиц языковой системы. При этом эффективной инновационной формой организации работы по формированию готовности обучающихся к речетворческой деятельности является речетворческий урок [1, 2; 94].

Результаты и их обсуждение

В качестве примера предлагаем реализацию заявленного подхода на речетворческом уроке в старшей школе. Выбор данного текста обусловлен прежде всего необходимостью показать обучающимся процесс поиска автором точного, емкого слова, отражающего авторский замысел.

*Заметить красоту в природе, в поселке, городе, улице, не говоря уже в человеке, сквозь все за-
слоны мелочей – это значит расширить сферу жизни, сферу того жизненного пространства, в которой
живет человек.*

Я долго искал это слово – сфера. Сперва я сказал себе: «Надо расширять границы жизни», – но жизнь не имеет границ! Это не земельный участок, огороженный забором – границами. Расширять пределы жизни – не годится для выражения моей мысли по той же причине. Расширять горизонты жизни – это уже лучше, но все же что-то не то. У Максимилиана Волошина есть хорошо придуманное им слово – «окоем». Это все то, что вмещает глаз, что он может охватить. Но и тут мешает ограниченность нашего бытового знания. Жизнь не может быть сведена к бытовым впечатлениям. Надо уметь чувствовать и даже замечать то, что за пределами нашего восприятия, иметь как бы «предчувствие» открывающегося или могущего нам открыться нового. Самая большая ценность в мире – жизнь: чужая, своя, жизнь животного мира и растений, жизнь культуры, жизнь на всем ее протяжении – и в прошлом, и в настоящем, и в будущем... А жизнь бесконечно глубока. Мы всегда встречаемся с чем-то, чего не замечали раньше, что поражает нас своей красотой, неожиданной мудростью, неповторимостью.

Д.С. Лихачев

Поиск автора представленного текста, а затем обучающихся в процессе создания собственных текстов единственно верного слова для текста определенного стиля и жанра, речетворческое осмысление найденного слова неизбежно приводят к образованию метапредметного интегративного речетворческого знания. От слова в образцовом тексте к слову в ученическом тексте – таков путь формирования коммуникативной компетенции обучающегося. При этом становятся необходимыми создание индивидуальных траекторий речетворческого развития обучающихся, диагностирование и корректировка деятельности учителя и учащихся.

В процессе работы над текстом предполагается обязательное лексикографическое сопровождение речетворческой деятельности обучающихся – работа со словарями разных типов, которая позволяет определить значение ключевого слова текста, в данном случае слова *сфера*, выявить сочетаемостные возможности слова.

• Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистических исследований. М.: Рус.яз., Полиграфресурсы, 1999. Т.4. С. 314-315

Сфера. Шар или его внутренняя поверхность (о земном шаре, небесном своде). Земная сфера.

Пространство - область какой-либо деятельности, проявления каких-либо отношений, интересов. Сфера производства. Сфера обслуживания.

Общественное окружение, среда, обстановка.

Круг лиц, объединенных общностью социального положения или занятий *Дипломатические сферы. Театральные сферы.*

• Черных, П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. М.: Рус. яз., 1999. Т.2. С. 220.

Сфера - «область, пределы распространения чего-либо»; «среда», «окружение». В русском языке слово *сфера* известно с начала XVIII в. как мат. термин (в значении «шар») и как термин астрономии. Можно предполагать прямое заимствование из латинского языка. Более поздние заимствования: *атмосфера, стратосфера, батисфера.*

• Пользуясь словарем иностранных слов, определите значения слов: *сфериты, сфероид, сферолиты, сферометр, сферосомы.*

Организованная учителем работа со словарями разных типов позволяет формировать метапредметные умения обучающихся: обращение к словарям, к справочной литературе жизненно необходимо каждому человеку.

Речетворческие задания, предлагаемые по данному тексту, направлены на образование интегративного речетворческого знания – от проникновения обучающихся в замысел автора, связанный с поиском единственно верного слова «сфера», к развитию речетворческих умений, формированию коммуникативной компетенции обучающихся:

- Определите стилевую принадлежность данного текста. Аргументируйте свой ответ.
- Заполните ассоциативную карту со словом-стимулом *сфера*.
- Определите направленность авторских ассоциаций в тексте.
- Выделите ключевые слова данного текста.
- Что такое «жизнь»? Вспомните пословицы, поговорки, высказывания поэтов, писателей о жизни.
- «...жизнь не имеет границ!» Как вы понимаете эти слова и согласны ли с автором текста?
- Опишите процесс поиска автором слова «сфера»: *границы жизни – пределы жизни – горизонты жизни – оком – сфера.*
- Подготовьте небольшую словесную зарисовку о том, что вы недавно для себя открыли, о том, чего не замечали ранее, о том, что вас поразило.
- Составьте словарик жизненно важных для вас слов.

Завершается работа над текстом речетворческой деятельностью обучающихся по созданию текста на одну из предложенных тем или на тему, самостоятельно сформулированную обучающимся:

Моя будущая сфера деятельности.

Сфера деятельности, о которой я мечтаю.

Самая большая ценность в мире – жизнь.

Дидактической доминантой речетворческого урока становится текст, а оптимальной технологией служит проектирование речетворческой деятельности.

Проектирование в процессе освоения филологических дисциплин позволяет обучающимся не только осуществлять познавательную деятельность, но и раскрывать творческие способности. Укрепление социального и духовно-нравственного здоровья обучающихся в этом случае происходит благодаря коммуникативной практике: духовно-нравственные ресурсы реализуются в речетворческой деятельности, рассматриваемой нами как деятельность по восприятию, воспроизведению и созданию текстов разной стилиевой и жанровой принадлежности [3; 365].

Проектирование речетворческой деятельности предполагает прежде всего создание условий для комфортной результативной речетворческой деятельности обучающихся:

- Доверительные отношения учителя с обучающимися и обучающихся с обучающимися: психологическая свобода.
- Речетворческое состояние обучающихся: мотивационная составляющая процесса обучения.
- Проектные речетворческие задания: соотнесенные с возрастом, интересом и способностями обучающихся.
- Место проектирования: речетворческая лаборатория, оснащенная книжным и медиа фондами, городская или загородная зона (сквер, парк, лес).

Основным методом проектирования здоровьесберегающей речетворческой деятельности обучающихся становится лабораторный метод обучения – дальтон-план. Дальтонский лабораторный план организует самостоятельную проектную деятельность обучающихся. Дальтон-план был осуществлен

впервые в Дальтоне (штат Массачусетс) в 1920 году. Творцом этой новой системы школьных занятий явилась мисс Эв. Паркхерст. Сущность дальтонского плана состоит в изменении всего прежнего школьного, привычного для ученика и учителя порядка. Классы упраздняются и превращаются в лаборатории по отдельным предметам. Лаборатории должны быть обеспечены всем необходимым для самостоятельной деятельности обучающихся. При организации речетворческой лаборатории следует иметь в виду две главные стороны школьного преподавания: грамматические наблюдения, литературная начитанность составляют одну сторону этих занятий, выработка навыков в области письменной и устной речи – другую. Лаборатория должна быть оборудована так, чтобы обучающиеся имели возможность наблюдать за языковыми явлениями, собирать и систематизировать необходимую информацию, создавать собственные тексты разных стилей и жанров.

Главным содержанием методической работы по дальтон-плану является правильно построенное задание. Структура проектного задания: введение (название темы, цель работы); задание (наблюдения, план практических работ); отчет о проделанной работе (представление выполненных речетворческих работ).

Рассмотрим речетворческий проект и речетворческий пленэр как инновационные формы организации проектной речетворческой деятельности обучающихся [4; 133].

Речетворческий проект (групповой и индивидуальный) предполагает работу с произведениями литературы, искусства, науки; ведение дневника и записных книжек; создание творческих произведений (художественных, публицистических, научных); подготовку сборника, альманаха.

Основные этапы организации и проведения речетворческого проекта:

1. Организационный этап: цели и задачи проекта, проектные речетворческие задания.
2. Подготовительный этап: речетворческие тренинги – инициирование и стимулирование речетворческой деятельности.
3. Речетворческий этап: выход в речетворческую деятельность, создание продукта речетворческого проекта.
4. Заключительный этап: презентация результата проектного речетворческого задания.

Обучающимся старшей школы предлагается речетворческий проект, цель которого создание речетворческой тетради. Реализация названного проекта потребует от обучающихся решение следующих задач: подбор текстов из разных произведений писателя (пейзаж, портрет героев, описание местности и т.д.); формулирование вопросов по подобранным текстам; отбор произведений живописи, музыки как сопровождение подобранных текстов (интегративные задания); создание собственных текстов на основе исходного текста; презентация речетворческой тетради.

Инновационной формой организации речетворческой деятельности обучающихся является речетворческий пленэр, предполагающий общение с природой, оказывающей целебное, здоровьесберегающее воздействие на человека. Цель речетворческого пленэра: сбор материала для собственного текста о состоянии природы и человека; место проведения: сквер, парк, загородная зона; метод обучения: наблюдение за природой; результаты речетворческого пленэра: словесные зарисовки того, что увидели, услышали, почувствовали и создание собственного текста; конечный результат: презентация продукта речетворческой проектной деятельности. Речетворческий пленэр предполагает подготовительную работу обучающихся: подбор художественных (поэтических и прозаических) описаний из произведений литературы; отбор соответствующих времени года пейзажей из произведений живописи; выполнение речетворческих тренингов (словесно-художественная рефлексия, бином фантазии, заполнение ассоциативной карты и др.); экспериментальная работа (поиск метафорического эквивалента исходного слова, обогащение текста образными средствами). Подготовительная работа обучающихся к речетворческому пленэру требует лексикографического сопровождения: обращения обучающихся к словарям разных типов (этимологическим, мифологическим, словарю символов, словарю эпитетов русского языка, словарю образных средств и др.).

Выводы

Основательная и разнообразная по способам выполнения подготовительная работа к речетворческому пленэру обеспечивает в конечном итоге результативность здоровьесберегающей речетворческой деятельности обучающихся: наблюдения над состоянием природы и человека апплицируются на уже существующее в субъектном опыте обучающихся, при этом пополняя и обогащая их речетворческий опыт.

Таким образом, формирование готовности обучающихся к речетворческой деятельности осуществляется благодаря методически выстроенной системы работы на уроках русского языка, особенно на речетворческих уроках, направленных на развитие всех видов речевой деятельности. Актуализация знаний об устройстве языковых единиц и их функционировании, знаний законов создания текстов, реализация способности решать коммуникативные задачи являются необходимыми условиями развития речетворческой личности.

Список литературы

- 1 Пономарева, Л. Д. Речетворческий урок как инновационная форма организации языкового образования обучающихся [Электронный ресурс] / Л. Д. Пономарева, Е. А. Губчевская // Мир науки. Педагогика и психология. Т.8. – 2020. – №5. Режим доступа: <https://mir-nauki.com/98pdmn520.html>
- 2 Пономарева Л.Д. Речетворческая составляющая современного урока русского языка /Л.Д. Пономарева, Е. А. Губчевская // Актуальные проблемы современной науки, техники и образования: 78-я международная научно-техническая конференция. – Магнитогорск: Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г.И. Носова. Т.11. – 2020. – №2. – С. 94-97.
- 3 Пономарева Л.Д. Текст как дидактическая доминанта современной системы речетворческого развития обучающихся: интерпретационный аспект / Л.Д. Пономарева, Л.Н. Чурилина // Перспективы науки и образования. – 2019. – № 1 (37). – С. 365-379.
- 4 Ponomareva, L.D. Projecting health promotion speech creative activity of students in modern system of language education / Ponomareva, L.D., Dorfman, O.V. , Buzhinskaya, D.S. , Podgorskaya, A.V., Osipova, A.A. , Gubchevskaya, E.A. // Laplage Em Revista. Vol. 7. 2021. № Extra-A. – P. 128-135.

L.D. Ponomareva

Speech-creative development of students in conditions of language education transformation

The article presents the process of speech-creative development of students, the purpose of which is to prepare a speech-creative personality capable of perceiving and creating texts of different styles and genres. Among the characteristics of a speech-creative personality, the determining factor is the readiness of the personality for speech-creative activity. The didactic dominant of language education is the text, the work with which stimulates and initiates the speech-creative activity of students. Working with text involves speech-creative activity of students in the perception and production of texts. The author of the article proves the need to use projecting in the process of forming the student's speech-creative personality along with the interactive mode of mastering the text space. It is concluded that the projecting of students' speech-creative activity contributes to the solution of a didactic tasks set. Using the example of a speech-creative lesson on an integrative basis in high school, the possibilities of using design to form a speech-creative personality are considered and a general conclusion is made about the effectiveness of using project activities in the context of the transformation of language education.

Keywords: speech-creative personality, speech-creative development, speech-creative activity, readiness for speech-creative activity, projecting.

Л.Д. Пономарева

Оқушылардың сөйлеуін дамыту тілдік білім берудің трансформациясы жағдайында

Мақалада білім алушылардың сөйлеу-шығармашылық даму процесі қарастырылған, оның мақсаты әртүрлі стильдер мен жанрлардағы мәтіндерді қабылдауға және жасауға қабілетті сөйлеу-шығармашылық тұлғаны дайындау болып табылады. Сөйлеу-шығармашылық тұлғаның ерекшеліктерінің ішінде анықтаушы фактор тұлғаның сөйлеу-шығармашылық әрекетке дайындығы болып табылады. Тілдік білім берудің дидактикалық доминанты мәтін болып табылады, онымен жұмыс білім алушылардың сөйлеу-шығармашылық әрекетін ынталандырады. Мәтінмен жұмыс білім алушылардың мәтінді қабылдау және құрудағы белсенді сөйлеу-шығармашылық әрекетін қамтиды. Мақала авторы мәтін кеңістігін меңгерудің интерактивті режимімен қатар білім алушылардың сөйлеу-шығармашылық тұлғасын қалыптастыру үдерісінде дизайнды пайдалану қажеттігін дәлелдейді. Білім алушылардың сөйлеу-шығармашылық іс-әрекетін жобалау дидактикалық тапсырмалар кешенін шешуге ықпал етеді деген қорытынды жасалады. Орта мектептегі интегративті негіздегі сөйлеу-шығармашылық сабағының мысалында сөйлеу-шығармашылық тұлғаны қалыптастыру үшін жоба-

лауды пайдалану мүмкіндіктері қарастырылып, тілдік білім беруді трансформация жағдайында жобалық әрекеттерді пайдаланудың тиімділігі туралы жалпы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: сөйлеу-шығармашылық тұлға, сөйлеу-шығармашылық дамыту, сөйлеу-шығармашылық белсенділік, сөйлеу-шығармашылық әрекетке дайындық, жобалау.

References

- 1 Ponomareva, L.D., Gubchevskaya, E.A. (2020). Rechetvorcheskii urok kak innovatsionnaia forma organizatsii iazykovogo obrazovaniia obuchaiushchikhsia [Speech-creative lesson as an innovative form of organization of language education for students]. *Mir nauki. Pedagogika i psikhologiya – The world of science. Pedagogy and psychology*. Vol.8, 5. Retrieved from <https://mir-nauki.com/98pdmn520.html> [in Russian].
- 2 Ponomareva, L.D., Gubchevskaya, E. (2020). A. Rechetvorcheskaia sostavliaiushchaia sovremennogo uroka russkogo iazyka [Speech-creative component of the modern lesson of the Russian language]. Actual problems of modern science, technology and education: 78th international scientific and technical conference Magnitogorsk: *78-ia mezhdunarodnaia nauchno-tekhnicheskaia konferentsiia – 78th international scientific and technical conference*. Magnitogorsk: Magnitogorsk. gos. tekhn. un-ta im. G.I. Nosova. Vol.11, 2 (pp. 94-97) [in Russian].
- 3 Ponomareva L.D. & Churilina, L.N. (2019). Tekst kak didakticheskaiia dominanta sovremennoi sistemy rechetvorcheskogo razvitiia obuchaiushchikhsia: interpretatsionnyi aspekt [Text as a Didactic Dominant of the Modern System of Students' Speech and Creativity Development: An Interpretive Aspect]. *Perspektivy nauki i obrazovaniia – Prospects for science and education* . Vol. 1 (37), 365-379 [in Russian].
- 4 Ponomareva, L.D., Dorfman, O. V., Buzhinskaya, D. S., Podgorskaya, A. V., Osipova, A. A., Gubchevskaya, E. A. (2021). Projecting health promotion speech creative activity of students in modern system of language education // *Laplace Em Revista*. Vol. 7. № Extra-A. – P. 128-135 [in English].

G. Khulanbay¹, N.A. Alibayeva¹, B.S. Sateeva^{1*}, O. Musakhan²¹Karaganda University named after E.A. Buketov, Kazakhstan;²Mongolian State University of Culture and Art of the Conservatory, Ulaan-Bator, Mongolia

(E-mail: gkhulanbai@bk.ru, alibaeva.nazym@mail.ru, serikbekovnabota@mail.ru, musakhan.ozila@gmail.com)

Developing an analytical speech through supplements

In the history of linguistics, the problem of word change and word formation is always closely intertwined. Vocabulary in Kazakh linguistics began in the 1990s. In general, the problem of vocabulary is directly related to the function of language. The issue here is grammatical regularities. On the basis of verbal facts related to morphology, the concepts of linguistics "word-change", "word-formation", "personality" were born. Word formation, like other language systems, is a set of linguistic approaches, which are mainly used to create a new phoneme, to create a new meaning from an existing meaning in a lexical unit. Vocabulary is used not as a word-former, but as a set of language techniques to create new words. Auxiliaries are persons and words whose lexical meaning is weakened or lost, who do not have independence, but are pronounced only with the main words and serve as auxiliary. In the system of word change and word formation in new word formation or word change, there must be structural units that are compatible with their lexical or grammatical meanings. Such units are grammatical entities and categories. Scientific abstractions in the language system, such as "word-formation category", "word-formation" person, "grammatical category", "grammatical person" correspond. It is known that there are two main methods of expression, one is a synthetic approach, the other is an analytical approach. The synthetic approach includes simple vocabularies created with the help of various lexical applications. The analytical approach includes auxiliary words formed by various auxiliary morphemes. And the problem of vocabulary is considered mainly from the morphological point of view, that is, from the point of view of the peculiarities of vocabulary. The article considers word change and word formation as a set of morphemes of the language mechanism, as a system of grammatical indicators, i.e. at the level of units that enrich the vocabulary, not at the structural level of morphology, vocabulary as a set of language techniques is used to create new words.

Keywords: Vocabulary, pronouns, auxiliary clauses, analogies, consonantal suffixes, phrases, grammatical personalities, analytical method.

Introduction

Basically, the problem of word change is directly related to the functional function of the language. In particular, the grammatical meaning, form of category. These grammatical patterns directly affect the functional function of language. However, the above-mentioned regularities (grammatical meaning, form, categories) are terms used in the field of morphology of linguistics. In morphology, these patterns are used to differentiate word structure and to show the structural, semantic features of each word group, while in lexicography, these patterns determine the degree of functional function of language in a particular society, especially based on the ways of grammatical meanings. Therefore, lexicography does not consider general grammatical meanings, but internal grammatical meanings that are used in each word group, methods and can reflect the functional function of language.

The sphere of word change does not consider the formation of words, it explains in grammatical terms how words change in person. Therefore, in order to differ from the morphology when considering applications, the terms personal and verbal applications are used. The function of language is directly related to the definition of types and types of word-change and word-formation based on word usage and directs them. In the history of Turkic linguistics, the issue of word change and word formation has always been closely intertwined. And the problem of vocabulary is considered mainly from the morphological point of view, that is, from the point of view of the peculiarities of vocabulary. Originally from Indo-European linguistics, Russian linguistics has long been known for its word formation and lexicography. It was classified under the name of Betling's research ("Word formation and word change").

Methods and materials: N.A. Baskakov, a scientist who developed a fundamentally clear theory of the structure of the Turkic languages. Now it serves as the first in the history of linguistics, the most accurate and

* Corresponding author. E-mail address: serikbekovnabota@mail.ru

well-articulated opinion on the structure of the Turkic languages. According to Baskakov's concept, vocabulary has a special syntactic definition, because it is a system of personal indicators of phrases and words in a sentence, vocabulary is recognized as "morphology of phrases and sentences" or "syntactic morphology".

The scientist is skeptical of the term personification, saying that "verbal expression really means personalization" and that there is no difference between them.

N.A. Baskakov refers to the concept of word change (word formation) as "lexical morphology" and explains it as a system of personal indicators of new word formation. Baskakov recognized word change and word formation as a set of morphemes of the language mechanism, a grammatical "system of indicators". In our work, too, the problem of word formation is considered on this basis: not at the structural level of morphology, but at the level of units that enrich the vocabulary. If we take into account that N.A. Baskakov says that the system of morphemes "means a pure syntactic relationship of phrases and parts of speech" (these affixes — plural, prepositional, dependent and participles), then the verb, participle, syllable, etc. of a verb that does not represent a syntactic relationship. A variety of other affixes, such as morphemes that give rise to categories, will need to be added to the word-formation affixes. N.A. Baskakov's opinion on functional and grammatical word formation is supported by many scientists.

The terms of word change and word formation in modern grammars of Turkic languages are usually given as a morphological phenomenon that forms the word structure. In some works, the term lexicon is replaced by the term personification and given as a synonym, and in some works, these terms are considered as separate concepts. In the grammars of later Turkic languages, in particular, Karaim, Gagauz, Karachay, Balkar, the description of word groups is considered in two groups: 1. word formation; 2. word change [1; 13].

Results and their discussion

The analytical method of lexicography refers to a type of additional morpheme called auxiliary morphemes, which divides the word (vocabulary) into two parts: primary and secondary morphemes. "Auxiliary morphemes are divided into two groups: internal auxiliaries and foot auxiliaries" [2; 98]. These types of auxiliaries are further subdivided into several concepts.

In general, the nature of auxiliaries is as follows. Auxiliaries are persons and words whose lexical meaning is weakened or lost, have no independence, are pronounced only with the main words and serve as a secondary. K. Zhubanov was the first to comment on the auxiliaries [2; 99]. However, this opinion was completely forgotten until the 2000s, and as a second component of the analytical form of the verb was included in the Research of N. Oralbayeva. K. Zhubanov divides auxiliary words into two parts: internal auxiliary and foot auxiliary [3.36]. Such words are used only in the case of word groups, and their auxiliary morpheme properties are not taken into account. K. Zhubanov took the whole word-form (word-change) with auxiliaries and called it "auxiliary word" [3; 37]. A. Isakov is called "auxiliary word" in N. Oralbayeva, which is mentioned in the group of complex verbs. In our opinion, based on the name of K. Zhubanov, such words should be called "auxiliary vocabulary". Such a name is necessary to separate the adjective from the "naked word". Roots and roots in a group of bare words bases on derivative bases and we believe that the group of auxiliary words should include citations and auxiliary words. Adverbs are pronounced before the main word and added to it with words that add different accents or augmentative meanings [3; 48]. Certain spare parts are much smaller in number and type than appendages. If we look at them individually, it is as follows.

1. Auxiliary clauses. This type of auxiliaries includes the most, absolutely, too much, even, exactly, real, exact, very, etc. refer to words [4; 110]. For example: The Black Earth is a place for humanity, full of various treasures. There are hundreds of thousands of different gems in them, what is the greatest of them? (Abai). Let me go to Mr. Aubakir. When it was getting dark, Kokserek came to the village alone (M. Auezov). Don't worry, my heart is pounding! Don't be too funny (Abai). It's good to think, even a busy person can't think and is imaginary (Abai). In fact, you are the real fool. who does not know the main benefit (M. Magauin). Just under the child's finger, it looks as if Mozart stood up (G. Kairbekov). Zhampeis was a very rude person who did not know the words, could not understand the words (M. Auezov).

2. Consonantal suffixes. This type of suffixes includes augmentative syllables, which are pronounced as the first component of the second component, in order to reinforce the first syllable of the second component as the previous (first) component of the double word. F.E: You are a seeker, I see, you are happy, you are strong (G. Kairbekov).

This type of augmentative syllables (white) is often associated with double nouns, and in our modern orthography it is sometimes written separately, sometimes in combination. Auxiliaries, such as augmentatives, for example: The meaning of the words very good, very bad, good and bad is added and strengthened.

Auxiliary affixes include morphemes with augmentative meaning, such as *bag*, *sap*, *kyp*, which are pronounced as the anterior component of the double words *kap-kara*, *sap-sary*, *kyp-kyzyl*. Since these morphemes are so isolated in previous studies that they are not used at the word level in the group of auxiliary morphemes, they are classified as additional morphemes and are added as a component of complex words.

The name "citation subsidiary" was first used by K. Zhubanov, but this name was ignored in subsequent studies. Adverbs are adjectives and auxiliaries that are pronounced after the main word and add different grammatical meanings. Pronouns are also pronounced in the form of the last syllable of the words used in the composition and combination of the double words. In terms of meaning, they are divided into two groups: constraints and auxiliaries.

Not only sponsors, but also fathers and so on.

Examples are bread-pan, meat-peat, kazy-mazy, etc. such as pan, met, mazy... [3; 56].

Assistants are divided into four types:

1. Auxiliary names: eyebrows, top, abdomen, etc.
2. Auxiliary verbs: bol, qal, sal, etc.
3. Urinary incontinence: before, until, etc.

This type of additional morpheme has not been recognized as an additional morpheme in previous studies [2; 101].

Words (vocabularies) are divided into two groups, which are complex in terms of morpheme composition: basic morpheme words and additional morpheme words [5; 38]. Key morpheme words include root roots and root bases and derivative bases. Additional morpheme words include additional morpheme words and auxiliary morpheme words.

Pronouns are words that add meaning to the main word to which they are attached. There are several types of sponsorships. Among them, the restrictions include only negative words in the sense of restraint and swear words in the sense of restraint [8; 56].

Restrictive semantic constraints (only, only -month) on the action, movement, adjective, period, etc. used to formulate as a limit. Such restrictive sponsorships have the following characteristics:

The (only) inhibitory pronoun is usually used in conjunction with nouns, adjectives, and adverbs, verbs, and adds a restrictive meaning to those words.

For example: Artel's school had only four classes (S. Mukanov). I only wish you happiness, Nareshzhan! (R. Raimkulov). Only fragmented obscure suffixes of our past genealogy have survived to our time (S. Seifullin).

White sponsorship is a word that means both reinforcement and restriction, depending on the purpose of use. Only restrictive meanings can be distinguished from such words.

For example:

The creature is suffering,

The dark night did not give the girl a sound,

Frightened, squealing, squealing,

The only thing that clicked was the silver lining. (I. Zhansugurov).

As soon as he arrived at the district maslikhat, he entered the clinic from Shaimer and found out about Akmonshak's condition (M. Imanzhanov).

Not only the meaning of the sponsorship is different, but also different. This pronoun adds grammatical meaning to the main meaning of the word, such as insulting. However, the main apocalypse is accompanied by restrictions. For example: It was also learned by a stepfather (Sh. Murtaza). When the car was in trouble, the man took pity on the cattle and walked down (T. Akhtanov).

Similarities are purely grammatical personalities. They have no personal meaning. Such persons are not used in the language individually. For example: "You don't go to the market to buy meat," said the old woman (spoken language) ", — explains [2; 101].

In our language (especially in spoken language) such persons can be formed by attaching any noun to a word. Since the first component is fully meaningful, it does not pay attention to the second meaningless adjective, and it is used artificially in the sense of analogies. For example, when looking at nouns in the glossary, the situation is as follows: abazha-sabazha, abakty-sabakty, abzel-sabzel, abyzy-sabyzy, agayn-sagaiyn, etc. Identical persons in the use of this word are those who add to the word only abstract grammatical magic. They are not words because they are not used individually.

All pronouns are combined with nouns and verbs, and negativity means subtraction. For example: Not a month, but a year passed without a bag. His golden face turns yellow, his hands tremble and he is exhausted (Abai).

The meaning of the pronouns *tursyn* (*turmak*) seems to be the same. For example: To have fun, to enjoy all the pleasures of the world, to find only one truth, to find the cause of everything (Abai).

Auxiliaries are words that, by their nature, are used in conjunction with key words to add abstract grammatical meaning to them. This group mainly includes auxiliary nouns and auxiliary verbs, and auxiliary pronouns and some pronouns.

Auxiliary nouns, as the name implies, are words that, depending on the purpose of use, either retain their lexical meaning, and sometimes fade away and change their grammatical meaning. This is the second meaning we are talking about. There are not many words used in the sense of auxiliary nouns: front, back, top, side, middle, near, middle, inside, outside, handle, face, color, etc. For example: Lazy people live under the heavy, under the light, try to give less to society and get more (from the newspaper).

Bright moon on a windless night,
The light vibrates in the water,
The soul of the village is deep,
The river was roaring and others. (Abai)

Auxiliary nouns are historically derived from material concepts such as place and address in the development of language. Therefore, they are the interior, exterior, surroundings, environment of a certain object, or material phenomenon, or time, period or event. etc. it has moved to the point of expressing such concepts. Therefore, they can be included in the complex parts of a sentence only in combination with key words. Auxiliary names are divided into several groups according to their meaning:

Identify a particular location in terms of distance or proximity to the object. Such auxiliary names include soul, neighborhood, bottom, edge. For example: Near the black stone we are like an elephant and a three-year-old child (Z. Shashkin). Batyma collects firewood near the hearth (S. Mynzhasarova).

2. Define the concept of space in terms of intermediate relations with objects. Such assistants include names such as middle. For example: the Kazakh steppe is located between Balkhash and Alatau (A. Abishev). They went to a small square in the middle of a tree (A. Satayev).

3. Define the concept of space in relation to different sides of the object (side of the sphere). Such auxiliary names include front, back, top, face, height. For example: A man in front of a house in the middle of the village (B. Mailin). In front of each house, Fritz is on guard, wearing a fur coat (M. Gabdullin). In front of each house, Fritz is on guard, wearing a fur coat (M. Gabdullin). Since there were no extra beds in the old man's house, my companion and I slept on freshly brought hay in the yard (O. Kanakhin). There is a river above and below the ground (K. Isabekov). Although the village of Zhanbyrshy is high, it has just moved out of the winter under a shaky tree and landed on a long gorge (G. Musrepov). We know that Kokshetau has a lot of gold, — said Taubai (S. Mukanov). Some auxiliary nouns refer to a local concept that covers only the scope of an object, while others refer to a local concept that defines the beginning of an object. Such auxiliary nouns include words such as belly, head. For example: The store is full of people, everyone is trying to argue for something (E. Utetleuov). The swallow builds its nest on the tops of winter barns and forks (S. Mukanov). Abai climbed to the top of the hill (M. Auezov).

One of the analytical forms of auxiliary verbs is pure auxiliary verbs, the other is the transition of basic verbs to auxiliary verbs. The use of verbs in the same way in the function of auxiliary verbs depends largely on how those words are used. So it depends on what grammatical entities they combine with the main verbs. The grammatical entities that connect such basic verbs and auxiliary verbs are called analytical forms of verbs [6; 112].

"Auxiliary suffixes belong to the group of auxiliary morphemes called auxiliaries. Subjunctives are auxiliary words used in our language to express different grammatical relations between the object and the object, depending on the purpose of use, and to master a certain adjective" [7; 177]. Pronouns are usually used to combine words in a subordinate clause. Is that why they use different temporal, causal, spatial, etc. between words and phrases? such as grammatical relations.

Pronouns, as their name suggests, are words that only add different grammatical meanings to the words they combine [7; 333]. However, one of the functions of sponsors is that they are used as additional auxiliary morphemes. In general, sponsorship is divided into the concepts of interrogation, amplification, inhibition, resistance, mood, modality. Among them, we pay attention to mood and modal pronouns. Modal auxiliaries are usually the subjective interference of the speaker with the main word, approving the thought or opinion

expressed, auxiliary words that are actually spoken in support. Such aids are provided only through sheep (koy) calls.

For example: We say that the intention to do something good is not bad (Abai). "I wrote not one person, it's a flat people, without candles, with candles, it's like that (there). — Shakizat, my dear? — said Sultanmakhmur (D. Abilev).

Conclusion

The article focuses on the aspects of speech expression in the system and its role in the language function. For example, according to the analytical method of lexicography, some word groups have features that were previously ignored. For example, a noun is a noun, a verb is a noun, and a noun means a real number, but the nature of pronouns and modal words is different. For example, because pronouns consist not only of grammatical meanings, but also of a unit of meaning, such as morphemes (root, suffix, conjunction, duplication, combination, abbreviations), they are used instead of nouns, action, numerical, etc., in short, instead of other word groups. And modal words in the functions of the language have the function of adjectives: like, maybe, etc. It has been proved by the system of speech that allies play a role in the communicative function of language, mentally and emotionally. For example, in grammar, swearing is recognized as a separate word group, but in my lexicon it is an auxiliary word. The reason is that the calls: neither, nor, and, but, and so on. It is not used individually, but it is necessary for language, because it serves as a link.

In order to talk about the system of speech, we first touched upon the issue of what works have been written in different areas of the Kazakh language, as well as the authors. In any case, we have quoted the opinions of turkologists, including Kazakh linguists, especially N.A. Baskakov, on special vocabulary and word formation. The scientist understood the word system as a system of morphemes, ie the syntactic relationship of phrases and parts of speech. In our opinion, what N.A. Baskakov is talking about is the syntactic function of verbal and personal applications. We also touched upon the issue of analytical discourse in this direction.

To explain the nature of my analytical speech as much as possible, we have divided it into the following topics:

1. The main features of analytical vocabulary
2. References
3. Foot accessories
4. Similarities, etc.

In the analytical method of lexicography, the word is divided into primary and secondary morphemes. In our work we based on the works of K. Zhubanov, M. Mergenbayev. Auxiliary morphemes are divided into two groups: internal citation and foot auxiliary. General adjectives are words that are combined with key words only because their lexical meaning is weakened or completely lost. For example, the adjective suffix includes the words too, very, double, very (modern augmentative adjectives), and the auxiliary suffixes are: until, before, that is, the modern suffixes, pronouns. K. Zhubanov called the phrases that came with these words "adjectives". At present, these terms are gradually being used in linguistics.

In conclusion, in this work, as far as possible, K. Zhubanov, M. Mergenbayev, N. Oralbayeva, etc., the laws of analytical methods of speech, which are very rare in Kazakh linguistics. We tried to discover the nature based on the works of scientists.

References

- 1 Баскаков Н.А. О границах словообразования и словоизменения в тюркских языках / Н.А. Баскаков // Советская тюркология. — 1986. — № 2. — С. 3-11.
- 2 Мergenбаев М. Қазақ тіліндегі сөз өзгеріс жүйесі / М. Мergenбаев. — Алматы: Санат, 1994.
- 3 Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер / Қ. Жұбанов. — Алматы: Ана тілі, 1999.
- 4 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасамдық жүйесі / Н. Оралбаева. — Алматы: Санат, 1988.
- 5 Қалыбаева А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты / А. Қалыбаева. — Алматы, 1976.
- 6 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің грамматикасы / Қ. Жұбанов. — Алматы, 1936.
- 7 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі / А. Ысқақов. — Алматы: Ана тілі, 1991.
- 8 Қазақ грамматикасы. — Астана: Елорда, 2002.
- 9 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы / Ә. Болғанбайұлы, Ғ. Қалиұлы. — Алматы: Санат, 1997.

- 10 Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II.
- 11 Жанпейісов Е.А. Қазіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер / Е.А. Жанпейісов // Қазақ грамматикасы. — Астана: Елорда, 2002.
- 12 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар / Ж. Шәкенов. — Алматы: Ана тілі, 1991.
- 13 Ысқақов А. Қазақ тіліндегі үстеулер / А. Ысқақов. — Алматы: Мектеп, 1950.
- 14 Нұрханов С. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөз тіркестері жайында / С. Нұрханов // Қазақстан мектебі. — 1963. — № 3.
- 15 Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы / А. Ибатов. — Алматы: Ғылым, 1983.
- 16 Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктердің, аналитикалық сипаты / Н. Оралбаева. — Алматы: Ғылым, 1972.

Г. Хуланбай, Н.А. Алибаева, Б.С. Сатеева, О. Мусахан

Көмекші сөздермен талдамалық сөздің өзгеруі

Тіл білімі тарихында сөзжасам мен флексия мәселесі үнемі бір-бірімен тығыз байланыста. 1990 жылдардан бастап қазақ тіл білімінде сөйлей бастады. Негізінен сөзжасам мәселесі тілдің функционалдық әрекетімен тікелей байланысты. Бұл жерде сөз болып отырған мәселе грамматикалық заңдылықтар. Морфологияға қатысты сөзжасамдық фактілер негізінде «сөзжасам», «флексия», «форма» ұғымдары дүниеге келді. Сөзжасам, басқа тіл жүйелері сияқты, негізінен лексикалық бірліктерде бұрыннан бар мағынадан жаңа мағына тудыру, жаңа фонема тудыру үшін қолданылатын тіл тәсілдерінің жиынтығы деп қарастырылады. Сөзжасам сөзжасам емес, тілдік әдістердің жиынтығы ретінде жаңа әр түрлі сөзжасамдық тұлғаларды жасау үшін қолданылады. Лексикалық мағынасы бірде біріккен, не жойылып кеткен септік жалғаулары мен сөздер дербестікке ие болмайды, тек негізгі сөздермен бірге айтылып, қосалқы қызмет атқарады. Сөзжасам мен флексияның жаңа сөзжасамдық немесе флекстік жүйедегі құрылымдық бірліктері өздерінің лексикалық немесе грамматикалық мағынасымен үндесуі керек. Мұндай бірліктер грамматикалық тұлғалар мен категориялар болып табылады. Тілдік жүйеде «сөзжасамдық категория», «сөзжасамдық форма», «грамматикалық категория», «грамматикалық форма» сияқты ғылыми абстракциялар сәйкес келеді. Сөзжасамның екі негізгі тәсілі бар екені белгілі: бірі — синтетикалық тәсіл, екіншісі — аналитикалық. Синтетикалық тәсілге әртүрлі сөзжасамдық және сөз түрлендіруші қосымшалардың көмегімен жасалған жалаң сөздер жатады. Аналитикалық тәсілге әр түрлі бағыныңқы морфемалар арқылы жасалған бағыныңқы сөздер жатады. Ал сөз табы мәселесі морфологиялық тұрғыдан, яғни септелу ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылады. Мақалада сөзжасам мен флексия тілдік механизмнің морфемаларының жиынтығы, грамматикалық көрсеткіштер жүйесі ретінде, яғни морфологияның құрылымдық деңгейінде емес, сөздік қорды байытатын бірліктер деңгейінде қарастырылады. Сөйлеу тіл тәсілдерінің жиынтығы ретінде жаңа әр түрлі сөзжасамдық формаларды жасау үшін қолданылады.

Кілт сөздер: сөзжасам, сөз түрленуі, бағыныңқы, қызмет атаулары, жалғаулықтар, сөз түбірі, сөз тіркестері, аналитикалық әдіс, грамматикалық мағына.

Г. Хуланбай, Н.А. Алибаева, Б.С. Сатеева, О. Мусахан

Аналитическое словоизменение посредством вспомогательных слов

В истории языкознания проблема словообразования и словоизменения постоянно находится в тесном контакте друг с другом. В казахском языкознании она обозначилась с 1990-х г. В основном проблема словообразования напрямую связана с функциональным аспектом языка. В этой связи авторами статьи рассмотрена проблема словообразования и связанные с ней грамматические закономерности. В работе дается обоснование вопросов, связанных с возникновением понятий «словообразование», «словоизменение», «форма». Авторами раскрываются проблемы словообразования как совокупности языковых приемов, которые в основном используются в лексических единицах для создания нового значения из уже существующего, для создания новой фонемы. Доказано, что в языковой системе совпадают такие научные абстракции, как «словообразовательная категория», «словообразовательная форма», «грамматическая категория», «грамматическая форма». В статье проанализированы подходы к словообразованию: синтетический и аналитический. В статье словообразование и словоизменение рассматриваются как совокупность морфем языкового механизма, как система грамматических показателей, т.е. не на структурном уровне морфологии, а на уровне единиц, обогащающих словофонд. Доказано, что речь как совокупность языковых приемов используется для создания новых различных словообразовательных форм.

Ключевые слова: словообразование, словоизменение, прилагательные, служебные имена, союзы, корень слова, словосочетания, аналитический метод, грамматическое значение.

References

- 1 Baskakov, N.A. (1986). O granicah slovobrazovaniya i slovoizmeneniya v tjurskih jazykah [On the boundaries of word formation and word changes in Turkic languages Soviet Turkology]. *Sovetskaja tiurkologija — Soviet Turkology. Vol.2, 3-11* [in Russian].
- 2 Mergenbaev, M. (1994). Qazaq tilindegi soz ozgerim zhuiesi [Vocabulary system in the Kazakh language]. — Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 3 Zhubanov, K. (1999). Qazaq tili boiynsha zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 4 Oralbaeva, N. (1988). Qazirgi qazaq tilindegi san esimnin sozzhasamdyq zhuiesi [Word-formation system of numerical nouns in the modern Kazakh language]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 5 Kalybaeva, A. (1976). Etistiktiñ leksika-grammatikalyk sipaty [Lexical and grammatical nature of the verb]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Zhubanov, K. (1936). Qazaq tilinin grammatikasy [Grammar of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Iskakov A. (1991). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 8 Qazaq grammatikasy [Kazakh grammar] (2002). Astana: Elorda [in Kazakh].
- 9 Bolganbayuly, A.&Kaliuly, G. (1997). Qazirgi qazaq tilinin leksikologiiasy men frazeologiiasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 10 Baudouin de Courtenay I.A. (1963). Izbrannye trudy po obshchemu iazykoznaniiu [Selected works on general linguistics]. Vol. 2. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 11 Zhanpeiisov, E.A. (2002). Qazirgi qazaq tilindegi modal sozder [Modern Kazakh modal words]. Qazaq grammatikasy [Kazakh grammar]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 12 Shakenov, J. (1991). Qazaq tilindegi kurdeli sozder men kurdeli tulgalar [Complex words and complex characters in the Kazakh language]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 13 Iskakov, A. (1950). Qazaq tilindegi usteuler [Adverbs in the Kazakh language]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 14 Nurkhanov, S. (1963). Qazirgi qazaq tilindegi zhana soz tirkesteri zhayynda [About new idioms in the modern Kazakh language]. Qazaqstan mektebi [School of Kazakhstan]. Vol.3 [in Kazakh].
- 15 Ibatov, A. (1983). Sozdin morfologiialyq qurylymy [Morphological structure of the word]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 16 Oralbaeva, N. (1972). Qazaq tilindegi etistikterdin, analitikalyq sipaty [Analytical nature of verbs in the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abasilov, A.** — Candidate of philological Science, associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: aman_abasilov@mail.ru
- Aimukhambet, ZH.A.** — Doctor of Philology sciences, Professor of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: a_zhanat@mail.ru
- Aituganova, S.Sh.** — Candidate of Philological Sciences, professor of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: a_zhanat@mail.ru
- Alibayeva, N.A.** — teacher of the department of foreign languages, Karaganda University named after Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: alibaeva.nazym@mail.ru
- Amanbaeva, A.** — Candidates of philological Sciences, leading researcher, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: AAisaule@mail.ru
- Antonova, E.M.** — Master of Philology, Senior Lecturer of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: yelena_antonova@mail.ru.
- Ayupova, G.** — Associate professor of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: bagira_03_05@mail.ru.
- Bakenova, A.** — PhD student of Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: mondblumen_10@mail.ru
- Bekbossynova, A.Kh.** — Candidate of philological sciences, associate Professor of the Department of the Kazakh language and literature, Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: assia-bek@mail.ru
- Bezhina, V.V.** — PhD, candidate of pedagogical sciences, associate Professor of Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: vukvuk85@mail.ru
- Cunde Cui** — Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: chendian0406@163.com
- Grigoryeva, I.V.** — Assistant Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: grigorjevai@mail.ru
- Dyakonova, E.S.** Candidate of Sciences in Philology Department of English and International Studies of the Institute of Modern Languages and International Studies of the M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Sakha Republic. E-mail: es_dyakonova@mail.ru
- Kalybayeva, K.S.** — Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kalybaevakalamkas@gmail.com
- Karagulova, B.** — PhD., Associate Professor of K. Zhubanov ASU, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: bkaragulova@mail.ru
- Kenes, A.** Researcher, Institute for the development of the state language, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aydanakeness@gmail.com
- Kenzhebulatova, D.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: kenzhebulatova.di@gmail.com
- Khulanbay, G.** — Master humanities, teacher of the department of foreign languages, Karaganda University named after Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: gkhulanbai@bk.ru
- Konechny, J.** Ph.D. — Charles University, Prague, Czech Republic. E-mail: jakub.konecny@pedf.cuni.cz
- Kotlyarova, T.Ya.** — Candidate of Philology, Professor of Kostanay branch of Chelyabinsk State University. Kostanay, Kazakhstan. E-mail: tatyana.kotlyarova@gmail.com

-
- Kurmambaeva, K.S.** — Candidate of philological sciences, senior lecturer at Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan. E-mail: karlitos-73@mail.ru
- Luchik, M.** — Professor of University of Zielona Gora, Zielona Gora, Poland. E-mail: malgorzata@luckyk.pl
- Manasbayeva, N.Sh.** — PhD student of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: manasbaeva_nagim@mail.ru
- Mirzakhmetov, A.A.** — PhD, lecturer of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: mirza_achmet@mail.ru
- Mudrovskaya, A.M.** — Doctoral student, Karaganda University after E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: miss_nastena@list.ru
- Murzinova, A.** — PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: msai2013@mail.ru
- Musakhan, O.** — Doctor PhD, Mongolian State University, Ulan-Bator, Mongolia. E-mail: musakhan.ozila@gmail.com
- Mustoyapova, A.T.** — PhD in Philology, Associate Professor, Department of Russian Language and Literature, Faculty of Philology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan. E-mail: kerney@list.ru
- Olenev, S.V.** — Candidate of Philology, assistant professor, Kemerovo State University, Kemerovo, Russia. E-mail: stanislav.olenev@gmail.com
- Onalbayeva, A.T.** — Acting Professor of Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Aigul4814@gmail.com
- Ponomareva, L.D.** — Doctor of Pedagogy, Professor of the Department of the Russian Language, General Linguistics and Mass Communication of the Institute for the Humanities Education of the Magnitogorsk State Technical University named after G.I. Nosov, Magnitogorsk, Russia. Corresponding author's e-mail: ponomareva.ld@yandex.ru
- Rakhmetova, A.T.** — PhD third-year student of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: solnyshko2006@mail.ru
- Rapisheva, Zh.D.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: r_zhanat@mail.ru
- Sabitova, L.** — PhD foreign philology department L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana Kazakhstan. E-mail: leylasabitova@mail.ru
- Sapina, S.** PhD. — Associate Professor, Astana IT University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: s_sapina@mail.ru
- Shakhmetova, N.A.** — Candidate of philological sciences, associate Professor of Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: n.shakhmetova@mail.ru
- Sateeva, B.S.** — Master humanities, senior teacher of the Department of practical course of Kazakh language, Karaganda University named after Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: serikbekovnabota@mail.ru
- Segizbaeva, K.K.** — Candidate of Philology, Associate Professor of Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Kenzheguldzama@mail.ru
- Shevlyakova, L.R.** — Candidate of Philology, Associate Professor of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: lubovsh1@ya.ru
- Shtukina, E.E.** — Candidate of Philology, Professor of Kostanay branch of Chelyabinsk State University. Kostanay, Kazakhstan. E-mail: Shtukina5@yandex.ru
- Tlesh, K.** — Associate professor of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: kara-191@bk.ru
- Tuyte, E.E.** — Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: r_zhanat@mail.ru

-
- Tymbolova, A.O.** — Doctor of Philology, Professor of Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. E-mail: tymbolova@mail.ru
- Tynbaeva, G.S.** — Master of Humanities, Senior Lecturer of Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: gulnara.st@mail.ru
- Uaikhanova, M.A.** — PhD, associate professor, N-PJSC «Toraighyrov University», Pavlodar, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: mira.p2011@mail.ru
- Zhakupov, Zh.** — Doctor of Philology, Professor of Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: zhan.zhak58@gmail.com
- Zhumagulova, B.S.** — Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bakitgul@inbox.ru
- Zhumabaeva, Zh.** — Candidates of philological Sciences, leading researcher, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: janar_tolendi@mail.ru
- Yergaliyev, K.S.** — Candidate of Philology, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: ergaliev1976@mail.ru